

УДК 338.43:664.121

В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, заступник директора, завідувач відділення організації виробництва та земельних відносин, завідувач відділу форм господарювання Національного наукового центру „Інститут аграрної економіки”, доктор економічних наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України
М.М. ЯРЧУК, голова правління – генеральний директор Національної асоціації цукровиків України, кандидат економічних наук, заслужений працівник промисловості України

Організаційно-економічне удосконалення роботи цукробурякового підкомплексу України

Постановка проблеми. Цукробуряковий підкомплекс України охоплює сферу сільськогосподарського виробництва у складі сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств і господарств населення, які вирощують цукрові буряки, та 77 цукрових заводів, що їх переробляють і одержують цукор як основну продукцію, а також мелясу та жом – як побічну.

Суть проблеми полягає в тому, що для сільськогосподарських виробників і цукрових заводів нинішня прибутковість їх діяльності є недостатньою для забезпечення розширеного відтворення виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку цукробурякового підкомплексу вивчали В.Ф. Губенко [3], М.Ф. Калініченко [4], М.Ю. Коденська [5, 6, 7], П.Т. Саблук [9], Д. Шпаар [10] та ін. Аналіз публікацій свідчить, що більше уваги приділялося розвитку буряківництва, аналізу виробництва, пошуку шляхів підвищення його ефективності. Проте недостатньо вивчено питання підвищення ефективності цукробурякового підкомплексу в цілому і зокрема його надто важливої складової-переробки цукрової сировини на цукрових заводах, встановлення взаємовигідних економічних відносин між партнерами підкомплексу.

© В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Ярчук, 2013

Метою статті є пошук резервів підвищення ефективності виробництва у партнерів цукробурякового підкомплексу та формування нижніх взаємовигідних економічних відносин, з тим, щоб використати аграрний потенціал природно-кліматичних умов України для виробництва цукрових буряків і більш ефективної їх переробки.

Виклад основних результатів дослідження. Розглянемо результати виробничої та економічної діяльності цукробурякового підкомплексу на заключній стадії виробничого процесу – переробці цукрових буряків на цукрових заводах у 2011/12 маркетинговому році (табл. 1, розд. 1, гр. 1).

1. Основні показники роботи цукрових заводів України

Показники	2011/12 МР		Прогноз на 2015 р.		
	при фактичних обсягах реалізації продукції	за умов повної реалізації цукру і жому	виробництво цукру в обсягах потреби і біоетанолу із меляси	виробництво біоетанолу із решти буряків	разом
	1	2	3	4	5
Кількість заводів	77	77			
Потужність виробництва цукру за рік, тис. т	2300	2300			
Розділ I. Переробка цукрових буряків					
Заготовлено цукрових буряків, тис. т	17787,5	17787,5			
Ціна 1 т цукрових буряків, грн	412,3	412,3			
Вартість цукрових буряків, всього, млн грн	7333,8	7333,8			
Перероблено цукрових буряків, тис. т	17364,6	17364,6	13000	12000	25000
Одержано цукру, тис. т	2331	2331	1742	0	1742
Реалізовано цукру, тис. т	1860	2331	1742	0	1742
Ціна 1 т цукру, грн	6000	6000	6000	0	6000
Виручка від реалізації цукру, млн грн	11160	13986	10452	0	10452
Одержано меляси, тис. т	676,4	676,4	507	0	507
Реалізовано меляси, тис. т	676,4	676,4	0	0	
Ціна 1 т меляси (середня), грн	750	750	0	0	
Виручка від реалізації меляси, млн грн	507,3	507,3	0	0	
Одержано жому, тис. т	13890	13890	10400	9600	20000
Реалізовано жому, тис. т	6950	13890	10400	9600	20000
Ціна 1 т жому, грн	20	20	20	20	20
Виручка від реалізації жому, млн грн	139	277,8	208	192	400
Виручка від реалізації цукру, жому, меляси, всього, млн грн	11806,3	14771,1	10660	192	10852
у т.ч. виручка від реалізації цукру і жому, млн грн	11299	14263,8	10660	192	10852
Затрати на виробництво цукру, меляси, жому, всього, млн грн	11993,5	11993,5	8300	5600	13900
у т.ч. вартість газу, електроенергії, вугілля	3649	3649	2517	1827	4344
оплата праці	419,8				
Прибуток від реалізації цукру, меляси, жому, млн грн	-187,2	2777,6			
Рівень рентабельності виробництва цукру, меляси, жому, %	-1,5	23,2			
Розділ II. Розрахунок ефективності виробництва біоетанолу					
Із меляси, тис. т	676,4	676,4	507	0	507
Із цукрового буряку, тис. т				12000	12000
Вихід біоетанолу із меляси (0,237), із буряків (0,0656), тис. т	160,3	160,3	120,2	787,2	907,4
(1,266) млн. л	202,9	202,9	152,1	996,6	1148,7
Ціна 1 л, грн	9	9	9	9	9
Вартість біоетанолу, млн грн	1826,5	1826,5	1369,1	8969,4	10338,4
Вартість всієї продукції, млн грн	13125,5	16090,3	12029,1	9161,4	21190,4

Економія газу, електроенергії, вугілля 30%, млн. грн	1094,7	1094,7	755,1	548,1	1303,2
Всього реалізації (виручка), млн грн	13125,5	16090,3	12029,1	9161,4	21190,4
Всього затрат, млн грн	10898,8	10898,8	7544,9	5051,9	12596,8
Прибуток	2226,7	5191,5	4484,2	4109,5	8593,6
Рівень рентабельності, %	20,4	47,6	59,4	81,3	68,2

Джерело: Власні розрахунки.

Сільськогосподарські товаровиробники у 2011 р. реалізували цукровим заводам 17787,3 тис. т цукрових буряків, одержали 7333,8 млн грн доходу (середня ціна 1 т 412,3 грн¹) і при затратах 6759,2 млн грн (з повної собівартості 1 т в сільськогосподарських підприємствах 380 грн), забезпечили 575 млн грн прибутку при рівні рентабельності 8,5%. Такого рівня рентабельності недостатньо для забезпечення розширеного відтворення, який за нормативами має бути не нижче 30 %.

У свою чергу цукрові заводи, переробивши 17364,6 тис. т (97,4%) цукрових буряків, мали 187,2 млн грн збитків, при рівні збитковості 1,5 %.

Отже, склалася ситуація, за якої збиткові цукрові заводи не мають можливості підвищити ціну на цукрові буряки, яка б забезпечила сільськогосподарським виробникам достатню прибутковість вирощування цукрової сировини.

Виходом із цієї ситуації може бути зниження собівартості вирощування цукрових буряків у сільськогосподарських виробників, що проблематично за умов значного зростання цін на технічні засоби, нафтопродукти, мінеральні добрива та інші матеріальні ресурси. Щодо цукрових заводів, то у них є можливість значно підвищити ефективність виробництва. Розглянемо ці резерви.

При аналізі основних показників роботи цукрових заводів виникають дві проблеми.

Перша. Не реалізується вироблена продукція. Із вироблених 2331 тис. т цукру реалізовано 1860 тис. т, або 79,8%. Нереалізація 471 тис. т цукру призвела до недоодержання 2826 млн грн доходу (471 тис. т · 6000 грн). Нереалізовані 6940 тис. т жому (13890-6950) зменшили доходи на 138,8 млн грн (6940

тис. т · 20 грн). Якби було реалізовано вироблений цукор і жом, то було б одержано не 187,2 млн грн збитку (при 1,5 % збитковості), а 2777,6 млн грн прибутку при рівні рентабельності 23,2% (табл. 1, розділ I, гр. 2).

Отже, необхідно розширити ринки збуту цукру. Проте це проблематично, оскільки споживання цукру на одну особу в 2011 р. становило 38,5 кг при нормі 35 кг, а експорт продукції обмежений, який у 2011 р. дорівнював 51 тис. т, або 2,2 % виробленого цукру. Отже, не слід створювати перевиробництво цукру, і в першу чергу забезпечити його виробництво в обсягах, достатніх для задоволення внутрішньої потреби і можливого експорту.

Друга проблема полягає в тому, що цукрові заводи недостатньо раціонально використовують одержувану при цукроварінні побічну продукцію – мелясу, яка вважається побічною продукцією і на неї не визначаються затрати, реалізується вона за ринковими цінами, а всі затрати відносяться на цукор. Із 1000 кг меляси бурякової при різному вмісті цукрози в ній виробляється біоетанолу: при вмісті 46,0 % – 229 кг (290 л); при вмісті 48,0 % – 237 кг (300 л); при вмісті 52 % – 259 кг (328 л). У тонні біоетанолу є 1266 літрів[2].

Саме одержана меляса, як побічна продукція, може бути використана для виробництва біоетанолу як добавка для покращення якості бензину за рахунок підвищення його октанового числа.

В Україні у 2011 р. використано 4401,3 тис. т бензину, у тому числі для сільського господарства 224,5 тис. т. Отже, потреба в біоетанолі є достатньо високою і її необхідно забезпечити виробництвом.

У зв'язку з цим вноситься пропозиція щодо забезпечення модернізації цукрових заводів, яка полягає в організації виробництва крім цукру біоетанолу із меляси в єдиному

¹ Середня ціна, за якою цукрові заводи закуповують цукрові буряки в сільськогосподарських підприємствах.

технологічному процесі цукроваріння, організувавши додатково технологічний цикл з виробництва біоетанолу із меляси і соку бурянів.

Розглянемо з цього приводу розрахунки (див. табл.1, розділ II, гр.1)

Із одержаних 676,4 тис. т меляси (при 48% цукристості) буде одержано 160,3 тис. т біоетанолу ($676,4 \text{ т} \cdot 0,237$), або 202,9 млн л ($160,3 \text{ тис. т} \cdot 1,266 \cdot 1000$), вартість якого при ціні 9 грн за 1 л (роздрібна ціна бензину 11-12 грн) становить 1826,5 млн грн. Виручка від реалізації цукру і жому буде 11299 млн грн, а всього доходу буде одержано 13125,5 млн грн.

Що стосується затрат, то при цьому буде зекономлено 30% газу електроенергії та вугілля, що становить 1094,7 млн грн.

Отже, всі затрати дорівнюватимуть 10898,8 млн грн ($11993,5 - 1094,7$), а прибуток 2226,7 млн грн, при рівні рентабельності 20,4%.

За умов повної реалізації цукру і жому прибуток становитиме 5191,5 млн грн, а рівень рентабельності 47,6%. Отже, виробництво біоетанолу із меляси в єдиному з виробництвом цукру циклі забезпечить значний економічний ефект. Для цього необхідно придбати додатково обладнання на 747 млн грн, провести будівельних робіт на 333 млн грн, а в цілому інвестувати для реконструкції виробництва і збільшення основних засобів 1080 млн грн, окупність яких буде за-

безпечена за сезон цукроваріння у році їх освоєння.

Зросте валова додана вартість. Якщо у 2011 р. було її 232,6 млн грн (419,8 млн грн оплата праці, 187,2 млн грн збитку), то при модернізації при збереженні фактичних умов виробництва і реалізації продукції вона збільшиться до 2646 млн грн (419,8 оплата праці, 2226,7 млн грн прибутку), а при повній реалізації цукру і жому до 5610,8 млн грн (419,8 оплата праці + 5191,5 прибуток).

Зростання прибутковості переробки цукрових буряків дає змогу збільшити ціну за цукрові буряки, які закуповуються цукровими заводами. Ціна має відшкодовувати затрати партнерам по цукробуряковому підкомплексу і забезпечувати їм рівновеликі прибутки на авансований у виробництво капітал. Отже, одержані прибутки від спільної діяльності при формуванні ціни на сировину мають бути поділені між сільськогосподарськими виробниками і цукровими заводами пропорційно авансованому у виробництво капіталу. Авансований у виробництво капітал обчислюється як сума середньорічної вартості основних і оборотних засобів, включаючи для сільського господарства вартість землі. На практиці його можна обчислювати як суму основних засобів і затрат виробництва за мінусом амортизаційних відрахувань. За викладеним принципом здійснено розрахунки ціни на цукрові буряки (табл. 2).

2. Розрахунок ціни закупівлі цукрових буряків цукровими заводами України за умов, які склалися у 2011/2012 МР

		При фактичній реалізації продукції	При повній реалізації цукру і жому
I. Сільськогосподарські виробники			
1.	Закуплено у сільськогосподарських виробників цукрових буряків, тис. т	17787,5	17787,5
2.	Урожайність, т/га	42	42
3.	Площа (р.1 : р. 2), тис. га	423,512	423,512
4.	Ціна 1 т, грн	412,3	412,3
5.	Виручка від реалізації (р. 4 · р. 1):1000, млн грн	7333,8	7333,8
6.	Затрати на 1 т, грн	380	380
6а.	в т.ч. амортизація (3,7% р. 6)	14,2	14,2
7.	Затрат всього (р. 6 · р. 1) : 1000), млн грн	6759,25	6759,25
7а.	в т.ч. амортизація (р. 6а · р.1)	252,6	252,6
8.	Прибуток (р. 5 - р. 7), млн грн	574,5	574,5
9.	Основні засоби всього, млн грн (р. 9а + р. 9б)	11835,7	11835,7
9а.	в т.ч. основні засоби, млн грн (р. 7а : 0,0374)	6754	6754
9б.	вартість землі (р. 3 · 12000), млн грн	5082,14	5082,14
10.	Вартість авансованого капіталу (р.9 + р.7-7а)	18342,4	18342,4

II. Цукрові заводи			
11.	Затрати на переробку цукрових буряків, млн грн	11993,5	11993,5
12.	в т.ч. власні зартати, без затрат на сировину (р.11 - р. 5), млн грн	4659,7	4659,7
12а.	в т.ч. амортизація	330,5	330,5
13.	Вартість основних засобів, млн грн	7591	7591
13а.	Разом затрат (р. 7 + р. 12), млн грн	11418,96	11418,96
14.	Вартість авансованого капіталу (р. 13 + р.12)-12а), млн грн	11920,2	11920,2
15.	Разом вартість авансованого капіталу (р.14 + р.10), млн грн	30262,6	30262,6
16.	Прибуток, млн грн	2226,5	5191
16а.	в т.ч. на 1 грн капіталу (норма прибутку) (р.16 : р.15) · 100), грн (%)	7,357	17,153
16б	на 1 грн затрат (рівень рентабельності) (р.16 : р.13а) · 100, грн (%)	19,5	45,5
17.	Прибуток для сільськогосподарських виробників, (р.16а · р.10) : 100), млн грн	1349,5	3146,3
18.	Прибуток для цукрових заводів (р.16а · р.14) : 100), млн грн	877,0	2044,7
19.	Прибуток і затрати для сільськогосподарських виробників (р.17 + р.7), млн грн	8108,7	9905,6
20.	Ціна 1 т буряків (р.19 : р.1) · 1000), грн	455,9	556,9

Джерело: Розрахунки авторів.

Таким чином, переробка цукрових буряків, за умов забезпечення виробництва біоетанолу із меляси і збільшення прибутку до 2226,5 млн грн, дає змогу підвищити ціну за тону цукрових буряків з 412,3 до 455,9 грн, або на 10,6%, а за умов повної реалізації цукру і жому – відповідно до 556,9 грн і 35,1%. При цьому норма прибутку для сільськогосподарських виробників і переробників становитиме відповідно 7,36 і 17,2% (табл. 2, р. 16а), а рівень рентабельності – 19,5 і 45,5% (табл. 2. р.16б).

За умов збільшення виробництва цукрових буряків слід одну частину використати для виробництва цукру, необхідного для потреби країни, а з меляси одержувати біоетанол, а другу частину цукрових буряків переробляти безпосередньо на біоетанол.

Стратегічними напрямками розвитку сільського господарства на період до 2020 року передбачено у 2015 році виробити 25 млн т цукрових буряків [8].

Для внутрішніх потреб країни необхідно виробити 1742 тис. т цукру, у тому числі для потреб населення 1600 тис. т (45,7 млн осіб населення в розрахунок 35 кг на особу), для експорту – 70 тис. т (проти 51 тис. т у 2011 р.), а також створення резерву – 72 тис. т (4,5% потреби).

Для виробництва визначеної кількості цукру необхідно переробити 13 млн т цукрових буряків, з них, крім цукру буде вироблено 507 тис. т меляси, з якої одержано 120,2 тис. т (152,1 млн л) біоетанолу, від реалізації якого буде 1369,1 млн грн доходу (152,1 млн л · 9 грн). Разом із вартістю цукру і жому буде одержано доходу 12029,1 млн грн. При загальних затратах у 7544,9 млн грн буде одержано 4484,2 млн грн прибутку при рівні рентабельності 59,4% (див. табл.1, розділ II, гр.3).

Решту 12 млн т цукрових буряків буде безпосередньо перероблено на біоетанол.

Цукрові буряки є найбільш ефективною культурою (табл. 3).

3. Ефективність виробництва біоетанолу з різних культур на 1 га посіву на основі даних*

Культура	Урожайність, т/га	Вміст крохмалю чи цукру, %	Виробництво біоетанолу				Виробництво енергії, ГДж/га	
			кг/т	дм ³ /т	т/га	л/га	на 1 га	на 1 т
Жито	2,8	62	318	390	0,9	1,1	26	9,29
Пшениця	6,0	58	285	350	1,8	2,2	47-52	
Картопля	16,0	18	94	115	1,5	1,8	50-82	
Кукурудза (w=12%)	8,0	60	310	380	2,5	3,1	72	
Кукурудза (w=30-35%)	11	45	253	310	2,5	3,1	72	
Цукрові буряки	50	16	68	83	3,3	4,0	96-145	0,19-0,29

* Джерело: Дослідження технологічних схем одержання біоетанолу з напівпродуктів цукрового виробництва (з розробкою ТЕО) та виробництва твердого палива з його відходів. Звіт про науково-дослідну роботу. – Київ, 2010.

З 1 га посіву цукрових буряків одержують найбільше енергії – 96-145 ГДж, а з кар-

топлі – у 1,8 раза менше, кукурудзи – у 2 і пшениці – у 1,8 раза менше. Щодо виробни-

цтва біоетанолу, то його одержують відповідно у 2,2, 1,3 і 2,2 рази менше.

З 1000 кг буряків виробляється 130 кг цукру, 40 кг меляси, 800 кг жому, 65,6 кг (83 л) біоетанолу [2].

При цьому з 12 млн т цукрових буряків буде одержано 787,2 тис. т (996,6 млн л) біоетанолу, вартістю 8969,4 млн грн і при затратах 5051,9 млн грн буде одержано 4109,5 млн грн прибутку, при рівні рентабельності 81,3% (див. табл. 1 розд. II гр. 4).

У цілому переробка 25 млн т цукрових буряків на цукор, мелясу і біоетанол забезпечить 8593,6 млн грн прибутку, при рівні рентабельності 68,2% (див. табл. 1, розд. II, гр. 5).

Висновки. Впровадження наших пропозицій щодо диверсифікації виробництва продукції переробки цукрових буряків шляхом додаткового виробництва, крім цукру і біопалива із меляси, дає змогу вивести процес переробки цукрових буряків із збиткового у 2011 р. -187,2 млн грн (-1,5% збитковості) до прибуткового – 2226,7 млн грн при рівні рентабельності 20,4% при збереженні умов виробництва і реалізації, а при реалізації в повному обсязі вироблених цукру і жому – відповідно 5195 млн грн прибутку і 47,6%. Для цього необхідно додатково ввести у дію нове обладнання, вартість якого разом із затратами на реконструкцію стано-

витиме 1080 млн грн, які окупляться за сезон переробки цукрових буряків. Зросте валова додана вартість (оплата праці та прибуток) відповідно до 2646 і 5610,8 млн грн проти 232,6 млн грн фактично одержаної у 2011 році.

За умов зростання виробництва цукрових буряків у 2015 р. до 25 млн т, з частини їх (13 млн т) вироблятиметься 1742 тис т цукру і 507 меляси, з якої буде одержано 120,2 тис. т (152,1 млн л) біоетанолу вартістю 1369,1 млн грн, а всього з повною реалізацією цукру і жому – 12029,1 млн грн т і при затратах 7544,9 млн грн одержано 4484,2 млн грн прибутку при рівні рентабельності 59,4%. З другої частини (12 млн т) цукрових буряків вироблятиметься біоетанол із рентабельністю 81,3%. Отже, разом переробка 25 млн т забезпечить одержання 8593,6 млн грн прибутку при рівні рентабельності 68,2%. Модернізація цукрових заводів на перспективу, крім 1,1 млрд грн вимагає 1,2 млрд грн додаткових інвестицій, а всього 2,3 млрд грн, які окупляться менше ніж за рік.

Для впровадження наших пропозицій необхідно прийняти Державну програму розвитку цукробурякового підкомплексу, вирішити питання надання дозволу цукровим заводам на випуск біоетанолу та встановлення на п'ять років спрощеної, пільгової системи оподаткування.

Список використаних джерел

1. Бугаенко И.Ф. Альтернативные виды топлива из сахарной свеклы и продуктов ее переработки / И.Ф. Бугаенко, С.В. Штерман, О.С. Гречев // Сахар. – 2007. – № 2. – С. 18–20.
2. Дослідження технологічних схем одержання біоетанолу з напівпродуктів цукрового виробництва (з розробкою ТЕО) та виробництва твердого палива з його відходів. Звіт про науково-дослідну роботу. – Київ, 2010.
3. Губенко В.Ф. Буряківництво. Проблеми інтенсифікації та ресурсозбереження; під ред. Губенко В.Ф. – К.: НВП ТОВ „Альфа-стевія ЛТД”, 2007. – 486 с.
4. Калініченко М.Ф. Аналіз роботи цукробурякового комплексу в 2004 році / М.Ф. Калініченко: матеріали наук.-тех. конф. «Шляхи підвищення ефективності бурякоцукрового виробництва та його науково-технічне забезпечення», (м. Київ, 5-7 квіт. 2005 р.). – К.: «Цукор України», 2005. – С. 91–109.
5. Коденська М. Ю. Інвестиційні проекти у розвиток цукробурякового виробництва / М.Ю. Коденська: матеріали III Міжнар. наук. практ. конф. “Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин”. – Умань, 2009. – С. 187 – 191.
6. Коденська М.Ю. Економічні передумови ефективного розвитку цукробурякового виробництва / М. Ю. Коденська: матеріали Міжнар. наук. техн. конф. цукровиків України “Бурякоцукрова галузь в умовах національного та світового ринків”. – К.: “Цукор України”, 2011. – С. 258– 263.
7. Коденська М.Ю. Тенденції розвитку і напрями активізації інвестування цукробурякового виробництва / М.Ю. Коденська // Економіка АПК : Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2010. – № 2. – С.74.
8. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [за ред. Ю.О. Лупенка і В.Я. Месель-Веселяка]. – [2-е вид., переробл. і допов.] – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2012. – С.126.
9. Цукробурякове виробництво України: проблеми відродження, перспективи розвитку: монографія / П.Т. Саблук, М.Ю. Коденська, В.І. Власов та ін., за ред. акад. П.Т. Саблука, проф. М.Ю. Коденської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 390 с.
10. Шпаар Д. Сахарная свекла (Выращивание, уборка, хранение) / Д. Шпаар, Д. Дрегер, А. Захаренко и др. – Минск: ЧУП «Орех», 2004. – 326 с.
11. Шиян П.Л. Інноваційні технології спиртової промисловості. Теорія і практика / П.Л. Шиян, В.В. Сосницький, С.Т. Олійничук. – Видавничий дім “Асканія”. – 2009.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

* * *

*В.С. ШЕБАНІН, доктор технічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, ректор
Т.В. ШЕВЧЕНКО, аспірант*
Миколаївський національний аграрний університет*

Розвиток кооперації в АПК: проблеми та напрями їх подолання

Постановка проблеми. Важливою умовою забезпечення конкурентоспроможності підприємств продовольчого підкомплексу та їх участі в організованому продовольчому ринку є розвиток сільськогосподарської кооперації, завдяки якій досягається залучення виробленої ними продукції в економічний обіг. Ефективність кооперації доведена досвідом США, Канади, Китаю, Кореї, країн ЄС і деяких інших. По суті кооперація у сучасних умовах є одним із пріоритетніших напрямів розвитку продовольчого підкомплексу АПК України, без якого розраховувати на забезпечення її продовольчої безпеки практично неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблем створення та розвитку сільськогосподарських кооперативів (насамперед – обслуговуючих) присвячено наукові праці А.Є. Данкевича [1], В.П. Ключан [2], О.В. Коваленка [3], В.В. Зіновчука [4], Л.В. Торгової [7], М. Шкобаль [8]. Проте слід визначити, що деякі пов'язані з ними питання поки що залишаються не до кінця вивченими й належним чином вирішеними.

Мета статті – висвітлення досвіду розвинутих країн світу і провідних вітчизняних формувань у розвитку кооперації, виявлення існуючих в Україні проблем в їх діяльності та розроблення пропозицій щодо усунення наявних недоліків.

Виклад основних результатів дослідження. У зв'язку зі здійсненим в останні 20 років в Україні реформуванням сільськогосподарських підприємств значну частину

останніх було розформовано, в результаті чого відбулося зростання їх кількості та відповідне зменшення розмірів більшості з них. Зокрема, у 2011 році на частку аграрних підприємств з площею до 50 га сільськогосподарських угідь припадало більше половини загальної кількості сільськогосподарських підприємств. Скоротилася й кількість середніх за своїм розміром підприємств. Все це доводить про зменшення розмірів аграрних формувань.

Інформацію про розподіл сільськогосподарських підприємств за формами їх господарювання наведено в таблиці 1.

Наведені дані показують, що за 2005–2011 роки відбулося зменшення загальної кількості сільськогосподарських підприємств. І це простежується майже по всіх формах господарювання. При цьому особливо значне (на 616 од.) скорочення кількості підприємств спостерігалось по виробничих кооперативах. Винятком є лише приватні господарства та група підприємств інших форм господарювання, кількість яких за цей період зросла відповідно на 17 і 32 од.

За даними А.Є. Данкевича [1], в малих (до 1000 га) і середніх (до 3000 га) за розміром підприємствах сконцентровано виробництво 78,4% овочів та фруктів, 62,6 – м'яса, 42,8 – молока, 43,4 – зернових, 41,2% – технічних культур.

Україна у загальносвітовому рейтингу регуляторного режиму розвитку малого бізнесу піднялася зі 147-ї на 145 сходинку. Однак регуляторна політика держави й реформування бізнес-середовища в ній ще не створили ефективної ринкової інфраструктури для розвитку малих форм підприємництва, як це відбувається в економіках інших країн [3].

* Науковий керівник – В.С. Шибанін, доктор технічних наук, професор.

1. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Україні на 1 липня

Підприємства	Рік						
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Усього	57877	57858	58387	59059	57152	56493	56133
Господарські товариства	7900	7545	7428	7879	7819	7769	7757
Приватні підприємства	4123	4112	4229	4326	4333	4243	4140
Виробничі кооперативи	1521	1373	1262	1101	1001	952	905
Фермерські господарства	42447	42932	43475	43894	42101	41726	41488
Державні підприємства	386	371	360	354	345	322	311
Підприємства інших форм господарювання	1500	1525	16330	1505	1553	1481	1532

* За даними статистичного збірника «Україна в цифрах у 2011 році».

Враховуючи існуючі в розвитку сільськогосподарських підприємств нашої країни проблеми, з метою поліпшення стану справ у них доцільно активізувати їх діяльність нині та створювати нові кооперативні структури. Доцільність розвитку кооперації підтверджується досвідом розвинутих країн світу, де вона одержала досить велике поширення. Зокрема, у скандинавських країнах, Данії, Нідерландах, Японії усі фермери охоплені кооперуванням. У ФРН кооперативи переробляють і реалізують близько 80% молока, 30 – м'яса, 55 – зерна та 42% овочів [4].

У цілому Європейські країни через кооперативні формування в аграрному секторі реалізують понад 60% усієї виробленої фермерами продукції, а скандинавські – більше 80%; кооперативи Китаю і Японії реалізують понад 90% сільськогосподарських товарів; фермери США переробляють 80% усього молока на кооперативних заводах; у США і Канаді функціонують сільські кооперативи по інтернет-зв'язку [2].

Як доводить світова практика, основними перевагами створених фермерами коопе-

ративів є: поява можливостей спільного інвестиційного кредитування розвитку виробництва та одержання фінансової допомоги й пільгових кредитів; одержання за рахунок переваг щодо закупівлі сировини та реалізації готової продукції додаткових прибутків і рівномірний їх розподіл між учасниками кооперативу; звільнення окремих кооперативів від податків, або зниження податкової ставки; надання кооперативам права залучення до роботи в їх керуючі органи найманих працівників. Причому перелічені переваги стосуються насамперед обслуговуючих кооперативів.

Слід зазначити, що останніми роками загальна кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні помітно скорочується. Так, якщо у 2005 році їх було 1127 од., то на початок 2012 року – 774, тобто на 353 од. менше. При цьому далеко не всі вони реально функціонують. Інформацію про розподіл діючих обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів по регіонах країни наведено у таблиці 2.

2. Кількість діючих в Україні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів станом на 1 липня 2012 року*, од.

Region	Загальна кількість кооперативів	У тому числі					
		молочарських	м'ясних	плодо-овочевих	зернових	з обробітку та збирання врожаю	інших
АР Крим	6	9	1	9	7	13	21
Області:							
Вінницька	85	44	2	5	-	8	26
Волинська	12	2	-	1	-	7	2
Дніпропетровська	29	13	2	1	6	5	2
Донецька	8	2	-	-	-	2	4
Житомирська	21	4	-	1	-	1	15
Закарпатська	4	2	-	1	1	-	-
Запорізька	14	2	1	1	3	1	6
Івано-Франківська	60	8	4	18	1	27	2
Київська	20	4	1	2	2	2	9
Кіровоградська	15	9	-	2	1	3	-
Луганська	8	2	3	-	1	2	-
Львівська	17	6	2	3	1	5	-

Миколаївська	9	4	1	2	1	1	-
Одеська	40	5	1	1	1	11	21
Полтавська	15	9	1	1	-	4	-
Рівненська	13	2	-	-	-	3	8
Сумська	12	6	-	-	-	5	1
Тернопільська	3	1	-	1	-	-	1
Харківська	4	-	-	-	-	3	1
Херсонська	28	12	-	3	-	-	13
Хмельницька	7	1	-	1	1	2	2
Черкаська	55	28	2	-	-	5	13
Чернівецька	11	2	-	-	-	9	6
Чернігівська	12	4	-	1	-	7	-
Всього	562	181	21	54	26	120	153

* За даними Мінагрополітики України.

Як бачимо, найбільшу кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів станом на 1 липня 2012 року мали: Вінницька область (85), АР Крим та Івано-Франківська область (по 60) і Черкаська область (55). Особливо невелика кількість вказаних кооперативних формувань нараховується в Тернопільській (3), Закарпатській та Харківській областях (по 4), Хмельницькій (7), Донецькій і Луганській областях (по 8). З обслуговуючих кооперативів України провідні позиції займають молочарські (181 од.), з обробітку землі та збирання врожаю (120 од.) і група інших кооперативів (153 од.).

Необхідно наголосити, що нині в Україні процес створення обслуговуючих кооперативів практично зупинився, а в окремих її регіонах вони зовсім припинили свою діяльність, що викликає занепокоєння. Згідно зі Стратегією розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року) [6] у перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть:

- спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);

- багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, які зможуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріальними ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультаційні послуги;

- кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для одержання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

Досить поширеною за кордоном формою обслуговуючого кооперативу є кооперативи зі спільного використання сільгосптехніки. Ураховуючи ситуацію, що склалася останніми роками в аграрному секторі України, такий підхід має бути поширеним і в нас.

Обслуговуючі кооперативи в нашій країні необхідно на законодавчому рівні визнати неприбутковими. Не можна вважати справедливим той факт, що селянському кооперативу доводиться платити, наприклад, за зібране ним у мешканців сіл молоко, податок на додану вартість.

Щодо споживчої кооперації слід зазначити, що вона має відновити втрачені нею позиції із заготівлі аграрної продукції у її виробників (передусім – населення та фермерських господарств), створити відповідні збутові кооперативи й овочесховища на кооперативних засадах, впроваджувати прогресивні технології виробництва продукції, розширювати її асортимент і підвищувати конкурентоспроможність.

Розвиток кооперації в сільському господарстві гальмується низкою факторів, серед яких: недосконалість державної політики (насамперед – відсутність належної допомоги товаровиробникам); монополізація ринків; пасивність сільського населення, відсутність лідерів, слабкість соціального капіталу на селі; недостатній рівень контролю імпорту продукції; нестача відповідних сум фінансових ресурсів для створення та ефективного функціонування сервісних кооперативних формувань.

Стосовно переробних підприємств необхідно сказати, що для одержання достатніх обсягів якісної сировини вони мають сприяти створенню відповідних спільних із сільськогосподарськими підприємствами і дрібнотоварними господарствами населення ко-

оперативних формувань. Підприємства, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції, мають сприяти й створенню кооперативів із заготівлі відповідних видів сировини та її постачання на переробку, а також здійснювати організаційно-фінансові заходи щодо їх підтримки, а саме: обґрунтовано встановлювати закупівельні ціни на сировину і своєчасно розрахуватися з її постачальниками; поступово інвестувати придбання доїльних апаратів господарствами населення, що мають значну кількість корів; забезпечувати пункти прийому молока сучасними приладами, за допомогою яких можна одержати характеристику якості молока; сприяти закупівлі обладнання для зберігання сімені для запліднення корів у господарствах населення.

Говорячи про кооперацію слід зазначити, що особливої уваги вона заслуговує стосовно кооперативних банків. За інформацією Б.Й. Пасхавера, Л.В. Молдован, О.В. Шубравської [5] у розвинутих країнах світу сільськогосподарські товаровиробники у своїй діяльності користуються переважно послугами не комерційних, а кооперативних банків. Наприклад, у США кредитне обслуговування сільгосптоваровиробників здебільшого здійснюється системою фермерського кредиту, сформованого кредитними асоціаціями і кооперативними банками, товаро-кредитною корпорацією, яка здійснює підтоварне кредитування посівних кампаній, та Адміністрацією у справах фермерів. Кредити комерційних банків займають не більше 1/5 загальних фермерських кредитів. У країнах ЄС, Китаї, Індії, Південній Кореї потреби фермерів у кредитах задовольняються власними кооперативними й спеціалізованими державними установами.

На увагу заслуговує також досвід Росії, де формування активів кооперативних банків, як правило, здійснюється за участю держави. Тут створено спеціальний Державний фонд розвитку сільської кредитної кооперації. Вважаємо, що такий фонд доцільно сформувати і в Україні. Крім того, необхідно прийняти відповідні доповнення й зміни до Законів України «Про банки та банківську діяльність» і «Про кооперацію», а також програму сприяння розвитку сільської кредитної кооперації.

Висновки. Підтримуємо пропозицію М. Шкобаль [8] стосовно доцільності розширення міжнародної виробничої кооперації в АПК. Причому найбільш прийнятним для сільськогосподарських товаровиробників є співробітництво на компенсаційній основі. Як вважають Л.В. Торгова й О.В. Хитра [7], досконалішою, з погляду ефективності міжнародного співробітництва, є форма, яка у вітчизняній літературі має назву «прямі виробничі та коопераційні зв'язки», під якими розуміють безпосереднє довгострокове співробітництво підприємств України з партнерами інших країн.

Крім того, у нашій державі слід активізувати діяльність територіальних громад щодо створення сільськогосподарських кооперативів – як виробничих, так і обслуговуючих. У сучасних скрутних фінансових умовах без цього розраховувати на ефективний розвиток сільського господарства практично неможливо.

Урахування у практиці нашої країни наведеного у статті комплексу пропозицій сприятиме активізації розвитку кооперації в продовольчому підкомплексі АПК та підвищенню її ефективності.

Список використаних джерел

1. Данкевич А.С. Вплив розмірів землекористувань на рівень виробництва / А.С. Данкевич // Економіка АПК – 2011. – № 9. – С. 29-33.
2. Клочан В.П. Споживчу кооперацію треба відроджувати / В.П. Клочан, Н.І. Костаневич // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2011. – №4. – Т.1. – С.10-14.
3. Коваленко О.В. Сучасні методи оцінки інституціонального середовища розвитку підприємства / О.В. Коваленко // Економіка АПК. – 2011. – №10. – С.157-161.
4. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посіб. / [В.В. Зіновчук, Л.В. Молдован, В.Б. Моссаковский та ін]; за ред. В.В. Зіновчука. – К. : Вища освіта, 2011. – 464 с.
5. Пасхавер Б.Й. Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва / Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдован, О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2012. – № 9. – С.3-9
6. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / [за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка] – [2 вид., перероб. і доп.] – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 218 с.
7. Торгова Л.В. Спільні підприємства в Україні: організаційно-економічний механізм і ефективність функціонування / Л.В. Торгова, О.В. Хитра. – К. : ФАДА, ЛТД, 2001. – 209 с.
8. Шкобаль М. Кооперація як форма міжнародних зв'язків та пошук іноземного партнера / М. Шкобаль // Агроінком. – 1999. – № 8-9. – С.31-33.
9. Stutz F.P., de Souza A.R. The World Economy. — Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 2010. – 347 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2012 р.

*

*В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"*

Ефективність сільськогосподарського виробництва на Волині

Постановка проблеми. Ситуація в сільськогосподарському виробництві нині настільки різна, що аналіз її стає неповноцінний без урахування особливостей, конкретних умов роботи кожного підприємства. Відмінності простежуються й при оцінці результатів діяльності в розрізі сільських районів і регіонів країни. Публікації, що ґрунтуються на дослідженнях ефективності виробництва у великій кількості сільгосп підприємств, невідомі.

Мета статті – показати, як аналіз інформації із статистичних форм дозволяє виявляти особливості ситуації в окремих підприємствах і можливості поліпшення результатів діяльності при різних об'єктивних умовах.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз по Волинській області виявляє низку принципових особливостей регіону. Природні умови західного Полісся характеризуються складною конфігурацією і малими розмірами земельних масивів, низьким температурним фоном, негативним впливом у багатьох випадках надмірної зво-

ложеності. У зв'язку з цим тут важче досягається зростання врожайності та ефективності вирощування основних польових культур. У західних регіонах низька землезабезпеченість. Цим та історично зумовленою схильністю людей до особистого господарювання пояснюється те, що після реформування сільгосп підприємств їх виробництво стало незначним порівняно з тим, яке забезпечує розширений сектор сімейних господарств. В області розуміють перспективність розвитку насамперед тваринницької діяльності, й тут краще збереглося поголів'я великої рогатої худоби. Бідні поліські землі менш привабливі для позасільського капіталу, і тому тут його вторгнення поки що незначне. У Волинській області серед сільгосп підприємств найбільша частка виробничих кооперативів – форми, яка захищає право людей залишатися господарями свого виробництва.

Оскільки поліські умови малосприятливі для кон'юнктурно вигідних зернових та олійних культур і в структурі виробництва переважає тваринництво, економічні результати роботи сільгосп підприємств загалом гірші. По їх обласній сукупності протягом останніх років фіксується мінусове значення валового доходу. Рентабельність виробництва підприємств області в 2011 році – 19,4, по Україні – 26,4%.

Відмінності Волині виявляються, насамперед, у розподілі площ між підприємствами та населенням, а також у структурі вирощуваних культур (табл. 1). Землекористування сільгосп підприємств по Україні перевищує площі господарств населення, а у Волинській області воно у півтора рази менше. У населення ж по всій Україні вища інтенсивність виробництва, що характеризується більшою часткою трудомістких та кормових культур і меншою зернових та олійних.

Дані таблиці 2 показують значні обсяги виробництва господарств населення Волині та його вищу інтенсивність порівняно із середньоукраїнськими показниками. Для економіки країни й збереження села важливим чинником є значне поголів'я великої рогатої худоби, свиней у селянських господарствах. Інтерес волинських селян до коней відображає їхню турботу про самостійність і надій-

ність власного господарювання. Разом із тим відзначимо, що волинські господарства недостатньо уваги приділяють садівництву та овочівництву – галузям, які могли б суттєво поліпшити зайнятість, доходи селян. Відомо, що в багатьох волинських селах поліпшують добробут завдяки реалізації ягід, які збирають у лісових насадженнях та вирощують на городах.

1. Посівні площі у 2011 році

Культура	Підприємства				Господарства населення			
	Україна		Волинська обл.		Україна		Волинська обл.	
	площа, тис.га	%	площа, тис.га	%	площа, тис.га	%	площа, тис.га	%
Зернові та зернобобові	11339,6	58,0	111,0	54,3	3981,7	48,7	140,9	46,5
Цукрові буряки (фабричні)	462,3	2,4	10,6	5,2	53,5	0,6	8,9	2,9
Олійні	5775,5	29,5	30,9	15,1	936,4	11,5	0,0	0,0
Технічні (інші)	620,8	3,2	11,5	5,6	54,9	0,7	-	-
Картопля	34,7	0,2	1,0	0,5	1408,1	17,2	68,4	22,6
Овочі	54,9	0,3	0,9	0,4	439,6	5,4	12,0	4,0
Продовольчі баштанні	8,5	0,0	-	-	73,3	0,9	0,0	0,0
Кормові	1247,8	6,4	38,6	18,9	1229,5	15,0	72,7	24,0
Разом	19544,1	100,0	204,5	100,0	8177,0	100,0	302,9	100,0

Джерело: Сільське господарство. Державна служба статистики України, 2011 р.

2. Характеристика господарств населення, 2011 рік

Показник	Україна	Волинська обл.
Площа посівів на господарство, соток	125,7	156,8
Структура посівів, % - зернові культури	48,7	46,5
- технічні культури	12,8	2,9
- картопля та овочештанні	23,5	26,6
- кормові культури	15,0	24,0
Площа багаторічних насаджень на домогосподарство, соток	2,7	1,6
На тисячу домогосподарств поголів'я – великої рогатої худоби	541	761
у т.ч. корів	371	586
свиней	752	1415
овець	149	47
кіз	119	47
коней	67	318
птиці	17634	16791
кролів	1024	825
бджолосімей	387	137
Площа посівів на умовну голову ВРХ, га	3,46	2,83

Джерело: Сільське господарство. Державна служба статистики України, 2011 р.

У загальноукраїнському масштабі частка сільгоспвиробників усіх типів Волинської області становить за площею посівів – 1,83 %, тоді як за поголів'ям великої рогатої худоби – 4,30, корів – 4,77, свиней – 4,01 %. Орієнтація волинян на розвиток тваринництва заслуговує схвалення і наслідування.

Собівартість одиниці продукції в сільгосп-підприємствах області за відношенням до середньоукраїнської в 2011 році становила по зерну – 114 %, цукрових буряках – 115, овочах – 121 %, тоді як у вирощуванні великої рогатої худоби – 90 %, виробництві молока – 86 %. Цим підтверджується значення

територіальної диференціації у спеціалізації вітчизняного сільського господарства.

Аналіз роботи сільгоспідприємств, який звичайно обмежується міжобласними порівняннями, необхідно і можливо за інформацією з масивів статистичної форми № 50-сг доводити до районів і окремих господарств. У таблиці 3 наведено підприємства області в розрізі районів. При цьому помітна відмінність чотирьох районів, які належать до зони Лісостепу. Тут підприємства більші за площею угідь, чисельністю працівників, у них вища частка технічних культур. Маючи можливість займатися вирощуванням вигідних зернових, олійних культур, вони виявляють менше бажання займатися малорентабельним скотарством. З даних таблиці видно великі відмінності районів за різними показниками. Помітно виділяються за обсягами виробництва Луцький та Ковельський райони, центрами яких є великі міста. Така тенденція виявляється і в інших областях. У більшості районів кількість підприємств невелика, а особливо незначне їх виробництво в недавно створеному Шацькому районі.

Сільгоспідприємства області загалом дрібніші порівняно із середнім по Україні. В 2011 році з розрахунку на одне з них припадало – відповідно 1016 і 1935 га сільгоспугідь, а на працівника в сільськогосподарському виробництві – 21,63 і 36,22 га. Нижча землезабезпеченість повинна компенсуватися вищою інтенсивністю виробництва.

У масив інформації за формою № 50-сг 2010 року потрапило вісім безземельних підприємств (зовсім без угідь чи по 1-4 га їх площ). У чотирьох із них виробництво обмежувалося свинарством – від 128 до 10820 голів. Два мали 78 і 106 гол. великої рогатої худоби, невідомо як забезпечуваної кормами. Ще двоє вирощували зерно на площах 207 і 425 га при низькій урожайності, не маючи землі офіційно.

У 15 підприємствах фіксувалося по 1-5 сільськогосподарських робітників. Існування частини таких підприємств видається фіктивним – як виходячи з організації виробництва, так і з можливості скласти при цьому об'ємні статистичні форми. У трьох із них форма № 50-сг не фіксує ніякого вироб-

ництва, у чотирьох були свині, скотарства не було в жодному. Більша частина цих підприємств мали маловрожайні посіви. Особливо сумнівним є відображення діяльності підприємства № 113 (нумерація дається за місцем в обласному масиві статистичної форми № 50-сг). За ним закріплено 486 га ріллі, проте показано при чотирьох працівниках вирощування із досить високою врожайністю 922 га зернових, 40 – сої, 80 – ріпаку, 65 – цукрових буряків, 4 – картоплі, 10 га кормових коренеплодів, заготівля 1175 т силосу й сінажу.

При нинішній ситуації з'являються багатоземельні холдинги і підприємства з обсягами виробництва, які значно перевищують розміри основної їх частини, результати діяльності яких можуть істотно змінювати показники районів, а то й обласні. У Волинській такими стали два підприємства, витрати яких становили 30,7 % загальнообласного їх розміру. При цьому переважна частина виручки від реалізації пройшла поза інформацією статистичної форми.

№ 15 – мало 820 га угідь, 703 га ріллі, де вирощували тільки стеблові корми невідомого призначення, оскільки крім птиці іншого тваринництва не було. Протягом року вирощували 1543 тис. гол. із високим середньодобовим приростом 53,7 г. Досягнуто й великого навантаження птиці на працівника – 1151 гол. Зовсім невелика частина продукції відображена по статті реалізація: при витратах 213347 тис. грн виручка показана в 430 тис. грн.

№ 87 – подібна діяльність і поведінка, лише з тією відмінністю, що при площі ріллі 2927 га не показано виробництво ніяких культур. Вирощено 1028 тис. гол. птиці з добовим приростом 36,7 г. При витратах 92868 тис. грн реалізація відображена виручкою 12459 тис. грн.

По обох підприємствах фіктивне непокриття витрат у сумі 293326 тис. грн перевищує 174374 тис. грн. мінусового значення показника валового доходу підприємств області. Подібне приховування виторгу характерне й для частини великих підприємств інших регіонів, реалізація продукції яких проходить невідомими каналами.

3. Розміри сільгосп підприємств і структура виробництва в них у 2010 році

Район	Кількість підприємств				Працівники у с.г.	Площі, га								ВРХ – умовне поголів'я	На умовну голову ВРХ с.-г. угідь, га	Припадає угідь, га	
	усього	з інтенсивними культурами	із тваринництвом	із скотарством		с.г. угіддя	рілля	зернові	олійні	цукрові буряки	картопля	овочі	ягідники плодоносні			на працівника	на підприємство
Володимир - Волинський	12	8	8	3	966	23468	22050	11596	4036	1772	24	117	-	1881,8	12,47	24,29	1956
Горохівський	18	9	16	13	1402	27484	26810	12306	6704	1388	-	-	-	5969,2	4,60	19,60	1527
Іваничівський	8	2	5	4	565	12721	12721	3647	1033	568	-	-	-	1493,8	8,52	22,52	1590
Локачинський	6	1	3	2	231	8313	8285	3901	1198	-	-	-	118	443,2	18,76	35,99	1386
Разом Лісостеп	44	20	32	22	3164	71986	69866	31450	12971	3728	24	117	118	9788	7,35	22,75	1636
Камінь - Каширський	5	2	4	4	226	1453	728	569	-	15	-	22	-	153,0	9,50	6,43	291
Ківерцівський	14	2	9	7	361	8582	6784	3158	424	120	-	105	-	738,2	11,63	23,77	613
Ковельський	23	7	21	20	1106	21139	12660	6546	214	137	2	25	-	5580,2	3,79	19,11	919
Луцький	31	14	21	18	2183	46478	45352	20974	7894	2460	23	23	-	8546,2	5,44	21,29	1499
Любешівський	6	4	4	3	142	2793	1723	934	-	-	45	48	-	150,8	18,52	19,67	466
Любомльський	4	-	3	3	73	1349	1343	826	300	-	-	-	-	318,2	4,24	18,48	337
Маневицький	8	2	8	5	256	1642	1329	980	-	1	2	4	-	425,6	3,86	6,41	205
Ратнівський	14	5	14	14	869	10903	5999	1809	-	-	2	20	-	2752,4	3,96	12,55	779
Рожищенський	13	3	12	9	575	11960	9102	3082	108	142	54	27	-	2475,8	4,83	20,80	920
Старовижівський	4	1	4	4	117	2718	1813	701	-	-	20	-	-	289,2	9,40	23,23	679
Турійський	12	4	12	11	685	17430	13597	6678	724	260	50	-	-	3928,6	4,44	25,45	1452
Шацький	3	1	2	1	89	517	297	173	-	-	-	-	51	1,6	323	5,81	172
Разом Полісся	137	45	114	99	6682	126964	100727	46160	9664	3135	198	274	51	25360	5,01	19,00	927

Джерело: Розраховано автором.

Далі на прикладах частини підприємств наведено ситуації з виробництвом, реалізацією та ефективністю різних продуктів в умовах Волинської області.

№ 1 – єдине зареєстроване в обласному центрі підприємство (в інших областях і Києві таких багато). При 2535 га угідь усе виробництво – вирощування 634 гол. великої рогатої худоби із задовільними приростами 587 г і сумнівно високою збитковістю мінус 64 %. Здається, що й площа сільськогосподарських угідь, і 74 працівники сюди переведені з якогось іншого підприємства.

№ 12 – маючи 122 га рілля, успішно вирощували зернові та технічні культури на 8798 га, зокрема 780 га цукрових буряків з урожайністю 441 ц/га. Частка тваринництва

у виторгу – лише одна дев'ята. Вигідне високоврожайне рільництво забезпечило рентабельність 44 % і 40,5 млн грн доданої вартості. У лісостеповій частині області реально одержувати високі прибутки при інтенсивному вирощуванні польових культур.

№ 13 – висока насиченість скотарством – 1475 гол. молодняка, 873 корови на 3228 га угідь, 2683 га рілля. Надій – 5568 кг, прирости – 539 г. Витрати по молоку покриваються на 135 %, а по вирощуванню тільки на 53 %, хоча ціна реалізації худоби була вищою за обласну на 11 %. Очевидно, для рентабельного виробництва яловичини нинішня продуктивність худоби недостатня.

№ 14 – із 8844 га рілля було зайнято відображуваними у статистичній формі культу-

рами тільки 1169 га, ще якась площа використана для виробництва силосу й сінажу, хоча підприємство має тільки невелике поголів'я свиней. При рентабельності виробництва 18 % виробнича собівартість реалізованої продукції показана значно нижчою, ніж тієї, що вирощена звітнього року. Надмірно велика чисельність працівників – 275 осіб у рослинництві та 30 – у тваринництві, причому оплата праці з розрахунку на кожного на 46 % перевищує середньообласну. Розрахунок показує, що фактично виробництво було збитковим, а додана вартість становила мінус 31284 тис. грн., тобто яскравий приклад безгосподарності.

№ 18 – обмежуючись виробництвом вигідних культур, підприємство орієнтується на олійні. Площа посівів становила: зернові – 1802 га, соя – 1859, ріпак озимий – 1259, ярий – 861 га. На відміну від попереднього підприємства, в якому для приховування збитковості застосовано занижені показники собівартості реалізованої продукції, тут, навпаки, через цей механізм регулюють офіційну рентабельність у протилежному напрямі. Виробнича собівартість 1 ц вирощеного ріпаку 183,12 грн, а реалізованого – 350,97 грн, сої – відповідно 135,77 і 166,60 грн.

№ 26 – досягається висока насиченість скотарством. На умовну голову худоби припадає 2,56 га угідь, надій молока – 4748 кг, прирости худоби – 757 г, свиней – 451 г. Витрати покриваються по молоку на 136,9 %, а вирощуванню худоби – на 66,5 %. Надто низька врожайність зернових – 11,5 ц/га, олійних – 2,7 ц/га також погіршує загальну результативність: рентабельність по реалізації 14 %, але всі витрати виручкою не відшкодовуються.

№ 31 – підтвердження високої вигідності зосередження діяльності в лісостеповому районі на вирощуванні зернових та олійних культур, яких було 1442 га (офіційно орендованої ріллі тільки 558 га) з урожайністю зернових 43,0 ц/га, сої – 25,9, ріпаку – 26,9 ц/га. Низька продуктивність нечисленної худоби не перешкодила загальній результативності – показана рентабельність по реалізації 52 %, тоді як усі витрати на вироблену

продукцію перевищувалися виторгом у 2,73 раза.

№ 35 – приклад того, що й при вирощуванні цукрових буряків в умовах Лісостепу та відсутності скотарства можна мати високі прибутки. Із закріплених 8189 га ріллі використовували лише 1574 га під зернові з урожайністю 51,3 ц/га, 541 га – ріпак і сою (31,2 ц/га), під цукрові буряки 498 га (500 ц/га). Мають 2870 свиней із добовим приростом 518 г. Успішне господарювання виразилося рентабельністю 60 %, окупністю усіх витрат в 1,88 раза та доданою вартістю 20,1 млн грн, у якій прибуток становив 90 %.

№ 51 – 95,5 % виторгу одержано від овочівництва. На площі 105 га зібрано по 267 ц з кожного. При загальній площі ріллі 222 га зайнято в рослинництві 55 працівників. При порівняно низьких цінах реалізації рентабельність по овочах становила 6 %. Для порівняння – по області 32,5, по Україні – 23,5 %.

№ 68 – єдина продукція – зерно, якого зібрали по 15,3 ц з 998 га, маючи лише 56 га ріллі. Таке виробництво видається перенасиченим. Рентабельність 7,6 % при такій малій урожайності та ціні реалізації 87 грн/ц (по області 114, Україні – 112 грн/ц).

№ 86 – із 667 га ріллі 118 га були під плодоносними ягідниками, які стали єдиним виробництвом. Урожайність ягід – 37,7 ц/га. Висока рентабельність: при повній собівартості 500 грн/ц ціна реалізації 643 грн/ц. По сільгоспідприємствах України при майже такій урожайності ягід собівартість 1 ц становила 892 грн, а ціна реалізації – 1016 грн. В умовах області ягідництво безумовно перспективне.

№ 89 – рентабельність 68 % забезпечена високою врожайністю зернових, сої й ріпаку, якими зайнято 1191 га при (офіційно орендованої 484 га ріллі). Тваринництво дрібне і малопродуктивне, хоча у ньому і корови і вирощування худоби і свині і вівці. Частка тваринництва у витратах – 10,9 %, у грошових надходженнях – 6,9 %.

№ 93 – зразок кон'юнктурної спрямованості виробництва: маючи 6023 га ріллі, підприємство повністю ігнорує тваринництво і відводить 845 га під зернові та 3672 га під олійні культури. Врожайність як для Полісся, цілком задовільна. Прикметно, що

з 1 га озимого ріпаку зібрали по 24,04, а ярого – 21,7 ц. Всупереч успіхам виробництва показується 25 % збитковості. Виявляється, що всі витрати перекриваються виторгом в 1,11 раза. Одержано 5368 тис.грн доданої вартості, в якій 29 % – оплата праці, 11 – нарахування на неї, 28 – амортизації та 32 % прибутку.

№ 101 – має лише 27 га землі. Показано єдине сільськогосподарське виробництво – вирощування 70,4 тис. гол. птиці із посередніми приростами дало 2 млн грн виторгу. Показаних 89 працівників для такого птахівництва забагато. Невідомо, від чого сформована загальна виручка 69815 тис.грн при витратах 48996 тис.грн і доданий вартості 50169 тис.грн, з якої 86 % – прибуток. Виникає підозра, чи це не якийсь великий бізнес, що ведеться як сільськогосподарський із метою уникнення оподаткування прибутку.

№ 105 – усі витрати відшкодовувалися виторгом тільки на 30 %, величина доданої вартості – мінус 20381 тис.грн. За підсумками реалізації показано 3 % прибутковості. При 6533 га ріллі та помірному насиченні скотарством тільки 204 га було зайнято товарними культурами з низькою врожайністю. У виручці рослинництво мало 1,7 %, тваринництво – 98,3 %, у тому числі молоко – 82,8 %. Незрозуміло, чому при надої 5614 кг товарність молока становила лише 61,4 %. прирости худоби – 640 г, надто висока собівартість 1 ц – 2288 грн при реалізаційній ціні 767 грн. Розвинене тваринництво не завжди означає успішне господарювання.

№ 111 – у підприємстві із 3519 га ріллі тільки 23 га зайнято під зерновими, вся інша площа підпорядкована тваринництву. На умовну голову скотарства припадає 2,71 га. Надій – 7269 кг, прирости худоби – 506 г із рідкісною прибутковістю виробництва, свиней – 635 г. Фіксується рентабельність 56 %, та всі витрати покриваються виторгом на 87 %. Важко успішно господарювати, якщо немає прибутковості рослинницької діяльності.

№ 116 – 5678 тис. грн чистого прибутку при високій урожайності польових культур і символічному тваринництві. Своєї землі 397 га, а всього посівів, крім кормових, – 1928

га. Із площі 220 га цукрових буряків зібрано по 720 ц. Урожайність зернових – 50,6 ц/га, озимого ріпаку – 29,5 ц/га. Причому це в поліському районі.

№ 118 – найбільший в області виробник цукрових буряків, яких було 900 га при врожайності 474 ц/га. Використовувані площі у кілька разів більші порівняно із власними угіддями. Багатогалузеве виробництво, але у виручці 79,4 % становить продукція рільництва. Висока частка у посівах цукрових буряків дає підставу вважати, що підприємство, маючи сучасну техніку, вирощує буряки й на площах інших підприємств. Одержано 15997 тис. грн доданої вартості, в якій 92 % прибутку власників.

№ 120 – приклад діяльності при вирощуванні високих урожаїв кон'юнктурно вигідних нині культур. При 47 га власної ріллі підприємство мало 2423 га посівів зернових і технічних культур. Така діяльність на чужих площах показує наявність ефективної техніки. Собівартість 1 ц зерна становила 75 грн, ціна реалізації – 109 грн. Собівартість 1 ц озимого ріпаку – 208 грн, ціна реалізації – 280 грн. По Україні відповідні показники були – відповідно 99, 114, 224 і 293 грн. Рентабельність зерна у підприємстві – 45 %, ріпаку – 35 %.

№ 125 – вирощування 38 га картоплі, 25 – овочів і 188 га зернових у малоземельному підприємстві із зайнятістю 38 працівників. Урожайність картоплі 171 ц/га, овочів – 207 ц/га була достатньою для прибутковості виробництва, яка по підприємству дорівнювала 13 %.

№ 162 – при реалізації виробництво картоплі забезпечує високу рентабельність. У невеликому підприємстві вирощено 1817 т цукрових буряків і 909 т картоплі при врожайності – відповідно 293 та 211 ц/га. Собівартість 1 ц картоплі 75 грн, реалізаційна ціна – 219 грн, тоді як по області – відповідно 127 і 259 грн. У поточному році цукрові буряки не реалізовували, а картоплі продано тільки 38 % вирощеної, та й при цьому рентабельність по підприємству становила 92 %.

№ 177 – при високій урожайності картопля не менш вигідна за інші польові культури. Крім кормових культур, вирощували

тільки картоплю на 50 га з урожайністю 296 ц/га. Повна собівартість 1 ц 62 грн при ціні реалізації 259 грн. Продано 51,5 % урожаю. Збитковість малопродуктивного скотарства знизилась рентабельність, але й при цьому мали 5494 тис. грн доданої вартості, у якій 86 % прибутку.

№ 181 – одне з двох підприємств області, де вирощували льон-довгунець на 11 га і єдине, де зібрали не тільки насіння, а й соломку, яку потім переробили на тресту. Врожайність – відповідно 3,7 і 22,0 ц з 1 га. Повна собівартість 1 ц реалізованого насіння (7,3 % врожаю) – 284 грн, ціна реалізації – 364 грн. По Україні врожайність насіння була значно вищою – 6,0 ц/га, а собівартість вирощування приблизно така сама; виробництво було збитковим, бо при собівартості 1 ц 317 грн його продано за 296 грн. Льонарство на Волині (та й по всій країні) зведено майже нанівець, що має негативні наслідки різного характеру. Однак льон, як видно, може стати вигідним виробництвом. Інші галузі в даному підприємстві були малопродуктивними: урожайність зерна – 14,2 ц/га, цукрових буряків – 134 ц/га, прирости худоби – 199 г, свиней – 73 г, надій на корову – 3404 кг. Частка льонарства в реалізації незначна, загальна рентабельність – мінус 15 %.

№ 182 – єдине виробництво – вирощування 51 га ягід з урожайністю 15,9 ц/га. І площі, й урожайність нижчі, ніж у підприємстві № 86. Але й при цьому виробництво прибуткове. Показано, що всі витрати становили з розрахунку на 1 ц 488 грн, а виторг – 500 грн. При цьому собівартість завищена – нараховано 1758,8 тис. грн амортизації при тому, що всі інші витрати становили 2095,2 тис. грн.

У таблиці 4 ефективність діяльності підприємств показана в порайонному розрізі. Продукція оцінена за середньоукраїнською виробничою собівартістю того ж року, показник покриття виторгом враховує витрати на всю вироблену продукцію. Два великі підприємства, реалізація більшої частини продукції яких не проходить через форму № 50-сг, деформують показники відповідних районів: № 15 – Володимир-Волинського, № 87 – Локачинського.

Райони області дуже різняться за обсягом виробництва. У лісостепових, також Луцькому, значно вища продуктивність праці. Реальні прибутки були в більшості лісостепових підприємств. На Поліссі тільки Луцький район у цілому мав позитивну рентабельність. Правильніше її відображує показник покриття усіх витрат. Перевищення ним 100 % забезпечили 75 підприємств із загальної кількості 184. Додатне значення валового доходу мали 119 підприємств. За оплатою праці на середньорічного працівника в 2010 році Волинська область була на останньому місці – у 67 підприємствах середньомісячна оплата не досягала 500 грн. У 2011 році порівняно з попереднім оплата на працівника зросла в області на 45,6 %, по Україні на 34,9 %. Статистична форма не показує затрат праці в годинах. Однак надто малі річні заробітки засвідчують низьку зайнятість членів трудових колективів протягом року. Отже, для багатьох працівників робота і доходи в підприємстві залишаються додатковими. Більш важливо для селян працювати у власному сімейному господарстві.

При загалом низькій результативності роботи більшості волинських сільгосппідприємств, як показують вищенаведені приклади, частина з них досягають високої ефективності. Як і по всій країні, значно вигідніша рослинницька діяльність із переважаючим вирощуванням зернових та олійних культур, яка проте не завжди можлива в поліських умовах. Водночас практикоюведена можливість рентабельного виробництва цукрових буряків, картоплі, овочів, ягід. Найважливіший результат сільського господарства регіону – збереження скотарства. Виробництво молока безсумнівно вигідне, а швидкий оборот коштів у ньому дає змогу розвивати підприємства. Для зосередження виробництва яловичини потрібне створення спеціалізованих підприємств.

Із наведених прикладів видно, що в області не упорядковано землекористання. У частині підприємств не засіваються всі закріплені за ними площі. Інша ж частина працюють на чужих територіях. Облік і звітність нерідко дають викривлене уявлення про діяльність підприємств.

Середні розміри підприємств протягом останніх років утримуються на рівні близько 1000 га угідь. Така невелика площа відповідає курсу на утворення укрупнених сільських громад, при якому кожна зможе мати власне підприємство. Швидко зменшується й чисельність працюючих у підприємствах. У 2005 році на кожне в середньому припадало 89 сільськогосподарських працівників, у 2008-му – 57, у 2010 – 54, у 2011 році – 47.

Близько 10 тис. робочих місць у підприємствах недостатньо для півмільйонного сільського населення області. Використання в господарствах населення понад 300 тис. га угідь дає змогу залишатися хазяями сільських територій, кооперуючись між собою та зі збереженим виробництвом сільгосппідприємств. Необхідні пошуки відповідних умов області нових організаційних форм приватно-кооперативного підприємництва.

4. Економічна ефективність діяльності сільгосппідприємств у 2010 році

Район	Продукція млн грн	Продукція на працівника, тис. грн	Рентабельність, %	Покриття витрат, %	Валовий дохід, млн грн	Дохід на праців- ника, тис. грн	Оплата на пра- цівника, тис. грн	Додана вартість, млн грн	Частка у доданій вартості, %			
									оплати праці	соціальних відрахувань	амортизації	прибутку
Володимир - Волинський	364,2	377,0	23	35	-197,8	-204,7	13,7	-175,6	x	x	x	x
Горохівський	151,2	107,9	17	102	14,3	10,2	9,1	21,4	60	21	33	-14
Іваничівський	51,6	91,4	33	161	23,8	42,1	6,5	25,3	14	5	6	75
Локачинський	133,1	576,4	15	27	-83,8	-362,6	17,5	-77,2	x	x	x	x
Разом Лісостеп	700,1	221,3	22	52	-243,5	-77,0	10,6	-206,1	x	x	x	x
Камінь - Каширський	2,2	9,8	-16	89	-0,3	1,2	2,0	0,4	123	21	24	-68
Ківерцівський	18,2	50,3	-12	94	1,5	4,3	6,9	3,1	79	27	51	-57
Ковельський	52,2	47,2	-11	101	8,0	7,3	6,9	9,3	83	30	14	-27
Луцький	333,8	152,9	11	110	52,3	23,9	12,7	70,8	39	14	26	21
Любешівський	4,5	31,5	-10	90	0,3	1,9	4,4	0,5	135	49	43	-127
Любомльський	2,2	30,0	-42	62	-0,5	-7,4	4,9	-0,4	x	x	x	x
Маневицький	4,7	18,3	-16	91	0,6	2,3	4,5	0,8	139	17	30	-86
Ратнівський	14,7	16,9	-27	91	1,6	1,9	3,2	2,9	96	35	43	-74
Рожищенський	16,6	28,9	-2	92	1,4	2,5	7,3	3,2	131	47	56	-134
Старовижівський	1,5	12,7	-43	60	-0,4	-3,3	4,7	-0,2	x	x	x	x
Турійський	53,6	78,3	2	96	4,2	6,1	8,1	4,4	128	46	4	-78
Шацький	0,8	9,2	-3	104	0,7	8,2	6,2	2,5	22	6	71	1
Разом Полісся	505,0	75,6	3	104	69,4	10,4	8,1	97,3	55	20	28	-3
Область	1230,6	123,2	9	73	-174,4	-17,5	9,0	-103,8	x	x	x	x
Україна	88236	170,3	21	110	13213	25,5	13,1	17176	40	14	23	23

Джерело: розраховано автором.

Висновки. Поліські території, особливо в західних областях, за природними, демографічними умовами, налаштованістю населення підходять для того, щоб стати районами найбільш стабільного інтенсивного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого, насамперед, на скотарство. Ситуація

тут об'єктивно повинна бути не гіршою, як на сусідніх білоруських землях. Руйнівні процеси зачепили Волинь поки що менше, ніж особливо привабливі чорноземні території країни. Волинянам належить виробити, усвідомити свою модель сільського розвитку й активно діяти у визначеному напрямі.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2012 р.

*

*Г.Ф. МАЗУР, кандидат економічних наук, докторант
Уманський національний університет садівництва*

Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва

Постановка проблеми. Актуальність проблеми дослідження зумовлена необхідністю подальшого вдосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва (АПВ), яке вважається найважливішою складовою національної економіки країни, в якому зосереджено більше чверті основних фондів і майже одна третина зайнятого населення. З розвитком АПВ пов'язане функціонування низки галузей економіки, а рівень його розвитку визначає стан продовольчої забезпеченості населення та соціально-економічний стан у країні. На продукти харчування й товари, одержувані із сільськогосподарської сировини, населення нині використовує до 60% сімейного бюджету. Це доводить про важливість здійснення намічених перетворень в агропромисловому виробництві

За роки реформ відбулося масове роздержавлення сільськогосподарських підприємств, товаровиробники стали власниками не тільки засобів виробництва, але й виробленої продукції. Багатоукладна економіка в сільському господарстві стала реальністю. Відмова від централізованого планування, розподіл землі та основних фондів – це короткий перелік стихійного реформування агропромислового комплексу без урахування всіх об'єктивних чинників для переходу до ринкових відносин, що стало причиною серйозної кризи в цій важливій сфері економіки. Відхід держави від економічного регулювання у 90-ті роки минулого століття спричинив інфляцію, що переходила у галопувальну, зниження рівня життя населення, особливо сільського, та споживання продуктів харчування власного виробництва при

зростанні продовольчого й промислового імпорту понад 40%.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриваючи рівень вивченості проблеми, зазначимо, що питання співвідношення ступеня втручання держави в економіку, вибору форм і методів регулювання піднімали й розробляли багато економістів. Заслужують на увагу праці таких зарубіжних учених як: Е. Аткинсон, М. Блауг, Дж. Кейнс, Р. Коуз, К. Маркс, Д. Норт, Й. Шумпетер, Ф. Енгельс та ін.

Особливий науковий інтерес представляють роботи видатних економістів-аграрників, присвячені проблемам державного регулювання агровиробництва та державної підтримки сільгосптоваровиробників у 20-30-х роках минулого століття – О.В. Чайнова і М.Д. Кондратьєва. Питання соціально-економічної ролі держави розробляли: П.А. Столипін, М.І. Туган-Барановський, В.Я. Канторович та ін. Продовжили дослідження в цьому напрямі: А.В. Голубєв, О.В. Петриков, П.Т. Саблук [8] й ін. Теоретико-методологічний аналіз особливостей становлення ринкових відносин в аграрному секторі перехідної економіки представлений в працях Н.І. Буздалова. Проблемам державного регулювання агровиробництва та державної підтримки сільгосптоваровиробників у ринковій економіці присвятили свої праці В.Я. Амбросов [1], Н.О. Ботвіна [3], О.Є. Гудзь [4], В.П. Галушко, А.І. Костян, В.В. Милосердов, Б.І. Пошкус, І.Г. Ушачов, О.М. Шпичак та ін. Шляхи оптимізації політики держпідтримки сільгосптоваровиробників концептуально обґрунтовані в роботах Г.В. Беспяхотного, О.М. Бородіної [2], А.М. Ємельянова, С.В. Кисельова, О.О. Непочатенко [7], Є.В. Серової, П.А. Стецюка [9].

© Г.Ф. Мазур, 2013

Різні аспекти державного регулювання аграрного сектору економіки як найважливішої галузі у вітчизняній і зарубіжній практиці знайшли відображення в працях багатьох економістів: Л.І. Абалкіна, А.Г. Аганбегяна, В.П. Гейця й багатьох інших. Однак дана проблематика в умовах транзитивної економіки залишається недостатньо вивченою, що зумовлює необхідність продовження поглиблених досліджень у даному напрямі. Характерною рисою вивчення цієї проблематики є також фрагментарність, що виражається в розгляді одного або кількох регулюючих механізмів, наприклад, планування бюджетної підтримки або міжбюджетних відносин. Отже, єдиної комплексної концепції здійснення процедур державного регулювання щодо розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, що включає найефективніші підходи до формування і використання інструментів системи управління АПК, поки ще не вироблено.

Мета статті – розкрити концептуальні наукові основи розробки практичних заходів щодо удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва, що відповідають сучасному етапу реформування економіки села, особливостям взаємин господарюючих суб'єктів АПК і рівню соціально-економічних змін в умовах кризи й економічної трансформації.

Виклад основних результатів дослідження. Агропромислове виробництво – органічна ланка національної економіки, яке безпосередньо чи опосередковано пов'язана з більшістю галузей економіки. Природна родючість землі та віддаленість ринків збуту продукції (зумовлюють диференційну ренту I і II), також підвищують його залежність від стану транспортної системи, наявності зерносховищ, овочесховищ і холодильників. Не менш міцний його зв'язок також із галузями життєзабезпечення селян: житловим будівництвом, електро- та газопостачанням, освітою й охороною здоров'я. З розвитком суспільства такі зв'язки стають більш затребуваними, різноманітними і складними. Саме тому не може бути процвітаючої України без належної уваги до агропромислового виробництва [7].

До того ж досвід розвинутих країн ринкової економіки підтверджує, що для агропромислового виробництва як основи продовольчого забезпечення повинні бути сформовані виняткові умови розвитку. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, Париж), частка допомоги держави в доходах фермерів тривалий час становила: в Австралії – 15%, США – 30, Канаді – 45, країнах загального ринку – 49, Австрії – 52, Швеції – 59, Японії – 66, Фінляндії – 71, Норвегії – 77, Швейцарії – 80% [8].

У розвинутих країнах сільське господарство є однією з пріоритетних галузей економіки, про що свідчать державні програми його підтримки. В Україні ж агрегований розмір державної підтримки сільського господарства нині не перевищує 4%, а частка витрат у консолідованому бюджеті на його розвиток скорочена від 23,2% у 1990 році до 2,4% в 2011-му.

За низької технічної оснащеності вітчизняного агропромислового виробництва, яка в рази нижче, ніж у фермерів Західної Європи і США, наявне п'ятикратне перевищення коефіцієнта вибуття тракторів над коефіцієнтом поновлення, по зернозбиральній та кормозбиральній техніці – більше ніж утричі. Понад у три рази скоротилося внесення мінеральних добрив, значно знижений обсяг використання хімічних засобів захисту рослин [9].

Закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію не відшкодовують витрати на купівлю засобів виробництва. Погіршується використання земельних ресурсів, скорочується поголів'я худоби, не на повну потужність працюють підприємства переробної промисловості, погіршується соціально-економічне становище населення. Диспаритет цін на продукцію сільського господарства і промисловості має перманентний характер [2]. Через відсутність мотивації розвитку агропромислового виробництва виникають труднощі зі збутом вітчизняної продукції, майже половина її виробляється в селянських господарствах. Відбувається декваліфікація недавньо сильної частини населення.

Інтервенція імпортного продовольства на український ринок продовжує залишатися високою. Нині продовольча залежність від

зарубіжних країн становить понад 35%. Крім того, сприятливі природно-кліматичні умови, в яких діють зарубіжні аграрії, досконала технологічна база, „значна державна підтримка”, позбавили українських виробників шансів на успіх у суперництві з іноземними конкурентами. Однак інтеграція світової економіки по шляху економічного, соціального і технологічного прогресу вимагає підвищення ролі держави в агропромисловому виробництві, що забезпечує населення продовольством. У цьому зв'язку слід зазначити, що в Україні помітно посилилася увага держави до аграрного сектору та його проблем.

За період реформ прийнято понад вісімдесят законодавчих актів [4], проте практика реформування агропромислового комплексу доводить про відсутність системного підходу в питаннях державного регулювання цього найважливішого сегмента економічного простору.

Еволюційний хід розвитку капіталізму довів неможливість автоматичного відновлення економічної рівноваги і створення умов для динамічного зростання продуктивних сил в умовах функціонування ринкових принципів [6]. У нашій країні, вважаємо, є всі умови, щоб перетворити агропромислове виробництво в один із локомотивів національної економіки й реалізувати ці унікальні можливості у взаємозв'язку з сучасними наукомісткими і високотехнологічними галузями, транспортом, паливно-енергетичним комплексом. Вітчизняне сільське господарство може сповна забезпечити населення країни основними видами продовольства, а в перспективі стати одним із гарантів світової продовольчої безпеки [1].

Систематизація теорій про роль держави в економіці уможливила провести класифікацію моделей регулювання економікою, яка показала найбільшу ефективність в умовах світової кризи й реформ кейнсіанської моделі порівняно з монетаристською. Її принципи лягли в основу соціально-економічної політики урядів США, Англії та інших західних країн. Особливо широке застосування кейнсіанської моделі, що одержала назву „планованого і регульованого капіталізму”, відзначено з 50-х до середини 70-х років ХХ ст. Тому цілком правомірно

вважати, що при формуванні нової моделі механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва необхідно врахувати кейнсіанську модель, яка для аграрної галузі була б виключно пріоритетною [5].

У зв'язку з цим державна допомога повинна враховувати специфічні особливості агропромислового виробництва, його роль у національній економіці, а механізм державного регулювання розвитку й стимулювання агропромислового виробництва повинен мати системний і комплексний підхід. Одна з особливостей агропромислового виробництва, що вимагає значних інвестицій, це те, що воно являє собою складну біотехнологічну природну систему. Земля, будучи не тільки основним засобом виробництва, але й предметом праці, зумовлює необхідність здійснення державних великомасштабних заходів щодо докорінного поліпшення її використання. Як показує структурно-динамічний аналіз земельного фонду України, в його структурі сільськогосподарські угіддя займають 69,3%, у т. ч. рілля – 54,8, багаторічні насадження – 1,6, луки і пасовища – 12,9%. Земельний фонд України характеризується наявністю ґрунтів із високою біопродуктивністю, в структурі яких переважають найбільш родючі землі. Основна база землеробства України розміщується на чорноземних ґрунтах та ґрунтах чорноземного типу – 61,4% площі орних земель.

Обмеженість площі продуктивних земель робить їх об'єктом особливої охорони. Проте якісний стан продуктивно використовуваних земель погіршується, наростають темпи подальшої деградації ґрунтів. Так, 43% площі земель з осушувальною мережею мають підвищену кислотність, 7,6 – засолені, а 13% – заболочені. На 80% зрошуваної землі зафіксовано процеси техногенного підтоплення, а ураженість процесами вторинного засолення спостерігається на 11–25% загальної площі поливних земель.

Неоднорідність і стандартність земельних ділянок, розосередження об'єктів сільгоспвиробництва в просторі, використання мобільної техніки вимагають значних витрат енергетичних ресурсів для переміщення робочих агрегатів.

За роки реформ відбулися помітне зниження рівня забезпеченості технікою й машинно-тракторним парком і його моральний та фізичний знос. Середній вік обладнання перевищує 20 років, водночас у зарубіжних країнах – не більше восьми, а забезпеченість тракторами і комбайнами майже в п'ять разів менша, ніж у США та в три рази – ніж у Канаді. Сезонність агропромислового виробництва зумовлює необхідність у середньо- і довгострокових кредитних ресурсах, а його прибутковість знаходиться в прямій залежності від складних природно-кліматичних умов.

Рівень агропромислового виробництва впливає на стан продовольчої безпеки країни. Ввезення продовольчих товарів збільшилося з 2,4 млрд (у 2000 р.) до 10,4 млрд дол. (у 2011 р.), перевищивши за обсягом експорт у чотири рази. Водночас відправка зерна на експорт зумовила ослаблення кормової бази, особливо птахівництва та свинарства.

Значно знизилася забезпеченість населення білком тваринного походження, що становила за різними оцінками від однієї третини до майже половини від рекомендованих норм харчування на душу населення.

Протягом усього трансформаційного періоду перманентно спостерігається диспаритет цін. Якщо в 2000 році можна було придбати один зернозбиральний комбайн, реалізувавши при цьому 305 т зерна, то в 2011 році – вже в три рази більше. Дане співвідношення показує, що держава не розв'язала головну проблему – паритет цін, що негативно відбилося й відбивається на енерго-, і фондоозброєності та техніко-технологічному рівні й модернізації агропромислового виробництва. Повна відсутність регулювання цін на промислову продукцію для сільського господарства призвела до зниження товарності зерна на 10,5%; насіння олійних культур разом із соняшником – майже на 22%; худоби і птиці на забій – більше ніж на 30%.

Нерозвиненість ринкової інфраструктури не дає можливості агропромислому виробництву бути інвестиційно-привабливим, а наповненість аграрного ринку сільськогосподарськими товарами за відсутності ринко-

вих каналів для їх збуту створює помилкове враження перевиробництва продуктів.

Продовжує знижуватися рівень витрат на оплату праці в структурі собівартості агропромислової продукції, який наблизився до 18%. Порогом зубожіння населення прийнято вважати 10-12%. Як наслідок, рівень якості життя на селі знаходиться в критичному стані, виходячи з реального розміру оплати праці (на 50% нижче рівня економіки). Відбувається поглиблення майнового розшарування суспільства, все це робить працю в сільському господарстві непрестижною та непривабливою. Присутня значна інерційність в адаптації до змінних економічних умов, оскільки часте реформування аграрного сектора не доводилося до логічного завершення, закінчувалося глибокою кризою в галузі, погіршенням соціально-економічного стану сільського населення, що вплинуло на формування недовіри їх до будь-яких державних новацій сільського життя, посилення міграційних процесів, ускладнення демографічного стану в сільській місцевості, що відбилося на кадрових ресурсах галузі.

Аграрний сектор через свої специфічні особливості не здатний бути конкурентоспроможним в умовах ринкової економіки. Необхідність активної ролі держави у функціонуванні економічних процесів зумовлена потребою у вирівнюванні зовнішніх екстерналій, що впливають на галузь, і нездатністю ринкового механізму вирішувати державні завдання. Свідченням відсутності самовідтворювальної функції є частка витрат несільськогосподарських галузей у вартості продовольства, що реалізується кінцевому споживачеві. У середньому вона становить 20-25%, а за деякими переробними галузями доходить до 80-90%, тоді як у США, Франції, Англії, країнах Скандинавії через високий рівень індустріалізації сільської праці, інтеграції й концентрації виробництва вона досягає 70-75%. Варто було б в Україні довести це співвідношення не менше ніж до 50:50, щоб виробнику продукції залишалася хоча б половина її ринкової ціни.

Дослідження сучасних концепцій регулювального впливу держави на агробізнес у розвинутих країнах ринкової економіки та Україні дало змогу виявити низку особливостей системи державного регулювання, зок-

рема, соціально-еколого орієнтованої в країнах ЄС, жорстко регульованої в США й ринково орієнтованої в Україні. З причини відсутності чіткості в питаннях регулювання в умовах ринкових відносин як у визначенні функцій управління, так і організаційних структур, доцільно окреслити напрями удосконалення механізму державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва за трьома взаємозв'язаними блоками. Перший з них оптимізує й деталізує функції спеціалізованого органу управління, посилюючи тим самим його регульовальний вплив. Другий – охоплює схему моделі його організаційної структури з виділенням підсистем, що сприяють прискореному розвитку ринкової інфраструктури та адаптації агропромислового комплексу до ринкових реалій, а також його модернізації через застосування управлінських моделей у ринковій економіці. У третій блок входить розробка моделі регулювання процесів агропромислової інтеграції й кооперації.

Висновки. Поняття „механізм державного регулювання розвитку та стимулювання агропромислового виробництва” представляє сукупність науково-практичних і організаційних заходів, що реалізуються органами публічної влади у певних сферах життєдія-

льності агропромислового комплексу, та особливостей їх повноважень у державній системі регулювання. Одним із найважливіших методів цього механізму є продовження держпідтримки аграрного сектору після вступу України до Світової організації торгівлі. Удосконалення складових держпідтримки та її архітектура, співвіднесені за типами „кошиків”, мають бути спрямовані на забезпечення ефективного конкурентоспроможного функціонування аграрного сектору й мають бути наближені до умов світового ринку. Специфіка теоретичної та емпіричної бази дає змогу позначити наукову проблематику, суть якої полягає в тому, щоб відібрати найбільш раціональні методи та інструменти, які сприятимуть ефективному державному регулюванню агропромислового виробництва, стимулюючи при цьому його розвиток і забезпечуючи стабільний фінансовий стан економічних суб'єктів агросфери в умовах кризи та економічних трансформацій. У цьому зв'язку істотне значення має принцип гарантованості держпідтримки для сталого розвитку агропромислового виробництва.

Реалізація комплексу наданих пропозицій орієнтована на перехід до гнучкого механізму державного регулювання розвитку і стимулювання агропромислового виробництва.

Список використаних джерел

1. Амбросов В.Я. Забезпечення державної підтримки сільськогосподарського виробництва в умовах членства України у СОТ / В.Я. Амбросов, В.М. Онгіна // Економіка АПК. – 2009. – №2. – С. 16-18.
2. Бородіна О.М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність / О.М. Бородіна // http://www.ief.org.ua/Arjiv_EP/Borodina106.pdf.
3. Ботвіна Н.О. Фінансова політика сталого розвитку агросфери: моногр. / Н.О. Ботвіна. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 304 с.
4. Гудзь О.Є. Механізми прямої фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: моногр. / [Дем'яненко М.Я., Саблук П.Т., Скупий В.М. та ін.]; за ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
5. Карпенко Г.Г. Государственное регулирование аграрного сектора экономики: теория методология практика / Г.Г. Карпенко. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2010. – 365 с.
6. Ковалюк О.М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики): моногр. / О.М.Ковалюк. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – 396 с.
7. Непочатенко О.О. Теоретичні і практичні аспекти державної підтримки аграрного сектора економіки / О.О.Непочатенко, А.Ф. Головчук, Фінансово-економічні проблеми стабільного розвитку економіки України / під ред. А.Ф. Головчука, О.О. Непочатенко (Ч. 1). – Умань: ВПЦ «Візаві», 2010. – С.175-183.
8. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: моногр. / П.Т. Саблук, О.Г Білоус, В.І. Власов. – К.: – ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.
9. Стецюк П.А. Еволюція форм і методів державної підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників / П.А. Стецюк // Фінанси в процесі реформування агропромислового виробництва; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 48-68.
10. Smith M.K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education / Smith M.K. // www.infed.org/biblio/social_capital.htm.
11. Commons J.R. Institutional Economics / J.R. Commons // The American Economic Review. Vol. 21. – № 4. – (Dec. 1931). – P. 648–657.
12. Hamilton, Walton H. The Institutional Approach to Economic Theory / Hamilton, Walton H. // American Economic Review. – 1919. – № 9. – P. 309–318.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2012 р.

*

*П.І. ШАРАН, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, начальник відділу
Інститут розведення і генетики тварин НААН*

Шляхи інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства

Постановка проблеми. Нинішній і подальший стан спеціалізованого м'ясного скотарства, тобто галузі, основними видами якої є високоякісна яловичина і важковагові шкури, значною мірою залежить від розвитку процесу інтенсифікації виробництва. Розв'язання цієї проблеми вимагає розширення теоретичних і практичних досліджень, визначення чітких напрямів та реалізації конкретних заходів щодо включення у виробництво інтенсивних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку і функціонування спеціалізованого м'ясного скотарства України досліджувалася здебільшого українськими вченими – селекціонерами і технологами. Зокрема, такі елементи інтенсифікації, як створення вітчизняних порід великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності, використання ресурсного потенціалу в галузі, підвищення якості яловичини, удосконалення технології утримання та відтворення тварин, управління селекційним процесом досить повно і глибоко висвітлені у працях В.П. Бурката [2], Д.Т. Вінничука [3], В.І. Власова [4], Г.О. Гуменюк [5], Е.М. Доротюка [6], Ф.Ф. Ейснера [7], М.В. Зубця [8], М.А. Кравченка [9], П.Л. Погребняка [13], В.В. Радченка [16], В.С. Ярмака [24] та інших вчених, які значно розширили межі селекційних, біотехнологічних, наукових досліджень у цій специфічній галузі скотарства, чим сприяли її становленню й розвитку.

Меншою мірою досліджені організаційно-економічні аспекти виробництва високоякісної яловичини. Серед наукових праць глибиною розробки цього напрямку вирізня-

ються насамперед публікації відомих вчених економістів С.Й. Кутікова [11], В.Я. Месель-Веселяка [12], В.Г. Рижкова [17].

Разом із тим розв'язання проблеми подальшого розвитку конкурентоспроможного спеціалізованого м'ясного скотарства потребує комплексного системного дослідження особливості інтенсифікації галузі в умовах ринку й обмеженості виробничих ресурсів.

Мета статті – проаналізувати особливості прояву інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства в нових соціально-економічних умовах, окреслити системні напрями практичних заходів щодо прибуткового ведення галузі.

Виклад основних результатів дослідження. Виробничий процес у тваринництві, в т. ч. і у спеціалізованому м'ясному скотарстві, здійснюється за певних природних та економічних умов, реалізації ресурсів і соціально-виробничих чинників. Їхня сукупність і комбінація, найважливішими з яких є жива праця, тварини і виробничі засоби, визначають систему ведення господарства та її техніко-економічний рівень, суть процесу інтенсифікації виробництва. Отже, питання методології, суті інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства доцільно розглядати через призму вчення про матеріальне виробництво.

Спеціалізоване м'ясне скотарство функціонує в умовах сильної конкуренції з іншими галузями тваринництва. За відсутності необхідного досвіду ведення галузі у багатьох науковців і практиків виникає хибна уява про те, що її організація – справа проста. Насправді це – галузь зі складною технологією, яка вимагає біологічного, виробни-

чо-технічного та економічного взаємозв'язку.

В економічній літературі прийнято розрізняти інтенсивну й екстенсивну форми інтенсифікації [1, 18, 20], виділення яких можна вважати умовними. Очевидно, доцільніше диференціювати інтенсивні та екстенсивні чинники, які на практиці застосовуються одночасно і в певному гармонійному поєднанні. На всіх етапах розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства були задіяні саме такі чинники. Наприклад, нарощування поголів'я і підвищення його продуктивності, збільшення виробництва кормів та поліпшення їх якості, підвищення оплати корму продукцією.

Наразі інтенсифікацію спеціалізованого м'ясного скотарства, як будь-який соціально-економічний процес, доцільно розглядати як взаємозв'язану і взаємозумовлену інтенсифікацію функціональних підсистем (біологічну, технологічну, економічну, організаційну), тобто комплексно й системно [18]. Проте на всіх етапах розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства, починаючи з 1956 року, перевагу віддавали біотехнологічному напрямку інтенсифікації у відриві від техніко-технологічного та організаційно-економічного. Зокрема, в Україну впродовж 45 років для створення й поліпшення вітчизняних м'ясних порід завозяться племінні ресурси м'ясних порід зарубіжної селекції (сперма, ембріони, бугаї, телиці, нетелі). Однак через елементарну безгосподарність придбана за валюту державним коштом велика рогата худоба м'ясного напрямку продуктивності таких зарубіжних порід, як кіанська, світла аквітанська, лімузинська, п'ємонтезе, передчасно була відправлена на забій. Значно зменшилося маточне поголів'я закупленої великої рогатої худоби породи шароле.

Не окупилися також державні капітальні вкладення на спорудження 11 комплексів для утримання 11777 гол. великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності. Кошторисна вартість одного скотомісця обійшла державному бюджету колишньої Української РСР у середньому по 20176 крб.

Тепер переважна більшість дорогих приміщень використовуються не за призначенням, або залишаються не заповненими через те, що значна кількість м'ясної худоби пішла «під ніж», а наступні покоління тварин не були відтворені.

Великі капітальні вкладення держави у селекцію та спорудження приміщень для утримання м'ясної худоби без поєднання зі стимулюючими формами фінансово-кредитної політики, спрямованої на одержання за пільговими умовами позичкових коштів суб'єктами господарювання для поліпшення природних і створення культурних пасовищ, обернулися збитками для переважної більшості аграрних формувань.

Щоб запобігти цьому в майбутньому, необхідно реалізувати принцип відповідності між потребою худоби у матеріально-технічних ресурсах та її забезпечення ними. Проте цей принцип порушується у переважній більшості підприємств. Зокрема, рівень забезпечення тварин кормами – 65-75%. Раціони годівлі м'ясної худоби в зимовий період не збалансовані за перетравним протеїном, у літній – за цукром, а впродовж року – за мінеральними речовинами (кальцієм, фосфором, міддю, кобальтом, цинком). Це призводить до того, що 22-25 корів із кожної сотні залишаються неплідними. Народжується кволий молодняк, падіж якого сягає 10% і більше, продуктивність його низька [22].

З ресурсних чинників пріоритетне значення має забезпечення худоби всіма видами недорогих кормів високої якості. Без розв'язання цієї проблеми втрачається економічна суть введення у виробництво цілого ряду інших інтенсивних ресурсів.

Розвиток і зміцнення кормової бази насамперед пов'язані із подовженням середнього періоду утримання м'ясної худоби 210-260 днів на поліпшених природних або на створених культурних пасовищах, 1 га яких забезпечував би середню врожайність зеленої маси відповідно 100-200 ц. Для заощадження коштів на доставку силосу й сіна їхні сховища мають знаходитися поблизу приміщень для утримання м'ясної худоби.

Доцільно також ширше практикувати згодкування стебел кукурудзи на полі, що дасть змогу здешевити осіннє утримання маточного поголів'я, а також підвищити родючість землі органічними добривами.

Із технічних чинників особливе значення має поліпшення умов утримання тварин. Ці умови формують мікроклімат тваринницьких приміщень: систему та спосіб утримання худоби, систему видалення гною, роздачу кормів, об'ємно-планувальні й конструктивні рішення, що безпосередньо впливає на розмір капіталовкладень та на період їх окупності. Низька продуктивність худоби, значна її захворюваність, великі витрати на ветеринарне обслуговування, суттєва частка відходу тварин, – все це засвідчує про несприятливі умови їх утримання на багатьох фермах, недостатню увагу до цих питань керівників і зооветспеціалістів підприємств, про низьку виробничу й технологічну дисципліну.

Першочергове значення має також удосконалення безприв'язної технології утримання м'ясної худоби на глибокій підстилці з вільним виходом на вигульні майданчики, перебування впродовж 200-240 днів на пасовищі, за винятком тварин на відгодівлі. Завдяки запровадженню такої системи забезпечується високий рівень використання всіх виробничих чинників, що позитивно впливає на рентабельність галузі в багатьох формуваннях, зокрема, у СФГ «Серпанок» Рівненської, ВАТ «Зоря» і «Турія» Волинської, «Мрія» Сумської, приватній фірмі «Білаки» Львівської областей.

Проте суть інтенсифікації не можна визначати лише за однією, хоча й головною, ознакою, оскільки при певних умовах ця ознака стає другорядною і важливішого значення набуває інша. Наприклад, підвищення інтенсивності виробництва у спеціалізованому м'ясному скотарстві можливе при економії капітальних вкладень за рахунок організації весняних отелень [6]. Цей технологічний захід є важливим ресурсозберігаючим чинником, оскільки його використання дає змогу уникнути будівництва капітальних корівників і використати приміщення полег-

шеного типу, або спорудити дешеві тристінні накриття, що зумовлює підвищення ефективності задіяних виробничих ресурсів. Так, у племзаводі “Зоря” Ковельського району Волинської області дослідженнями автора встановлено: телята, що народилися у березні-квітні, мали вищу живу масу на 17-22 кг при відлученні у 210 днів, у них були нижчі затрати праці на 17,6%, на 9,2% менша собівартість 1 ц приросту живої маси порівняно з аналогами, що народилися в інші місяці того ж року.

Інтенсифікація спеціалізованого м'ясного скотарства також проявляється у формі інтенсифікації праці (підвищення її продуктивності), у застосуванні діючих біологічних процесів (підвищення продуктивності худоби і засобів виробництва – фондівіддачі, а також у використанні інтенсивних кормів, раціональних організаційних форм (концентрація, спеціалізація, кооперація, інтеграція).

Форми й засоби інтенсифікації різняться за масштабом та характером залучення у виробництво відомих і нових інтенсивних чинників високої вартості. Наприклад, оптимальні варіанти схрещування корів молочних та молочно-м'ясних порід із бугаями спеціалізованих порід м'ясного напрямку продуктивності за сприятливих умов годівлі й утримання дають змогу одержувати помісей першого покоління, які переважають материнські породи за живою масою в 15-18 міс. на 8-12% і більше, за забійним виходом – на 1,0-1,5%. Вміст у тушах кісток у них на 1,0-1,5% менше, а витрати корму на 1 кг приросту живої маси на 0,4-0,6 корм. од. нижчі [13].

Метою інтенсифікації виробництва продукції галузі може бути збільшення її кількості при економії всіх видів виробничих чинників і ресурсів. Наприклад, у деяких зарубіжних країнах із розвиненим тваринництвом завдання інтенсифікації галузі розв'язується при обмеженні зростання продуктивності тварин. В умовах глобальної фінансової кризи, відзначають автори системи «фармлайн» (США), більше підходить критерій зниження витрат виробництва [25].

Спеціалізоване м'ясне скотарство необхідно розглядати як складну, динамічну, імовірну, відкриту систему [18]. Як динамічна система галузь характеризується тим, що її зміст, структура розвиваються в часі, змінюється якість її складових. Наприклад, якщо до 1993 року якісний склад м'ясної худоби був представлений в основному помісними тваринами, то у 2012 році нараховувалося 34,5 тис. племінного поголів'я, що становило 40,6% від загальної кількості. Більше половини племінного стада м'ясної худоби належить до тварин створених вітчизняних м'ясних порід – української, волинської, поліської, південної м'ясної, сментальської, що створюється, знам'янського поліської й ковельського типів волинської м'ясних порід.

Як ймовірна система досліджувана галузь функціонує в умовах невизначеності. На неї впливають погодні умови, ринкові чинники, що мають, як правило, стихійний характер.

Як відкрита система спеціалізоване м'ясне скотарство має зв'язки із зовнішнім середовищем (ресурси, готова продукція). Галузь є багатоцільовою системою, оскільки відображає систему особистих, колективних і державних інтересів. Це проявляється у виробництві необхідної суспільству продукції, відтворенні соціально-територіальної спільноти, збереженні навколишнього природного середовища. Ці положення треба обов'язково враховувати при розгляді суті, змісту інтенсифікації галузі та її ефективності.

Процес технологічної інтенсифікації спеціалізованого м'ясного скотарства полягає, насамперед, у створенні умов для підвищення рівня використання худоби, що є основним засобом виробництва. При цьому підвищення ступеня використання тварин, тобто максимальне використання їхнього біологічного потенціалу, можливе за кількома напрямками: підвищення середньодобових приростів живої маси; скорочення періоду виробництва (тривалості вирощування та відгодівлі молодняку, вирощування ремонтного молодняку), підвищення інтенсивності використання маточного поголів'я (збільшення виходу телят на 100 корів, по-

довження періоду їхньої продуктивної експлуатації), зниження падежу і захворюваності тварин.

Проте, як проказує практика ведення галузі, навіть раціональне використання виробничих ресурсів може давати низькі результати господарювання внаслідок недооцінки розвитку економічної або соціальної підсистем, або їхньої невідповідності технологічній підсистемі. Наприклад, у переважній більшості племінних підприємств наразі не відшкодовуються поточні витрати на селекційну роботу, оскільки через відсутність платоспроможного попиту на племінну худобу її реалізують для забою на м'ясо як рядову товарну. За умови організації налагодженої системи фінансового лізингу на племінних тварин, як це впродовж 20 років практикується у Російській Федерації [10], у племінних підприємствах України з'явився б стимул для вирощування племінного молодняку та поповнення ним товарних стад м'ясної худоби. Від додатково одержаних коштів племінні підприємства мали б змогу відтворювати виробництво, а товарні – підвищувати біологічний потенціал худоби за умови, якщо державі необхідна високоякісна яловичина, одержана від м'ясної худоби. Тому виникає потреба здійснювати економічну й соціальну інтенсифікацію у спеціалізованому м'ясному скотарстві з позиції системного підходу.

Економічна інтенсифікація відображає удосконалення економічного механізму. Вміле його використання в дореформений період забезпечувало єдність економічних інтересів продавців ресурсів і покупців продукції. Зокрема, підвищення закупівельних цін на велику рогату худобу м'ясних порід, типів та їх помісей дало змогу їхнім власникам забезпечити у 1991 році середню рентабельність виробництва яловичини на рівні 17,6% [23].

З тих пір через диспаритет цін на яловичину, одержану від м'ясної худоби, і на матеріально-технічні ресурси, які при цьому використовуються, динаміка невідшкодованих виробничих витрат коливається від 9,7 до 79%. Попри це фінансова підтримка га-

лузі останніми роками була незначною. За 2001-2009 роки вона становила в середньому по 22,3 грн з розрахунку на одну голову великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності, а впродовж останніх двох років припинена повністю. За цей період кількість збиткових аграрних формувань із розведення великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності зросла у 9,7 рази. Основні засоби галузі зношені на 80-85%, зокрема у переважній більшості спеціалізованих підприємств потребує заміни техніка для вирощування і збирання кормів, очищення й видалення гною з приміщень. Усе це негативно впливає на стан кормової бази, продуктивність худоби та довкілля.

Неспроможні підприємства поправити свій фінансовий стан шляхом створення переробних підприємств із глибокої безвідхідної переробки продукції м'ясної худоби на основі об'єднання коштів, оскільки кредитні ресурси їм недоступні. Тому й продовжується багаторічна практика, коли м'ясопереробні підприємства-монополісти майже за безцінь купують у господарствах важковагові шкури м'ясної худоби, внутрішні органи, залози внутрішньої секреції та іншу продукцію, яка після глибокої переробки коштує дорожче, ніж м'ясо.

Тобто, нині відсутні фінансові умови для технологічного відтворення (відновлення ресурсного потенціалу), економічного (забезпечення економічної ефективності виробництва на основі паритету взаємовідносин між галузю й її партнерами), соціального (створення гідних умов праці та заробітної плати).

Попри вказані соціально-економічні негаразди, завдяки раціональному і продуктивному використанню виробничих ресурсів, організації вирощування племінного молодняку класу еліта-рекорд, реалізації його на вигідних ринках, окремі спеціалізовані підприємства із розведення великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності слугують прикладом ефективного ведення галузі. До таких належить селянсько-фермерське господарство «Серпанок» Дубенського району Рівненської області. Характерно, що це аграрне формування – найменше за розмі-

ром землекористування (760 га), має найнижчий рівень фондозабезпечення та фондоозброєння – відповідно 107,5 і 69,6 тис. грн. Проте у ньому найвища щільність поголів'я м'ясної худоби на 100 га сільськогосподарських угідь – 56 гол., у тому числі 27 корів; найбільший обсяг виробництва живої маси на 100 га – 87,1 ц; стабільно високий рівень рентабельності – 30-33%. У 2011 році одержано прибутку з розрахунку на одну корову 2115,9 грн, на 100 га сільгоспугідь – 57,6 тис. грн, на 1 ц використаних корм. од. – 33,7 грн.

Запорукою високих параметрів ефективності є вирощування до відлучення 90-92 телят із розрахунку на 100 корів, досягнення живої маси теляти у віці 210 днів 210 кг, утримання худоби на пасовищі впродовж 200-210 днів, витрати кормів на 1 ц приросту живої маси 13 ц корм. од. із середньою собівартістю 1 ц 40,4 грн. Але найбільш відчутним чинником впливу на прибутковість став рівень реалізаційної ціни, середня величина якої становила 2134,9 грн, із розрахунку на 1 ц живої маси. Це відбулося в наслідок продажу значної кількості племінного молодняку – 33 гол. з розрахунку на 100 корів. Аналіз засвідчує: без реалізації на племінні цілі вказаної кількості надремонтного молодняку сума виручки, одержана лише від його продажу для забою на м'ясо за середньою ціною 1312 грн за 1 ц живої маси, відшкодувала б підприємству лише витрати з вирощування та продажу худоби. Отже, доцільно повернутися до колишньої практики диференціації розміру цін на живу масу великої рогатої худоби молочних, молочно-м'ясних і м'ясних порід [23], оскільки в тушах тварин м'ясних порід міститься на 10-12% сухої речовини та на 11-17% харчового білка порівняно з молочними породами [5].

Тому враховуючи якість продукції м'ясної худоби, Постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 березня 1990 року № 62 [14] закупівельні ціни на молодняк великої рогатої худоби м'ясних порід, м'ясних типів та їх помісей було підвищено на 25-30% залежно від класу худоби за рахунок зниження в такій пропорції закупівельних

цін на велику рогату худобу середньої вгоданості й виснажену.

Необхідно також розбудувати і соціальну інтенсифікацію, оскільки в центрі її дії знаходиться головна продуктивна сила – людина, від якої залежить рівень технологічної та виробничої дисципліни, продуктивність праці. Прищепленню цих рис спеціалістам і рядовим працівникам тваринництва слугували раніше такі форми матеріального впливу, як видача додаткової натуральної оплати праці, премій за підвищення продуктивності худоби, збільшення живої маси реалізованого молодняка, економію кормів і зниження інших елементів витрат на продукцію. Були створені сприятливі побутові умови для праці – організоване гаряче харчування, якщо не безкоштовне, то за низькими цінами. За рахунок коштів господарств обслуговуючий персонал забезпечувався спецодягом та спецвзуттям, необхідним інвентарем. Переважна більшість нинішніх власників м'ясної худоби економлять кошти не лише на елементарних витратах для задоволення мінімальних виробничих потреб працюючих, але й на оплаті праці. Її середньомісячний розмір за 2011 рік на фермах із розведення м'ясної худоби в середньому становив 1486 грн, що в 1,8 рази менше порівняно із середнім показником по сільському господарству, мисливству та пов'язаними з ними послуги за 2011 рік [19].

Відсутня підготовка високопрофесійних управлінських кадрів для галузі, без яких здійснювати інтенсифікацію спеціалізованого м'ясного скотарства неможливо. В зв'язку з цим постановою Кабінету Міністрів України (№799 від 11.07.2001 р. «Про заходи щодо стабілізації та розвитку тваринництва та птахівництва на 2001-2004 рр.») передбачено «запровадити підготовку у вищих навчальних закладах України менеджерів спеціалізованого м'ясного скотарства» [15]. З метою організації навчання студентів навчальних закладів III-IV рівнів акредитації автором розроблені Робоча програма й Методичні вказівки з вивчення спеціального курсу «Менеджмент і маркетинг у спеціалізованому м'ясному скотарстві».

Вказаний спецкурс був запроваджений для підготовки відповідних спеціалістів у Національному університеті харчових технологій і Національному аграрному університеті впродовж 2002-2004 років.

На сучасному етапі інтенсифікації тваринництва і зокрема спеціалізованого м'ясного скотарства відбулися зміни в інвестиційній політиці. Зокрема, відсутні капітальні вкладення у галузь, впродовж останніх трьох років не виділено жодної гривні з державного бюджету на поліпшення природних і створення культурних пасовищ для м'ясного скотарства. Не підтримується фінансовими ресурсами й племінна база галузі.

Нині спеціалізоване м'ясне скотарство України переживає системну кризу. Основний шлях виходу з неї – раціональне використання наявних виробничих ресурсів, їх поліпшення, запровадження нових форм організації праці та удосконалення виробничих відносин. Тому однією з основних ознак інтенсивного відтворення при ринкових відносинах є приріст обсягів продукції, поліпшення її якості й конкурентоспроможності при скороченні витрат на виробництво, тобто підвищення віддачі ресурсів [21]. Йдеться, насамперед, про збільшення виходу загальної кількості сухих речовин, білка із споживної частини м'яса [17].

Для визначення економічної ефективності використання сукупного ресурсного потенціалу спеціалізованого м'ясного скотарства доцільно використовувати наступні показники: вироблено білка, сухої речовини на 100 тис. грн ресурсного потенціалу; собівартість білка, сухої речовини; ресурсовіддача (припадає прибутку на 100 грн ресурсного потенціалу); ресурсомісткість (припадає ресурсного потенціалу на 100 грн виручки); термін окупності ресурсного потенціалу прибутком [17].

Отже, під інтенсифікацією спеціалізованого м'ясного скотарства слід розуміти раціональне використання наявного ресурсного потенціалу галузі (кормових угідь, основних фондів, у т. ч. основного стада худоби, оборотних матеріальних фондів, трудових ресурсів) на основі розведення великої рога-

тої худоби м'ясних порід із високим генетичним потенціалом; годівлі тварин збалансованими кормами за перетравним протеїном і мікроелементами; впровадження ресурсозберігаючих технологій годівлі, утримання та відтворення; запровадження прогресивних форм, методів і прийомів організації праці та виробництва, використання кваліфікованої робочої сили, залучення до господарського обороту продуктивніших додаткових ресурсів для одержання більшої кількості харчових речовин високої споживної якості.

Висновки. Інтенсифікація спеціалізованого м'ясного скотарства проявляється у

формі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу галузі (кормових угідь, основних фондів, в т. ч. основного стада худоби, оборотних матеріальних фондів, трудових ресурсів), розведення великої рогатої худоби м'ясних порід з високим генетичним потенціалом; годівлі тварин збалансованими кормами, впровадження ресурсозберігаючих технологій годівлі, утримання та відтворення; прогресивних форм, методів і прийомів організації праці та виробництва для одержання більшої кількості харчових речовин високої споживної якості.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : підручник / В.Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. Буркат В.П. Концептуальні підходи до формування галузі м'ясного скотарства / В.П. Буркат // Тваринництво України. – 1997. – №4. – С. 9-11.
3. Вінничук Д.Т. Генетичні прийоми створення поліського типу м'ясної худоби / Д.Т. Вінничук, С.С. Спека // Вісник аграрної науки. – 1994. – № 8. – С. 59-63.
4. Власов В.І. Автоматизована система управління селекцією у м'ясному скотарстві / В.І. Власов, М.В. Зубець // Вісник аграрної науки. – 1991. – № 1. – С. 16-20.
5. Гуменюк Г.О. Вміст нуклеїнових кислот і білка у найдовшому спинному м'язі бичків різних генотипів / Г.О. Гуменюк, Н.І. Марченко // Вісник сільськогосподарської науки. – 1986. – № 7. – С. 57-58.
6. Доротюк Э.Н. Основные положения методики изучения эффективности сезона отела коров в мясном скотоводстве // Новое в методах зоотехнических исследований / Укр. акад. аграр. наук. Ин-т животноводства. – Х., 1992. – Ч. II. – С. 192-195.
7. Ейснер Ф.Ф. Специализованное мясное скотарство на Украине / Ф.Ф. Ейснер, В.В. Радченко // Вісник сільськогосподарської науки. – 1980. – № 9. – С. 42-44.
8. Зубець М.В. Основні положення Концепції розвитку м'ясного скотарства в Україні / М.В. Зубець, В.П. Буркат, Ю.Ф. Мельник // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 11. – С. 5-11.
9. Кравченко Н.А. Порода мясного скота / Н.А. Кравченко. – К. : Вища шк., 1979. – 287 с.
10. Кругляк О.В. Формування лізингових відносин у племінному скотарстві / О.В. Кругляк. – К., 2011. – 111 с.
11. Кутіков С.Й. Перспективи розвитку промислового м'ясного скотарства в зонах інтенсивного кормовиробництва / С.Й. Кутіков, М.І. Пустовий // Молочно-м'ясне скотарство : респ. міжвід. темат. наук. зб. / М-во с.г. УРСР, НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. – К. : Урожай, 1974. – Вип. 36. – С. 61-68.
12. Месель-Веселяк В.Я. Развитие мясопродуктового подкомплекса Украины / В.Я. Месель-Веселяк, О.В. Мазуренко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 198 с.
13. Погребняк П.Л. Интенсивное мясное скотоводство Украины / П.Л. Погребняк. – М. : Колос, 1979. – 239 с.
14. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про закупівельні ціни на велику рогату худобу м'ясних порід, м'ясних типів та їх помісей, нижче середньої вгодованості та виснажену» – К., 24 березня 1990 р. – № 62. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_54/pg_ifcwoe.htm
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001-2004 роки». – К., 11 липня 2001 р. – № 799. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/799-2001п>.
16. Радченко В.В. Интенсификация ресурсного потенциала мясного скотоводства : монография / В.В. Радченко [и др.] К. : Аграрна наука, 2000. – 274 с.
17. Рыжков В.Г. Эффективность производства говядины / В.Г. Рыжков, Л.В. Минько. – Харьков, 1998. – 145 с.
18. Свободин В. Интенсификация и воспроизводство сельского хозяйства / В. Свободин, М. Свободина // Международный сельскохозяйственный журнал. – 1998. – № 2. – С. 48-53.
19. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2011 році / Державна служба статистики. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Старков А.А. Особенности современного этапа интенсификации животноводства / А.А. Старков // Зоотехния. – М. : Агропромиздат, 1991. – № 1. – С. 65-68.
21. Уланчук В.С. Інтенсифікація виробництва в аграрній сфері в умовах становлення багатокладності : автореф. дис. ... д-ра економ. наук : 08.00.05. / В.С. Уланчук ; Укр. держ. аграр. ун-т. – К., 1993. – С. 4-13.
22. Цвігун А.Т. Обґрунтування рівня енергетичного живлення молодняка м'ясних порід / А.Т. Цвігун, М.Г. Повозніков // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 11. – С. 36-38.
23. Шаран П.І. Основа цін – якість продукції / П.І. Шаран, Ю.М. Карасик, Д.Т. Вінничук, Й.З. Сірацький, О.І. Костенко // Тваринництво України. – 1991. – № 10. – С. 29.
24. Ярмач В.С. Воспроизводительная способность мясных коров в условиях свободного и режимного подсоса / В.С. Ярмач // Науч.-тех. бюл. / Южн. отд-ние ВАСХНИЛ. НИИ животноводства Лесостепи и Полесья УССР. – Х., 1980. – № 28. – С. 32-36.
25. Gary Minish Beef production and management / Gary Minish, Danny Fox // Reston publishing company, inc. A. Prentice – Hall company Reston, Virginia, 1982.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2012 р.

* * *

*І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук,
член-кореспондент НААН
В.В. ДЕМ'ЯНЧУК, кандидат сільськогосподарських наук
Б.В. АНДРЮЩЕНКО, В.С. ЖИГАДЛО, О.В. СІКАЧИНА
Інститут розвитку аграрних ринків*

Тенденції на світових регіональних ринках зерна та перспективи України

Постановка проблеми. Нині продовольче забезпечення є найбільш гострим питанням, від вирішення якого залежать подальший розвиток і доля сучасного світу. Глобальне потепління, кліматичні катаклізми, урбанізація й ряд інших факторів спричинили суттєве зменшення площ сільськогосподарських земель. За даними ФАО площа ріллі на душу населення скорочується – з 0,38 у 1970 році до 0,23 га у 2000 році, за прогнозом, до 2050 р. цей показник становитиме 0,15 га [3].

У цьому відношенні на перший план виходить питання забезпечення людства продовольчим і фуражним зерном, що є основою стабільності продовольчої безпеки цивілізованого світу, адже саме зерно є основним продуктом харчування людини, найважливішою складовою кормів для тварин та сировиною для ряду галузей промисловості. Саме високий вміст у зерні вуглеводів, білків і вітамінів, особливо групи В, визначає його високу поживність та цінність для використання на корми. Слід також зауважити, що по мірі поширення в світі нових уявлень про оптимальне харчування людини, відповідно до якого у його структурі мають переважати продукти рослинного походження [1], питання виробництва й забезпечення людства зерном набувають найактуальнішого значення.

Разом із тим важливо зазначити, що населення світу зростає вищими темпами, ніж виробництво продовольства, в т.ч. зерна. При цьому суттєво збільшується споживання і за рахунок підвищення добробуту в тих регіонах світу, де ще кілька десятиліть тому населення жило переважно надголодь. А нині – це локомотив світової економіки та майже 2/3 жителів планети (Індія, Китай, Індонезія й ін.). На цьому фоні вирішення питання продовольчої безпеки людства проходить надзвичайно повільно.

У матеріалах IV Всесвітнього економічного форуму в Астані (2011 р.) зазначено, що для повного задоволення людства в продуктах харчування їх виробництво вже найближчим часом необхідно збільшити в 1,7 раза.

У доповіді Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН «Стан справ у зв'язку із відсутністю продовольчої безпеки в світі» [2] відзначено, що протягом останніх двох років 870 млн осіб у світі хронічно недоїдають. При цьому повноцінне харчування, розширення у відповідних масштабах виробництва продовольства визначається як головна умова світового економічного зростання. Досягнення цієї мети залежить передусім від державної політики, особливо в країнах-провідних виробниках продовольства, яка повинна бути спрямована на створення умов для зростання аграрного виробництва й особливо його зернового сектора.

За оцінками експертів ООН, чисельність населення світу у 2050 році досягне 9,1 млрд

осіб, що потребуватиме суттєвого збільшення обсягів виробництва продовольства, зокрема додатково – близько 1 млрд т зерна [4].

З іншого боку, формування та реалізація виваженої довгострокової державної політики в аграрному секторі країн-лідерів світового виробництва продовольства має вирішувати як питання консолідації зусиль світового співтовариства щодо забезпечення продовольчої безпеки людства, так і значного підвищення ефективності власних аграрних виробництв як одних із базових складових вітчизняних економік. При цьому для країн із зростаючою економікою, в яких практично завершуються процеси перехідного періоду (а до них також належить Україна), надзвичайно важливою складовою державної аграрної політики є розробка ефективної експортної стратегії держави щодо аграрної продукції, яка, в свою чергу, повинна стати головним мотивувальним чинником зростання вітчизняного агропромислового комплексу.

Зазначимо: «Україна – одна з небагатьох держав, де є величезний потенціал нарощування виробництва продовольства, особливо зерна».

Чудовою мотивацією для цього є також унікальне географічне положення щодо окремих сегментів світового ринку продовольства, які нині, в результаті розвитку локальних економік, показують значне зростання. Отже, запровадження такої стратегії має непересічне значення щодо зміцнення економіки держави в цілому та виходу вітчизняної аграрної продукції на перші позиції в світі. При цьому можна очікувати протягом найближчих 10 років зростання експорту вітчизняної аграрної продукції щонайменше в 1,5 рази, що становитиме майже 15 млрд дол. США. А це також надзвичайно важливо для платіжного балансу, стабільності національних грошей.

Мета статті – визначення тенденцій щодо функціонування основних світових ринків зерна пшениці, кукурудзи та ячменю, які формуються від початку нового тисячоліття, зокрема в плані їх географічної сегментації, а також перспектив розвитку вітчизняного аграрного сектору щодо світового ринку в частині саме зернових культур.

Виклад основних результатів дослідження. Як об'єкт дослідження використані показники світового виробництва визначених для аналізу зернових культур протягом 2000/01 – 2011/12 маркетингових років (МР).

При вивченні географічної сегментації зазначених ринків зерна прийнято таку схему їх географічного поділу, яка використовується Департаментом сільського господарства США [5] при аналізі світових ринків продовольства: Північна Америка (Канада, Мексика, США), Центральна Америка (Коста Ріка, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Нікарагуа, Панама), країни Карибського басейну (Антигуа і Барбуда, Куба, Домініканська Республіка, Мартініка та ін.), Південна Америка (Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі, Еквадор, Парагвай та ін.), Європейський Союз, країни колишнього Радянського Союзу (за винятком Латвії, Литви та Естонії), Близький Схід (Іран, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Кувейт, Ліван, Катар, Саудівська Аравія, Туреччина, Ємен, Об'єднані Арабські Емірати, Сирія), Північна Африка (Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Туніс), Субсахарська Африка (всі африканські країни за винятком Північної Африки), Східна Азія (Китай, Гонконг, Японія, Південна та Північна Корея, Макао, Монголія, Тайвань), Південна Азія (Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка, Мальдіви), Південно-східна Азія (Бруней, Бірма, Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам), Океанія (Австралія, Фіджі, Нова Зеландія, Папуа Нова Гвінея), інші країни Європи (Албанія, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Ісландія, Македонія, Норвегія, Сербія, Швейцарія). При зборі інформації для дослідження використана база даних Департаменту сільського господарства США [5]. Також із метою визначення характеру загальних змін, що відбувалися в окремих географічних сегментах світового ринку зерна протягом досліджуваного періоду, був використаний підхід оцінки зміни середньої трирічної частки регіону в загальному світовому імпорті.

Аналіз динаміки світового виробництва пшениці (рис. 1) показує, що з початку нового тисячоліття площі посіву цієї культури

в світі збільшилися на 2,8%, або на 6 млн га, при тому, що обсяги її виробництва зросли з 2000 по 2011 рік майже на 112 млн т (на 19,2%) і становили у 2011/12 МР 695 млн т. Що було досягнуто, головним чином, за рахунок технологічних факторів, про що показує зростання врожайності з 27 до 31,3 ц/га (на 16%). Водночас обсяг світової торгівлі зерном пшениці зріс на 52,3% та перевищив

150 млн т. Разом із тим обсяги світового споживання пшениці зросли на 17,4% (на 101,8 млн т). На наш погляд, це доводить, з одного боку, про стабілізацію рівня споживання зерна пшениці у традиційних сегментах світового ринку, а з іншого – про зростання споживання і платоспроможного попиту на нових ринках.

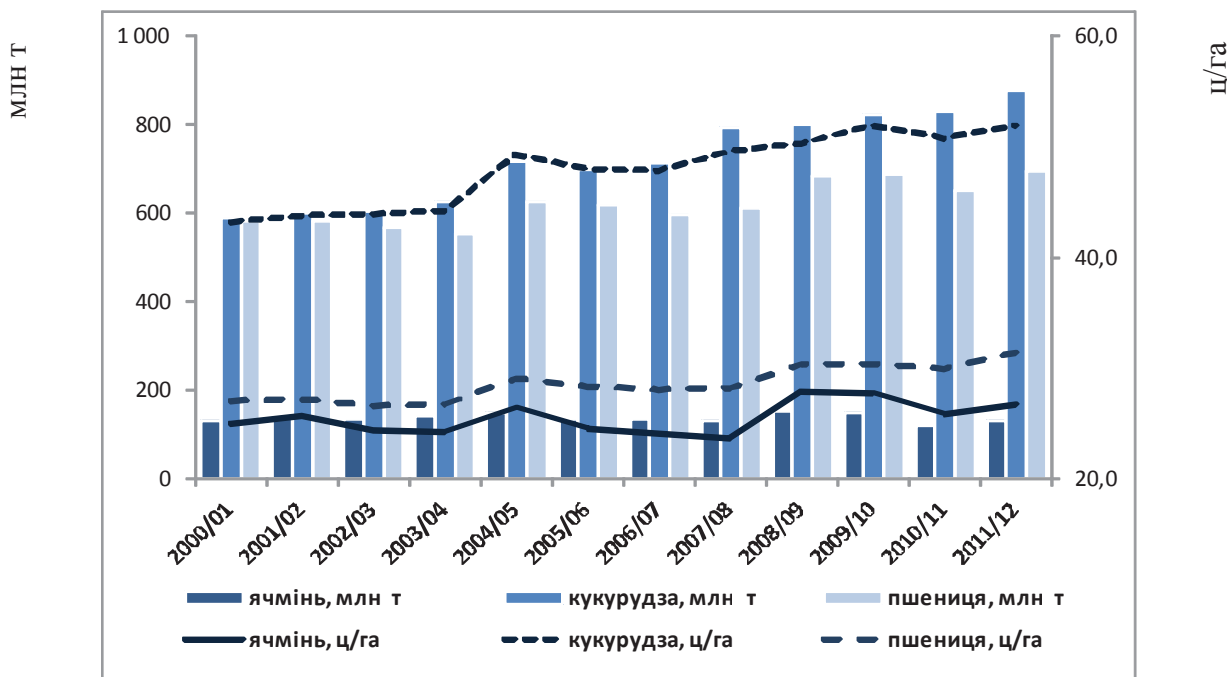

Рис. 1. Динаміка виробництва та врожайності зернових культур у світі

Джерело: United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Більш динамічно зростає світове виробництво зерна кукурудзи. Так, при розширенні площ посіву культури на 22,8% обсяги її виробництва збільшилися на 285,3 млн т (на 48,2%). При цьому обсяги світового споживання зерна кукурудзи зросли на 41,3%. Потужним мотиватором цих процесів є принципово новий напрям використання цієї культури, а саме на виробництво біопалива.

Що стосується зерна ячменю, то за останні 12 МР обсяги його виробництва й рівень споживання, а також посівні площі суттєво не змінювалися, і це при тому, що високі показники, одержані у 2004/05, 2008/09 та 2009/10 МР, очевидно, були зумовлені деяким розширенням площ посіву цієї культури (на 2,3-8,4% до рівня 2000 року).

Слід також відзначити, що в цілому світове виробництво цих культур із початку 2000 року практично балансує на рівні його споживання – за досліджувані 12 МР світове виробництво зерна пшениці лише протягом п'яти з них дещо перевищило обсяги його споживання, по кукурудзі та ячменю – відповідно протягом 4 років (рис. 2).

Аналогічна ситуація спостерігається і щодо регіональної динаміки виробництва зерна досліджуваних культур.

Отже, на світовому ринку зерна пшениці не відбулося істотних змін щодо рейтингових оцінок регіонів за останні 12 МР.

Підкреслимо, що світове лідерство з виробництва пшениці стабільно утримують країни Європейського Союзу, Східної Азії, Південної Азії, колишнього Радянського Союзу та Північної Америки.

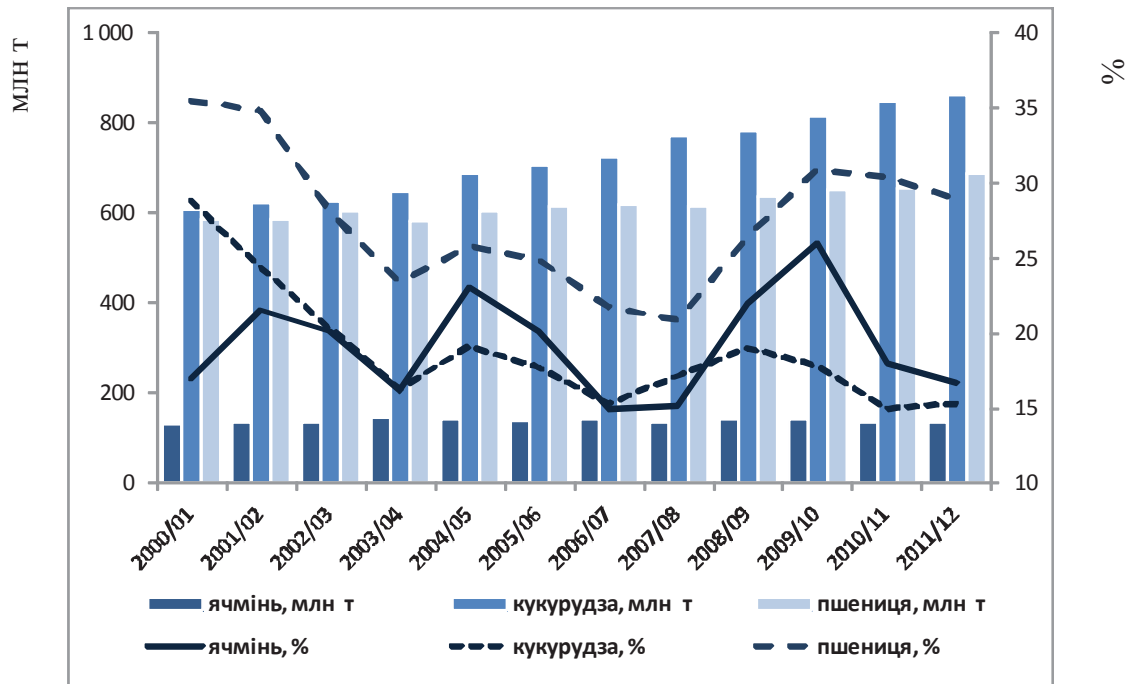

Рис. 2. Динаміка внутрішнього споживання та показника відношення внутрішнього споживання до кінцевих запасів у світі

Джерело: United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Разом із тим порівняно з 2000/01MP у 2011/12 MP виробництво пшениці в країнах ЄС збільшилося на 5,7 млн т (на 4,3%), Східної Азії – на 18,7 (18,6%), Південної Азії – на 14,4 (14,1%), колишнього Радянського Союзу (далі – РС) – на 51,3 (81,3%), Близького Сходу – на 8,1 (24,8%), Океанії – на 7,3 (32,7%), Південної Америки – на 4,7 (22,8%), Північної Африки – на 8,5 млн т (на 85,4%). При цьому в регіоні Північної Америки виробництво пшениці зменшилося на 7,3 млн т (на 8%). Тут більший акцент було зроблено на кукурудзу та сою, про що буде сказано нижче.

Отже, наведені дані показують значне зростання виробництва пшениці в азійських регіонах, країнах колишнього РС, Океанії й Південній Америці при відносно стабільному рівні виробництва в регіонах-лідерах світового ринку.

Такі тенденції мають різні причини. Зокрема, для країн колишнього РС нині найбільш характерним є суттєве скорочення виробництва тваринницької продукції (головним чином унаслідок падіння платоспроможного попиту та скасування державних дотацій), що радикальним чином вплинуло на структуру посівних площ (скоротилися площі під кормовими

культурами, натомість пропорційно зросли обсяги посівів зернових).

В азійських і південноамериканських регіонах, навпаки, підвищується рівень життя, відповідно – й споживчий попит, який стимулює в т.ч. розвиток тваринництва, що, в свою чергу, і є одним із основних споживачів зерна.

Тому цілком логічно аналіз динаміки світового експорту зерна пшениці показує, що за результатами 2011/12 MP до трійки лідерів належать країни Північної Америки, колишнього РС та Океанії.

Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду країни колишнього РС перемістилися в рейтингу експортерів зерна з п'ятої на другу позицію, країни ЄС – з третьої на п'яту, Океанії – з другої на третю позицію. При цьому частка країн Північної Америки у світовому експорті пшениці знизилася з 8 до 6,7%, Європейського Союзу – з 2,7 до 2,4%, а частка країн колишнього РС – збільшилася з 0,8 до 5,6%, Океанії – з 2,7 до 3,5%, Південної Америки – з 2 до 2,4%.

Обсяги імпорту пшениці з 2000 року збільшилися: в країни Північної Африки – на 35,2%, Близького Сходу – на 30,1, Східної Азії – на 50, Південно-східної Азії – на 73%,

Субсахарської Африки – вдвічі. Обсяги імпорту пшениці до країн цих регіонів зросли протягом досліджуваного періоду в 1,52 раза та в 2011/12 МР становили 97,93 млн т, що становить 66,5% світового експорту пшениці й 14,1% від світового виробництва (у 1990/91 МР на ці країни припадало 57,4% світового імпорту, що дорівнювало 9,6% світового виробництва зерна пшениці). Для України це означає формування вигідної кон'юнктури, а саме – за рахунок наявності поруч величезного ринку споживання.

Крім того, в результаті швидкої зміни клімату через п'ять років Африку очікує подальше опустелювання, а також прогнозовано високі темпи приросту населення. Отже, для України як одного з провідних світових виробників зерна пшениці така ситуація може й повинна виступати суттєвим мотиватором зростання його виробництва.

Зазначимо, що не відбулося істотних змін щодо рейтингу країн-провідних виробників зерна пшениці у 2011/12 МР. Як і в 2000/01 МР, він виглядає наступним чином – ЄС, Китай, Індія, Російська Федерація, США. При цьому Україна перемістилася з одинадцятої на десяту позицію, Казахстан – з дванадцятої на дев'яту, Аргентина – з десятої на дванадцяту, Туреччина – з дев'ятої на одинадцяту. Найбільшим експортером пшениці за досліджуваний період були США, Австралія перемістилася з третьої на другу, Російська Федерація – з дев'ятої на третю, Канада – з другої на четверту, Україна (рис. 3) – з дванадцятої на восьму, ЄС – із четвертої на п'яту, Індія – з восьмої на тринадцяту, Туреччина – з сьомої на дев'яту, Бразилія – з тринадцятої на десяту, Китай – з десятої на дванадцяту позицію.

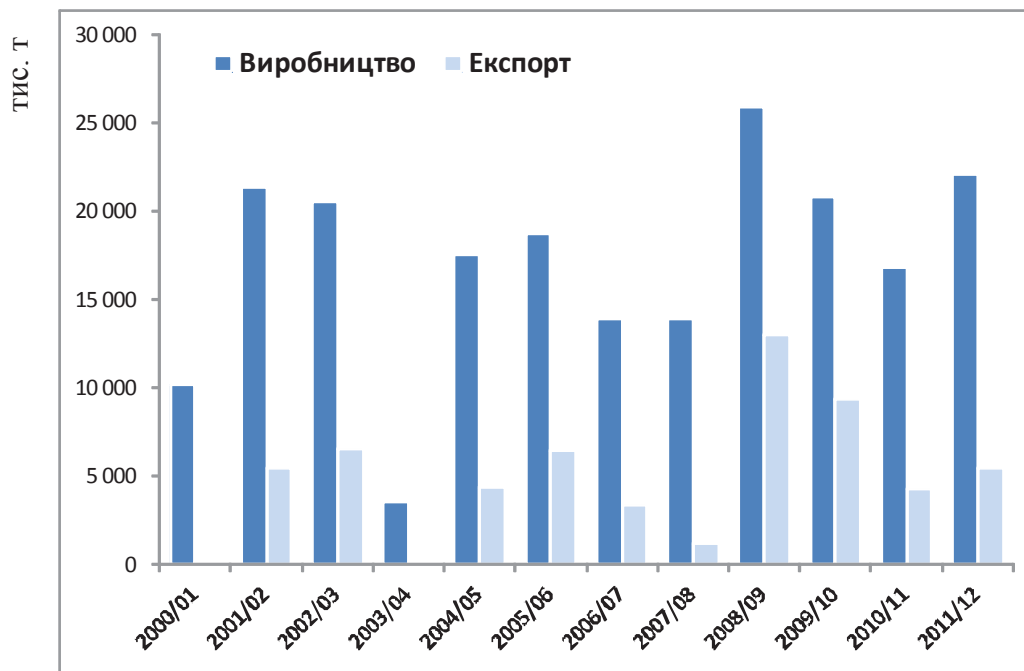

Рис. 3. Динаміка виробництва та експорту пшениці в Україні

Джерело: United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Наведені дані показують, що від початку нового тисячоліття відбулися певні зміни щодо рейтингу лідерів світового експорту – до трійки основних світових експортерів увійшли країни Північної Америки, колишнього РС та Океанії, тоді як Європейський Союз поступився провідними позиціями. Також суттєво збільшилися (на 9,1 в.п.) об-

сяги імпорту пшениці до країн Північної Африки, Близького Сходу, Східної Азії, Південно-східної Азії та Субсахарської Африки. Ці надзвичайно перспективні для України ринки протягом останнього десятиріччя демонструють достатньо стабільний попит на зерно, особливо пшениці, що говорить про стійку й позитивну для нас тенденцію.

У частині зерна кукурудзи (за результатами 2011/12 МР) основне його виробництво зосереджено в регіонах Північної Америки, Східної Азії, Південної Америки та ЄС. Слід відзначити, що протягом досліджуваного періоду рейтинг цих, а також інших регіонів (Субсахарська Африка, Південно-східна Азія, Південна Азія) практично не змінювався, за винятком регіону країн колишнього РС, який перемістився з восьмої позиції у 2000/01 МР на шосту у 2011/12 МР.

При цьому порівняно з 2000/01 МР у 2011/12 МР обсяги виробництва зерна кукурудзи у Північній Америці збільшилися на 24%, в регіоні Східної Азії – в 1,8 раза, Південній Америці, Південно-східній Азії, Субсахарській Африці – в 1,6 раза, в ЄС цей показник не перевищив 31%, а в країнах колишнього РС обсяги виробництва збільшилися в 4,5 раза.

Протягом досліджуваного періоду обсяги світового експорту зерна кукурудзи збільшилися на 33,1%. Стосовно цієї культури слід зазначити, що суттєвим фактором мотивації зростання її виробництва є активне розширення світової індустрії біопалива. Зокрема, у США до третини врожаю кукурудзи (від 70 до 100 млн т) щорічно спрямовується на виробництво біоетанолу.

А тому логічно, що лідером світового виробництва зерна кукурудзи залишається регіон Північної Америки, далі за рейтингом – Південна Америка, країни колишнього РС, Південна Азія, ЄС.

Порівняно з 2000/01 МР країни колишнього РС в рейтингу світових експортерів перемістилися з сьомої на третю позицію, Східна Азія – з третьої на дев'яту, Південна Азія – з восьмої на четверту, Південно-східна Азія – з п'ятої на восьму, Субсахарська Африка – з четвертої на шосту. Разом із тим обсяги експорту кукурудзи з регіону Північної Америки зменшилися на 20%, а в регіонах Південної Америки та Субсахарській Африці – збільшилися майже вдвічі. В ЄС обсяги експорту кукурудзи зросли у 5,5 раза, а в країнах колишнього РС – у 36,5 раза.

Слід окремо зазначити, що на відміну від ситуації щодо експортерів у частині імпортерів за 12 МР, що досліджувалися, рейтинги регіонів не змінювалися й мали наступний вигляд – Східна Азія, Північна Америка, Північна Африка, Близький Схід, Південна Америка, ЄС, Південно-східна Азія, Центральна Америка.

Протягом досліджуваного періоду найменше зростання імпорту спостерігалось в регіоні Східної Азії (4%), в інших регіонах світу збільшення імпорту відбувалося швидшими темпами – до ЄС в 1,7 раза, до Близького Сходу – на 65,3%, до Південної Америки – на 62,2, до Північної Африки та Північної Америки – на 42, до Центральної Америки та Південно-східної Азії – на 38,6 і 38,3% відповідно.

Водночас, коли у 2000/01 МР найбільша частка експорту припадала на регіон Східної Азії – 41,3%, то в 2011/12 МР, за відсутності зміни рейтингу регіону серед імпортерів, вона становила 33,2%. Відбулися також і певні зміни щодо збільшення частки світового імпорту в наступних регіонах світу – Південна Америка та Близький Схід – на 2,3 в.п., Північна Америка й Північна Африка – на 1,2, ЄС – на 1,6 в.п.

Наведені дані показують, що протягом 12 МР суттєво збільшився попит на зерно кукурудзи в країнах ЄС, Близького Сходу й Південно-Східної Азії. При цьому головними виробниками кукурудзи залишаються США, Китай, Бразилія та ЄС. Україна підвищила свій рейтинг виробника – з 14 позиції на п'яту, Нігерія – з 13 на 11, Аргентина перемістилася з п'ятої на сьому, Канада – з дев'ятої на 10, Єгипет – з 11 на 15, Бразилія – з четвертої на третю, Індія – з сьомої на шосту, Індонезія – з 10 на 12, Мексика – з шостої на восьму, Російська Федерація – з 16 на 14 позицію.

Серед експортерів зерна кукурудзи за результатами 2011/12 МР провідні позиції займали США (1), Бразилія (2), Аргентина (3), Україна (4), Індія (5), ЄС (6). Протягом досліджуваного періоду щодо рейтингу світових експортерів зерна кукурудзи відбулися наступні зміни – Китай втратив позицію од-

ного з провідних експортерів кукурудзи (3), яку він займав у 2000/01 МР, та перемістився на 11 позицію, Україна перейшла з сьомої на четверту позицію (рис. 4), Південно-Африканська Республіка з п'ятої позиції опустилася на восьму, Індія – з дев'ятої на п'яту, Бразилія – з четвертої на другу, Російська Федерація перемістилася в рейтингу експортерів з 13 на сьому позицію. Це показує, що на світовому ринку зерна кукурудзи за останнє десятиліття з'явилися нові потужні гравці, особливо це стосується Бразилії, України й Індії, а отже, можна

очікувати посилення конкуренції на окремих сегментах світового ринку, зокрема з боку Бразилії – на американському континенті, а країн колишнього РС, зокрема України, та Індії – в регіонах ЄС, Південної й Південно-Східної Азії.

У цілому тенденції в цьому сегменті зернового ринку для України також надзвичайно сприятливі, адже відбувається стабільне зростання завдяки розвитку тваринництва та нарощування обсягів виробництва біопалива (ЄС).

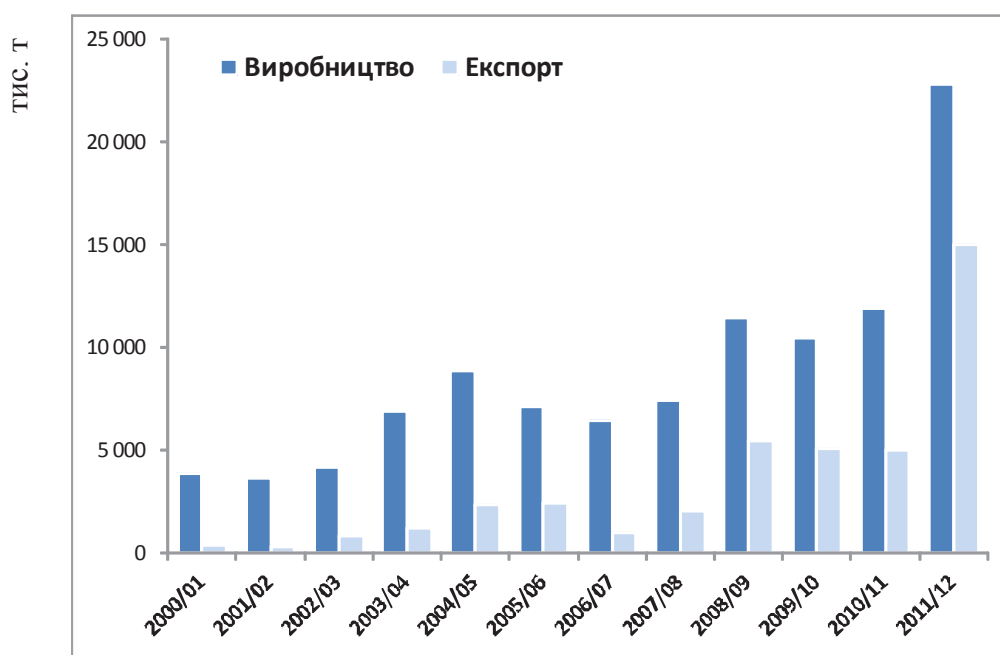

Рис. 4. Динаміка виробництва та експорту кукурудзи в Україні

Джерело: United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Основне виробництво зерна ячменю зосереджено в регіонах ЄС, країн колишнього РС, Близького Сходу, Північної Америки та Океанії – відповідно 38,4%; 23,9; 8,7; 8,7 та 6,6%. При тому, що посівні площі цієї культури у світі суттєво не змінювалися протягом останніх 12 МР, а також не відбувалося істотних коливань щодо обсягів її світового виробництва, певні суттєві зміни сталися щодо регіонального розподілу виробництва. В ЄС і регіоні Східної Азії порівняно з 2000/01 МР у 2011/12 МР виробництво зерна ячменю зменшилося відповідно на 14,1 та 9,3%, в регіоні Північної Америки – в 1,8 раза. Але збільшилися обсяги виробництва

в Океанії (на 24,6%), країнах колишнього РС (30%), на Близькому Сході (19,5%), в Південній Африці (в 4,1 раза), Південній Америці (у 3,4 раза). Відповідно до зазначеного змінювався і рейтинг регіонів – ЄС змістився з першої на четверту позицію, Північна Америка – з третьої на п'яту, Південна Америка – з п'ятої на третю, країни колишнього РС – з четвертої на першу позицію.

Серед імпортерів (за результатами 2011/12 МР) найвища питома вага припадає на регіон Близького Сходу (58,1%), Східну Азію (19,8%) та Північну Африку (8,5%). При цьому обсяги імпорту до Близького Сходу збільшилися на 37,5%, до ЄС – на 21,

країн колишнього РС – на 34,3, Північної Африки – на 7,8%, Південної Америки – в 1,8 раза, зменшився імпорту – до регіонів Східної Азії (на 6,3%), Північної Америки (в 1,7 раза), Субсахарської Африки (у 2,8 раза).

До цього слід додати, що за досліджуваний період у частині імпорту ячменю зріс попит на нього в регіонах Близького Сходу й ЄС, відбулася стабілізація попиту в Східній Азії та Північній Африці при тому, що чітко визначилася тенденція до формування нових ринків, що розвиваються, в регіонах Південної Америки і країнах колишнього РС.

За результатами 2011/12 МР провідними виробниками зерна ячменю були наступні країни – ЄС, Російська Федерація, Україна, Австралія, Канада (рис. 5). Порівняно з

2000/01 МР Австралія перемістилася з сьомого на четверте місце, Канада – з третього на п'яте, Китай – з восьмого на 11, Україна – з шостого на третє, США – з п'ятого на восьме, Туреччина – з четвертого на шосте, Аргентина – з 14 на сьоме, Індія – з 11 на 14 місце у світовому рейтингу.

Серед країн-експортерів ячменю (за 2011/12 МР) до першої п'ятірки найбільших за обсягами входять Австралія, Російська Федерація, Аргентина, ЄС, Україна. Протягом досліджуваного періоду в рейтингу світових експортерів зерна ячменю Аргентина перемістилася з восьмої на третю, Канада – з третьої на шосту, ЄС – з першої на четверту, Російська Федерація – з шостої на другу, США – з четвертої на восьму позицію.

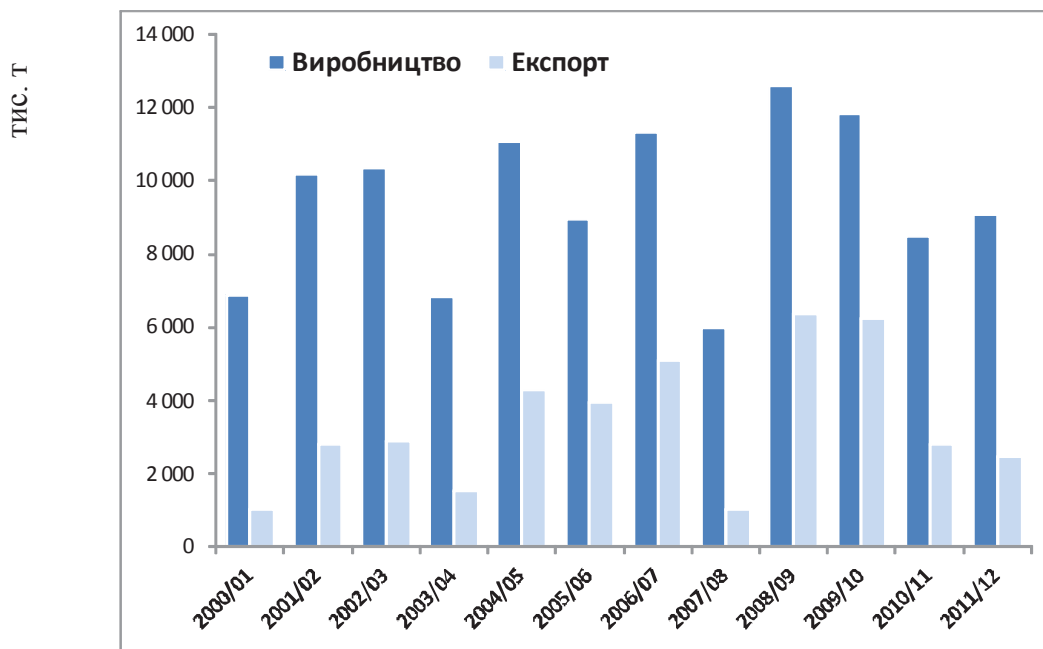

Рис. 5. Динаміка виробництва та експорту ячменю в Україні

Джерело: United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Провідними імпортерами ячменю є Саудівська Аравія, Китай та Японія – відповідно 32, 8,6 і 7% світового обсягу імпорту. Суттєвою особливістю ринку ячменю є й те, що 10,6% світового імпорту зерна цієї культури припадає на групу також достатньо близьких до України у географічному аспекті країн – Іран, Ізраїль, Йорданію, Кувейт, Лівію, Марокко, що створює для нас надзвичайно вигідні можливості щодо подаль-

шого зміцнення своїх позицій на ринках цього регіону.

Проведені дослідження дають підставу для деякого узагальнення стосовно змін, які відбувалися на регіональних сегментах ринків досліджуваних зернових культур.

Щодо зерна пшениці слід відзначити зростаючий з 2008 року ринок країн Східної Азії, обсяг якого перевищує 15 млн т, ЄС і країн колишнього РС, зростання яких відбувається з 2010 року, – понад 7 млн т кожний,

Близького Сходу – понад 20 млн т, Південної Африки – близько 25 млн т, Південної Америки – до 15 млн т.

Проте обсяги імпорту в регіон Південної Азії з 2008 року знизилися у 2008-2011 роках практично вдвічі (з 10,95 до 5,5 млн т), тоді як спостерігається зростання обсягів імпорту в країнах регіону Південно-східної Азії (з 11,07 до 17,8 млн т – на 61%).

Разом із тим підкреслимо, що в цілому за досліджуваний період стало зростання показали ринки регіонів Південної Африки, Південно-східної Азії та Близького Сходу.

У частині імпорту кукурудзи спостерігається зростання його обсягів у країнах Карибського басейну (з 2003 р. із 1,6 до 2,3 млн т), Центральної Америки (з 2001 р. – із 1,9 до 2,9 млн т), Східної Азії (обсяг ринку – до 32 млн т), Близького Сходу (обсяг – до 10 млн т), Південної Африки (рівень зростання – із 8,99 млн т у 2005 р. до 13,1 млн т у 2011 р.), Північної Америки (з 2008 р. рівень зростання становив 28,7%), Південної Америки (з 8,2 млн т у 2008 р. до 9,6 млн т у 2011 р.).

Водночас певне зменшення імпорту кукурудзи відбувалося в країнах Південно-східної Азії (з 6,6 млн т у 2009 р. до 5,9 млн т у 2011 р.) та Субсахарської Африки (з 3,05 млн т у 2008 р. до 1,97 млн т у 2011 р.). У цілому найбільш стабільними протягом досліджуваного періоду були ринки регіонів ЄС, Близького Сходу, Південної Америки.

У регіоні Східної Азії щодо збільшення імпорту ячменю з 2006 року склалася достатньо чітка тенденція до зростання обсягу ринку – після певного зменшення обсягів у 2010/11 МР рівень імпорту у 2011/12 МР навіть дещо перевищив показник 2009/10 МР і становив 3,92 млн т.

На ринку країн ЄС із 2001/02 МР відбувалося зниження імпорту ячменю, обсяг якого порівняно з 2011/12 МР зменшився у 3,2 раза (з 1,375 млн т до 431 тис. т). У країнах колишнього РС припинилося падіння обсягів імпорту, яке відбувалося із 2003/04 МР до 2009/10 МР (з 786 до 158 тис. т), а протягом двох останніх років цей показник стабільно перевищує рівень 700 тис. т.

Звичайно, що найбільшим регіональним сегментом світового ринку зерна ячменю залишається ринок країн регіону Близького Сходу, обсяги імпорту зерна цієї культури після стрімкого зниження протягом 2008/09 – 2010/11 МР (з 12,4 до 7,75 млн т) у 2011/12 МР досягли рівня 11,8 млн т.

У регіоні Північної Африки обсяги імпорту після різкого зниження у 2001/02 – 2003/04 МР (з 2,05 млн т до 442 тис. т) поступово почали зростати, й у 2011/12 МР вже становили понад 1,6 млн т. Зрозуміло, що вищезначені регіональні ринки також вигідні та зручні для України, а тенденції – оптимістичні.

Регіон країн Північної Америки, на відміну від інших географічних сегментів світового ринку ячменю, відзначався найбільшою мінливістю показників обсягів імпорту – після різкого зменшення протягом 2000/01 – 2005/06 МР (з 801 до 192 тис. т) відбулося різке збільшення (до 849 тис. т у 2007/08 МР), далі – стабілізація (822 тис. т у 2009/10 МР), потім – падіння (до 282 тис. т у 2010/11 МР) та різке збільшення до 537 тис. т у 2011/12 МР. Очевидно, що відносно зерна ячменю даний сегмент світового ринку цієї культури знаходиться в стані формування й не показує стабільності. Також демонструє певне зростання незначний за обсягами ринок країн Південної Америки, де обсяги імпорту ячменю з 2003/04 по 2011/12 МР зросли з 478 до 800 тис. т.

Висновки. Зміни на світових ринках зерна досліджуваних культур, які відбулися з початку нового тисячоліття, створюють для України як одного із світових виробників зерна зазначених культур надзвичайно привабливі умови для нарощування виробництва і, відповідно, експорту, а проведене дослідження показує стійку динаміку нарощування споживання в країнах Близького Сходу, Північної Африки, в цілому регіону Азії.

Необхідно підкреслити, що початок нового тисячоліття в частині ринку зерна пшениці був позначений подальшим зміцненням тих його сегментів, формування яких відбувалося протягом другої половини ми-

нулого століття. Зокрема це стосується регіонів Східної й Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Північної та Субсахарської Африки. У минулому маркетинговому році саме на ці складові світового ринку зерна пшениці припадало майже 70% його світового імпорту, що перевищило показник 100 млн т. Що стосується світового ринку зерна кукурудзи, то тут спостерігався активний розвиток попиту на дану продукцію на ринках Східної та Південно-східної Азії, Близького Сходу й Північної Африки, які у 2011/12 МР взяли на себе понад 60% (більше 50 млн т) світового імпорту зерна цієї культури.

У частині ринку зерна ячменю слід також відзначити зміцнення і стабільне зростання

попиту на нього в регіонах Близького Сходу, Східної Азії та Північної Африки, імпорт до яких у минулому маркетинговому році перевищив 80% світового експорту зерна цієї культури (понад 17 млн т).

За таких умов саме Україна може зайняти провідні позиції, особливо в регіонах Близького Сходу й Північної Африки, а також Східної, Південної та Південно-східної Азії, що, в свою чергу, створює унікальні можливості для підвищення врожайності та виробництва зернових культур, оскільки обсяг імпорту зерна пшениці, кукурудзи й ячменю у найближчих до України регіональних ринків цих культур нині становить величезні обсяги: пшениці – близько 50 млн т, кукурудзи – до 25, ячменю – 15 млн т.

Список використаних джерел

1. Смоляр В.І. Формування нової концепції харчування / В.І. Смоляр // Проблеми харчування. – 2004. – № 3(4). – С. 8-13.
2. The State of Food Insecurity in the World / FAO, Rome, 2012. – 65 p.
3. <http://www.fao.org/docrep/014/am859r/am859r01.pdf>.
4. http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/synthesis_papers/How_to_Feed_the_World_in_2050_RU.pdf.
5. <http://www.fas.usda.gov/psdonline/psdHome.aspx>.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2012 р.

* * *

*Д.В. ШИЯН, доктор економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Аграрні цикли: історія, методологія, практика

Постановка проблеми. Сільське господарство України, долаючи наслідки руйнівної трансформаційної кризи, поступово, починаючи з 2001 року, нарощує обсяги виробництва. Особливо помітний крок було зроблено в 2011 році, в якому вартість валової продукції зросла порівняно з попереднім роком на 19,9% і становила 233,7 млрд грн у цінах 2010 року. У цьому ж році було одержано рекордний валовий збір зернових – 56,7 млн т. Наша держава успішно утверджується на світових ринках сільськогосподарської продукції. Виходячи з досягнутого і враховуючи реальні можливості поставленого завдання довести середньорічні валові збори зернових до 80 млн т, а у більш віддаленій перспективі – до 100 млн т, на загальних зборах Національної академії аграрних наук України всебічно обґрунтовано шляхи наукового забезпечення вирішення завдання значного нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції [11]. Не можна залишати поза увагою й ту обставину, що аграрна економі-

чна наука має свою місію у вирішенні цього стратегічного завдання [5].

Один із головних напрямів, безумовно, полягає в тому, щоб надати пріоритетного значення розгортанню фундаментальних наукових досліджень. У цій багатоаспектній проблемі також існує необхідність виділити пріоритетні напрями. Визначаючи їх, доцільно врахувати думку П. Самуельсона, який стверджував: у складі проблем макроекономіки, які домінували впродовж більшої частини ХХ ст. і які, як стає все очевиднішим, не зникають із порядку денного у ХХІ ст., провідне місце відводиться двом проблемам – довгостроковому економічному зростанню і коливанням ділової активності [13]. Обґрунтованість такого висновку більше ніж переконливо підтвердили остання глобальна фінансово-економічна криза, аналіз причин її виникнення, можливі напрями пом'якшення негативного впливу на економіку України [23].

Зрозуміло, що подолання наслідків кризи – завдання першочергової ваги, але важливо також передбачити можливість виникнення нової кризи і розробити рекомендації щодо попередження виникнення криз у майбутньому. А така можливість стане реальністю у тому випадку, коли будуть з'ясовані закономірності циклічного розвитку з обґрунтуванням їх особливостей в аграрній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявність криз взагалі, в тому числі циклічного характеру саме в сільськогосподарському виробництві, з одного боку, неодноразово стверджувалася, а з іншого – не оде-

---

© Д.В. Шиян, 2013

ржала загального визнання. Не здійснено всебічного обґрунтування своєрідності механізмів їх виникнення і перебігу, що робить їх принципово відмінними від інших типів циклів. У даному випадку також слід розрізняти факт фіксації наявності циклічних коливань, що само по собі дуже важливо й потребує наукового осмислення цього процесу з виявленням механізмів його формування. Так, твердження про наявність чергування семи сприятливих і семи несприятливих для виробництва зерна років трапляється ще в Біблії, а початок формування теорії циклічності логічно датувати роками, коли виникли та почали постійно проявлятися промислові кризи, тобто з 1825 року.

Щодо осмислення проблем циклічності розвитку сільськогосподарського виробництва, то пріоритетність у їх науковому опрацюванні логічно пов'язати з піонерними працями В. Тимошенка. Характеризуючи його внесок у розв'язання даної проблеми, відомий історик економічної думки України С.М. Злупко стверджує: здійснивши низку досліджень на матеріалах США, В. Тимошенко став одним із засновників теорії сільськогосподарських циклів, збагативши тим самим українську наукову школу економічної кон'юнктури, яка мала світовий резонанс [2]. Один із основних висновків, зроблених В. Тимошенком, полягає в тому, що коливання в сільському господарстві не тільки існують, але й мають циклічний характер [19]. Проте в поле зору С.М. Злупка, на жаль, не потрапив наступний важливий факт. Ще в 1867 році вийшла робота професора Харківського університету І. Кауфмана „Теорія цін Кауфмана” [3]. У даній праці на підставі аналізу цін хліба за період з 1561 по 1850 роки зроблений чіткий висновок про циклічність їх зміни. Це дослідження було видано невеликим накладом і фактично залишилося непоміченим науковцями.

Важливе місце в розвитку теорії циклічності належить ще одному видатному українському вченому, який є одним із ключових представників нашої національної еліти, Е. Слуцькому [15]. Світову славу йому

принесли ідеї, висловлені в статті «Додавання випадкових коливань як джерело циклічних процесів». Саме в ній було зроблено важливе припущення про хвильоподібний характер таких рядів, генерованих підсумовуванням випадкових величин і можливості використання для їх моделювання рівнянь, які описують синусоїдальні коливання [14].

За даними дослідження І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенко, періодичні зміни врожайності та валових зборів зернових культур відбувалися із циклом у 14 років. «Інакше кажучи, – зробили висновки автори однієї з публікацій, – після семи врожайних років настає сім менш урожайних. Після цього знову повторюються врожайні роки” [16]. Важливо, що висновок про довжину циклу і наявність у ньому двох фаз збігся з тим, який був зроблений невідомими для нас мудрецьми далекого минулого та який знайшов відображення в легендах і, як уже зазначалося, у Біблії.

При наявності різних підходів про механізми формування й перебігу аграрних циклів слід виходити з того, що в будь-якому випадку поняття циклічності пов'язане з наявністю коливань результатів виробництва. А відтак виникає потреба з'ясувати, якою мірою ці результати коливаються і що саме є причиною формування коливань. З цього приводу П. Самуельсон та В. Нордхаус в останньому виданні підручника «Економіка» стверджують, що в цілому економіка суттєво залежить від некерованих людиною екосистем і доволі сильно відчувається зміна клімату. Сільське й лісове господарство належить до цієї категорії секторів економіки. Але такі країни, як Японія і США, – стверджують вони, – відносно незалежні від кліматичних умов [13]. Наші дослідження показали, що якщо звернутися до динаміки виробництва окремих видів продукції, то суттєві коливання обсягів виробництва мали місце в минулому, вони притаманні йому й у нинішній час і в цих країнах [24].

Щодо України, то останнім часом дослідниками не тільки констатується наявність

змін широкого кола показників у часі, а дедалі більшу увагу почали приділяти аналізу динамічних або часових рядів із метою виявлення притаманних їм тенденцій і закономірностей. Одночасно ставиться на цій основі завдання здійснити прогнозування виробництва й цін реалізації [12].

Було також здійснено прогнозування врожайності та валових зборів сільськогосподарських культур в Україні на 2011 рік, згідно з яким слід було очікувати зростання валових зборів порівняно з попереднім роком. У дійсності валові збори цих культур виявилися ще більшими, але тенденція їх зміни була визначена вірно [10]. У статті П. Грицюка вказується, що детермінованість у часовому ряді може проявлятися у вигляді трендостійких ділянок або циклічної динаміки [1]. Дану констатацію можна розглядати як ще один аргумент в економічній динаміці у сфері сільськогосподарського виробництва.

Метою статті є аналіз та класифікація поглядів відносно поняття аграрних циклів, їх взаємозв'язку з економічними коливаннями.

Виклад основних результатів дослідження. Після висвітлення положень загального плану доцільно звернутися до існуючих підходів до класифікації економічних циклів під кутом зору виявлення місця у цій класифікації саме аграрних (сільськогосподарських) циклів. Слід зазначити, що таких класифікацій, які базуються передусім на з'ясуванні причин і механізмів виникнення циклічності, існує багато. Але найбільшу відомість та визнання одержали дві. Їх авторами є Е. Хансен і Й. Шумпетер [21, 25]. Зокрема, Й. Шумпетер, який більше відомий як автор теорії економічного розвитку, разом із тим обґрунтував доцільність при класифікації циклів дотримання трициклічної схеми й присвоєння кожному циклу імені економіста, який зробив найбільший внесок у його дослідження – Д. Кітчина, К. Жугляра, Д. Кондратьєва. Причому кожний цикл визначено такою тривалістю: 2 роки 4 місяці, 10 і 55 років, основною класифікаційною

ознакою є тривалість циклу. Такої ж схеми в принципі дотримується й Є. Хансен, але він вважає за доцільне виділити ще будівельні цикли, які, очевидно, є підстави назвати циклами С. Кузнеця – на прикладі України.

Таким чином, особливості прояву циклічності пов'язуються не тільки з довжиною циклу, а також із галуззю виробництва. У зв'язку з цим логічним буде виділення промислових циклів з урахуванням двох обставин. По-перше, за аналогією, а по-друге, враховуючи той факт, що спочатку циклічність у галузі економіки пов'язувалася з промисловістю.

Але не менш логічним буде виділення як самостійного типу циклічних коливань аграрних циклів, констатуючи при цьому, що Е. Хансен і Й. Шумпетер, не вказуючи на таку можливість, одночасно не заперечували її. Категорично проти наявності підстав для виділення аграрних циклів, а точніше аграрних криз, виступав свого часу Л. Мендельсон [9]. Основним мотивом при цьому було наступне: „Нам невідомо, – стверджує Л. Мендельсон, – щоб класики марксизму-ленінізму коли-небудь згадували про аграрні кризи. Таке твердження, по-перше, не відповідає дійсності. А по-друге, К. Маркс дійсно вихідним і головним осередком криз розглядав фабрично-заводську промисловість, а у сільському господарстві перевиробництво і кризи, на його думку, розвиваються у вторинній формі” [8, с.183].

У нинішній час ситуація докорінно змінилася. Циклічні коливання у сільському господарстві не корелюють ні з циклами в промисловості, ні із загально-економічними циклами, що є одним з аргументів на користь виділення як окремого типу аграрних циклів. Ще одне принципове положення, яке важливо обговорити у зв'язку з цим, стосується того, що згідно з класичною теорією циклічності як обов'язкова складова циклічних коливань виступає фаза кризи. Тому не дивно, що формування даної теорії почалося з вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із кризами. На підтвердження даного положення можна вказати на добре

відомий факт. Світову славу М.І. Туган-Барановському принесла праця, вперше опублікована в 1894 році, яка мала назву «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя» [18]. Саме кризи автор видання назвав найзагадковішим явищем господарського ладу, яке ще недостатньо з'ясовано в науці. На тісний зв'язок формування теорії циклічності з вивченням криз також вказував Е. Слуцький. Він зазначав, що в процесі поглибленого вивчення кризових явищ в економіці було виявлено, що вони є тільки однією з фаз циклічного процесу, й одержати глибокі результати в їх розумінні можна лише досліджуючи усі фази циклу, вивчаючи циклічні процеси в цілому [14, с. 183]. Очевидно, нема ніяких підстав стверджувати, що наука в напрямі з'ясування причин кризових явищ останнім часом досягла особливих успіхів, про що показують масштаби втрат, які викликала глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 років і яка названа найгіршою за останні 60 років. Як стверджує відомий російський економіст О.А. Пороховський, ця криза ще раз підтвердила могутність і невідворотність ділового циклу [4].

Але таке категоричне твердження не виключає можливості постановки питання, а чи завжди наявність кризи є свідченням циклічного характеру розвитку економіки? Підставою для нього є та обставина, що свого часу поширилася концепція, згідно з якою існують аграрні кризи, які не розчиняються в загальних циклічних кризах, а їхній рух не вписується в загальну схему фаз циклу. Таким чином, можна припускати, що аграрні кризи, яким притаманний затяжний характер, впливають на відтворювальний цикл, поглиблюючи та затягуючи циклічні кризи.

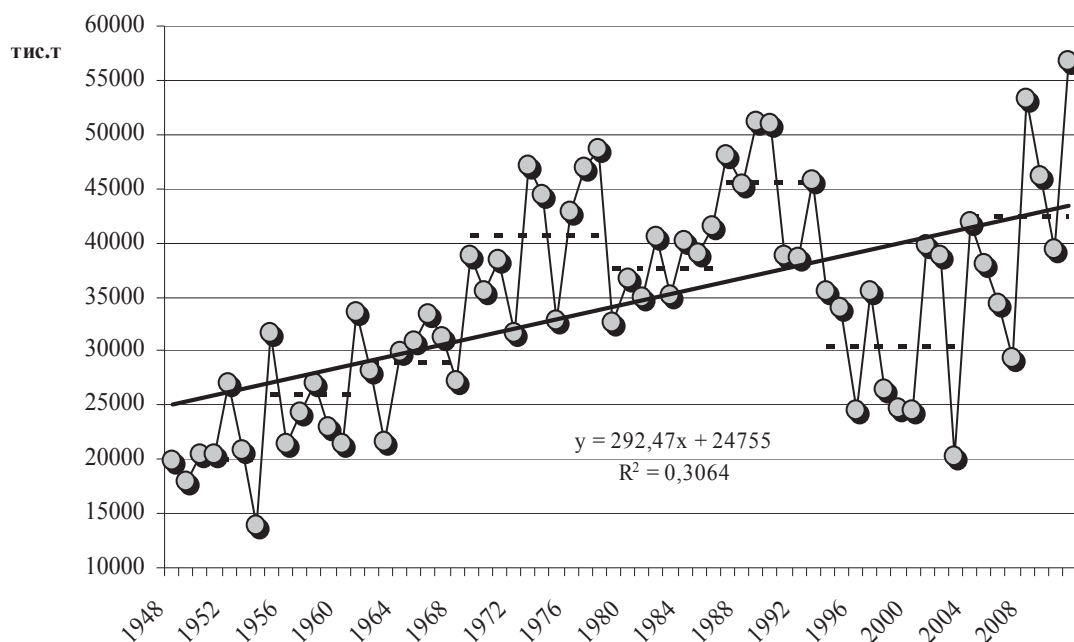
Класичним прикладом кризи не циклічного характеру в сільському господарстві слід вважати трансформаційну кризу, яка мала місце в 90-х роках минулого століття, що, до речі, одержало визнання не тільки в

країні, а й серед економістів Росії, які аналізували розвиток галузі у своїй країні [20].

Найбільш принциповий висновок стосовно аграрних циклів полягає в тому, що при їх наявності кризи в загальноприйнятому розумінні її змісту, може і не бути. Аграрний цикл має дві фази: підвищеної та відносно пониженої врожайності. Але охарактеризувати другу фазу як таку, при якій виробники знаходяться у стані кризи, скоріше за все, підстав нема через ряд причин. Головна з них полягає в тому, що в ці роки виробництво порівняно з попередньою фазою може не тільки не скорочуватися, а навіть зростати. На підтвердження даного положення звернемося до графіка, який відображає динаміку валових зборів зернових і зернобобових культур за 1948-2011 роки (рис.).

У межах цього періоду було виділено вісім підперіодів, які можна характеризувати як фази чотирьох циклів. Перший цикл з 1948 по 1961 рік із двома фазами: 1948-1954 та 1955-1961 роки; другий – відповідно 1962-1968 і 1969-1978 роки; третій – 1975-1981 та 1982-1990 роки. І нарешті четвертий цикл також має дві фази пониженої й підвищеної врожайності: 1994-2003 та 2004-2011 роки відповідно. У межах першого циклу для першої фази характерною є помітно менша величина валових зборів, а для другої – її значне зростання.

Важливим при цьому було те, що у другому й третьому циклах валові збори в першу фазу виявилися більшими, ніж у попередню фазу відповідно першого і другого циклів. Особливості прояву циклічності у сільському господарстві також полягають у наступному. В межах кожної фази мають місце показники, які значно перевищують, чи навпаки, – менше від середнього залежно від фази. До того ж перехід у рослинництві від однієї фази до іншої здійснюється не поступово, а одночасно – в період збирання врожаю – це також принципова особливість зміни показників урожайності.

Динаміка валових зборів зернових і зернобобових культур в Україні у 1948-2011 рр.

Джерело: Систематизовано автором.

Вищезазначені особливості прояву циклічності в сільському господарстві визначаються тим, що коливання обсягів виробництва у цій галузі зумовлюються дією двох чинників – природних циклічних коливань і впливом на результати виробництва сукупності економічних факторів. Щодо складу природних факторів, то висловлюються різні погляди, але зазвичай при цьому особливе значення надається впливу Сонця. На підтвердження даної концепції наводиться все більше фактів, які показують, що Сонце своєю активністю впливає на всі процеси, що проминають на Землі.

Позитивну відповідь на це питання дав А.Л. Чижевський у книзі «Земне ехо сонячних бурь» [22]. У цілому очевидність впливу Сонця на процеси на Землі заперечень не викликає. Вони з'являються тоді, коли необхідно з'ясувати, як Сонце впливає на формування циклічності в сільському господарстві. Особливо інтенсивно дослідження в цьому напрямі почали здійснюватися після того, як У. Джевонс у 1884 році зробив припущення про зв'язок економічних циклів з впливом, установленим на той час одинадцятирічним сонячним циклом [26].

Але одночасно професор Харківського університету Ю. Морозов, проаналізувавши дані про середні річні температури за період із 1771 по 1854 рік, дійшов висновку, що середня довжина циклу становить 14 років і не може збігатися з сонячним [17]. Висловлювалися й інші міркування щодо причин періодичної зміни врожайності – мали обертання найближчих планет біля Землі, у приливоутворювальних силах Сонця, Місяця й Землі, а також в узагальнюючому факторі, який поєднує в собі вищезазначені та інші чинники – космічному [16]. Серед дослідників, які працюють у даній галузі в нинішній час, прибічником залежності коливань урожайності від сонячної активності можна назвати З. Філера [6].

З цього приводу своє бачення також висловлював Е. Слуцький, причому в доволі своєрідній формі. Він стверджував, що коли шукаєш відповідь на причинний механізм, згідно з яким рік за роком, десятиріччя за десятиріччями відтворюючий туго синусоїдальну хвилю, яка піднімається і падає на поверхню соціального океану з правильністю дня й ночі, у дослідника виникає бажання спрямувати погляди як і сторіччя тому до

небесних світил, шукаючи в них пояснення людських справ [15, с. 706].

Загальний же висновок полягає в тому, що слід вважати незаперечним фактом наявність природних циклів, які істотно впливають на перебіг біологічних процесів, у тому числі на результативність сільськогосподарського виробництва, що й робить своєрідним саме аграрний цикл [7].

Висновки. Є всі підстави констатувати, що нині доведена можливість виділення в системі циклічних коливань аграрних цик-

лів, які існують поряд із промисловими, будівельними, загальноекономічними. Їхній характер, особливості перебігу формуються взаємодією природних та економічних чинників, що створює можливість запобігання криз як однієї з фаз циклу. Наскільки ці можливості будуть практично реалізовані залежить значною мірою від інвестиційно-інноваційної політики держави. Вона також може породжувати кризи сільського господарства не циклічного походження.

Список використаних джерел

1. Грицюк П. Динаміка врожайності зернових: прогнози і ризики / П. Грицюк // Економіка України. – 2009. – №11. – С.42-51.
2. Злупко С.М. Українська наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку / С.М. Злупко // Економіка України. – 1997. – № 3. – С. 75-82.
3. Ковалевский Г.В. Харьковская экономическая школа (1804-2004) / Г.В. Ковалевский, В.М. Селиванов. – Х.: ХНУ, 2004. – 51 с.
4. Кризис: альтернативы будущему. – М.: Культурная революция, 2010. – 368 с.
5. Лупенко Ю.О. Сучасна місія аграрної економічної науки / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 3-6.
6. Макей Л. Урожайність залежить від сонячної активності / Л. Макей // Агробізнес сьогодні. – 2010. – № 5. – С.16-17.
7. Максимов А.А. Природные циклы. Причины повторяемости экологических процессов / А.А. Максимов. – Л.: Наука, 1989. – 348 с.
8. Маркс К. Теория прибавочной стоимости. Ч. II. / К. Маркс. – М., 1957. – 536 с.
9. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. Т.1 / Л.А. Мендельсон. – М.: «Социально-экон. лит-ра», 1959. – 484 с.
10. Месель-Веселяк В.Я. Прогноз урожайности валовых сборов сельскохозяйственных культур в Украине на 2011 рік / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2011. – №5. – С.26-33.
11. Наукові засади розвитку агропромислового виробництва в сучасних умовах. – К.: Аграрна наука, 2010. – 224 с.
12. Пехота М.А. Теорія часових рядів у прогнозуванні виробництва і цін реалізації сільськогосподарської продукції / М.А. Пехота // Економіка АПК. – 2011. – №2. – С.146-153.
13. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. – М.: Изд. дом. «Вильямс», 2003. – 688 с.
14. Слуцкий Е. Сложение случайных величин как источник циклических процессов / Е. Слуцкий // Вопросы конъюнктуры. – 1927. – Т. III. – Вып. I. – С. 34-64.
15. Слуцкий Е. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності; за ред. / В.Д. Базилевича / Е. Слуцкий. – К.: Знання, 2007. – 919 с.
16. Соколов І.Д. Динаміка врожаїв зернових культур і їх прогноз / І.Д. Соколов, І.Д. Тарапатов, О.П. Борисенко // Вісн. аграр. наук. – 1996. – № 9. – С.42
17. Труды областного съезда представителей земств 8-ми губерний Южной России. – Х.: Типография Губернского Правления, 1882.
18. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. 4-е изд. / М.И. Туган-Барановский. – Петроград-Москва: Книга, 1923. – 386 с.
19. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1995. – 410 с.
20. Ушачев И. Г. Экономический рост и конкурентоспособность сельского хозяйства России / И. Г. Ушачев // Економіка АПК. – 2010. – №3. – С. 137-149.
21. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М.: Иностран. лит-ра, 1959. – 760 с.
22. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь / А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1976. – 322 с.
23. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А.Чухно // Економіка України. – 2010. – №1. – С.4-18.
24. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства: моногр. / Д.В. Шиян / Харків: ХНАУ, 2011. – 308 с.
25. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 342 с.
26. Jevons W. Investigations in Currency and Finance / W. Jevons. - London, 1884.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

* * *

УДК 631.155 (477)

*О.В. ОЛІЙНИК, доктор економічних наук,
професор, проректор з наукової роботи
Т.В. КАЛАШНІКОВА, кандидат економічних наук, докторант
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Критерії державної підтримки сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. Стратегічний розвиток аграрного сектору економіки країни потребує наукового переосмислення цілого ряду положень щодо реалізації аграрної політики, що зумовлено зміною ролі та місця України на світовому агропродовольчому ринку. Особливої актуальності дані питання набули протягом останнього п'ятиріччя у зв'язку із посиленням впливу на аграрний сектор зовнішніх чинників, обумовлених глобалізаційними процесами, а саме: загостренням проблем світової продовольчої безпеки, світовою фінансовою кризою, вступом країни до СОТ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання державної підтримки сільськогосподарства ґрунтовно досліджувалися такими провідними вченими як П.Т. Саблук [8], М.Я. Дем'яненко [1], О.М. Бородіна [2], А.Д. Діброва [3] та ін. Попри значну увагу до даної проблеми, не вирішеним залишається ряд питань, пов'язаних з пошуком оптимальних напрямів та джерел фінансування

державної підтримки сільськогосподарських підприємств, визначенням критеріїв її надання.

Мета статті – проаналізувати порядок, критерії надання та визначити вплив державної підтримки сільськогосподарських підприємств на показники їх діяльності протягом останнього п'ятиріччя. Об'єктом дослідження обрано сільськогосподарські підприємства Харківської області, що складають форму 50-сг.

Виклад основних результатів дослідження. За результатами проведеного аналізу спостерігаємо зростання обсягів державної підтримки в області майже удвічі, що підтверджує висновок, зроблений А. Шолойко щодо збільшення обсягів підтримки галузі в кризові роки [9]. Водночас має місце чітко визначена тенденція до скорочення частки підприємств, що її отримували: з 81,9% у 2007 р. до 48,4% – у 2011 р., обумовлена у першу чергу змінами у порядку надання державної підтримки (табл.1).

1. Показники державної підтримки сільськогосподарських підприємств Харківської області у 2007-2011 рр.

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2011 у % до 2007
Держпідтримка всього, млн грн	147,0	248,5	169,2	235,0	305,7	у 2,1 р.
Держпідтримка в розрахунку на 1 га с.-г. угідь, грн	135,08	206,15	139,60	210,66	248,67	184,1
Частка сільгоспідприємств, що отримали державну підтримку, %	81,9	83,1	58,0	55,3	48,4	x

Джерело: Складено авторами за даними Головного управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. – Доступний з <<http://kh.ukrstat.gov.ua>>

© О.В. Олійник, Т.В. Калашнікова, 2013

З метою проведення поглибленого аналізу порядку надання державної підтримки із сукупності сільськогосподарських підприємств Харківської області нами було виділено 35 підприємств, що отримували її протягом останніх п'яти років поспіль. Для визначення залежності між розміром підтримки і напрямками та джерелами її використання застосовуємо метод аналітичних групувань. Виходячи із потреби аналізу даних в динаміці, звернемося до динамічних групувань, які дають можливість досліджувати особливості розвитку явища за окремий період (у нашому випадку – за п'ять років). За груповальною факторною ознакою – середнім

розміром державної підтримки в розрахунку на 1 га угідь – нами було виділено чотири групи підприємств (табл. 2). Розмір державної підтримки в розрахунку на 1 га угідь в середньому за п'ять років варіює від 110 грн у першій групі до 1533 грн – у четвертій і в цілому по сукупності становить 467 грн. В означеній сукупності підприємств, що отримали майже 30% коштів підтримки в області, 55,7% коштів спрямовується на підтримку галузі рослинництва, 28,8% – тваринництва, 15,5% – за іншими заходами підтримки. Зміни обсягів державної підтримки за окремими напрямками відбувалися досить нерівномірно:

2. Групування сільськогосподарських підприємств Харківської області за середнім розміром держпідтримки на 1 га с.-г. угідь за 2007-2011 рр., грн

Показники	Групи підприємств за середнім розміром державної підтримки у 2007-2011 рр. в розрахунку на 1 га с.-г. угідь, грн					В середньому по області
	до 150,00	150,01-300,00	300,01-450,00	понад 450,00	у середньому	
Кількість підприємств в групі	6	14	8	7	35	х
Питома вага групи, %	17,1	40,0	22,9	20,0	100,0	х
Середній розмір держпідтримки на 1 га с.-г. угідь, грн	110,15	231,17	359,31	1533,31	467,25	187,34
Державна підтримка всього, млн грн	13,3	61,0	58,7	177,1	310,1	1105,4
Питома вага групи, %	4,3	19,7	18,9	57,1	100,0	х
Частка держпідтримки в доході від реалізації, %	4,7	8,4	8,2	13,4	10,2	5,7
Структура держпідтримки, %:						
підтримка рослинництва	62,6	50,6	50,3	58,8	55,7	59,0
підтримка тваринництва	19,8	35,9	44,6	21,8	28,8	31,1
інші заходи підтримки	17,5	13,5	5,1	19,4	15,5	9,9
Темпи зміни обсягів підтримки – всього, %	11,3	18,5	34,4	38,9	32,7	20,7
підтримки рослинництва	79,4	126,4	336,1	415,6	256,4	172,3
підтримки тваринництва	-39,0	-4,0	-6,4	-19,5	-15,0	-19,1
інших заходів підтримки	-48,5	-19,3	-30,0	118,2	51,6	-6,8
Джерела фінансування підтримки, %: за рахунок						
бюджетних дотацій	34,5	26,5	18,2	87,3	26,8	27,9
за рахунок ПДВ	65,5	73,5	81,8	12,7	73,2	72,1
Темпи зміни обсягів підтримки, %: за рахунок						
бюджетних дотацій	-36,6	-19,2	-36,5	24,2	3,0	-20,3
за рахунок ПДВ	167,8	83,3	73,6	57,3	68,3	99,5

Джерело: Складено авторами за даними Головного управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. – Доступний з <<http://kh.ukrstat.gov.ua>>

в групі господарств з найнижчим рівнем підтримки спостерігаються найвищі темпи скорочення коштів на підтримку тваринництва та по інших заходах; в групі з розміром підтримки понад 450 грн на 1 га – найвищі темпи нарощування обсягів підтримки рослинництва та по інших програмах (від-

повідно у 4,2 та 1,2 рази), що значною мірою обумовлено складом джерел фінансування підтримки. За досліджуваний період в означеній сукупності підприємств бюджетні асигнування збільшилися лише на 3% (виключно за рахунок підприємств четвертої групи), тоді як фінансування за ра-

хунок ПДВ зросло на 68,3%. В цілому ж по області за цей період бюджетне фінансування скоротилося на 20,3%; за рахунок спеціального режиму оподаткування – збільшилося майже удвічі. Із запровадженням у 2009 році спеціального режиму оподаткування у сфері сільського господарства, акумульований сільськогосподарськими товаровиробниками ПДВ від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг є основним джерелом державної підтримки, а виходячи з обсягів та структури товарної продукції підприємств відстежується загальна тенденція до скорочення обсягів дер-

жавної підтримки в тваринництві та її стрімкого нарощування в рослинництві.

Для розуміння сутності державної підтримки важливе значення має формулювання її мети та критеріїв. Під критерієм прийнято розуміти ознаку, підставу, правило прийняття рішення по оцінці чого-небудь на відповідність пред'явленим вимогам (мірі). Саме цільове призначення заходів державної підтримки аграрної галузі визначає обсяги та джерела її фінансування; набір засобів та інструментів державного впливу тощо. Нами систематизовано підходи науковців до трактування критеріїв державної підтримки галузі (табл. 3).

3. Трактування критеріїв державної підтримки сільського господарства

Автори	Трактування критеріїв державної підтримки сільського господарства
Саблук П.Т. [8]	Цілеспрямоване формування раціональної структури сільськогосподарського виробництва, міжгосподарських та міжгалузевих зв'язків, оптимальних розмірів господарських одиниць, соціальної інфраструктури сільської місцевості, аграрного ринку, доходів фермерів
Дем'яненко М.Я.[1]	Забезпечення розвитку і стійкості виробництва, перш за все, на пріоритетних і стратегічних напрямках, обов'язкової окупності програм, достатніх рівнів дохідності та досягнення нормативної прибутковості виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств, поліпшення фінансового стану базової галузі
Нелеп В.М. [5]	Досягнення найбільш ефективного, стабільно поступального розвитку сільського господарства з тим, щоб аграрні підприємства, по-перше, за нормального господарювання мали необхідний рівень дохідності в умовах несприятливої ринкової кон'юнктури, і, по-друге, були зацікавлені вести виробництво в такому обсязі й асортименті продукції та її якості, які вигідні споживачам і забезпечують соціальну стабільність суспільства
Бородіна О.М. [2]	Досягнення стабільних темпів розвитку сектора шляхом забезпечення відтворювального рівня галузевої прибутковості
Малік М.Й. [4]	Зміцнення позицій вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, зменшення тиску імпорту продукції, яка має потужну підтримку в ближньому зарубіжжі
Олійник О.В. [6]	Стале забезпечення потреб населення країни в харчових продуктах за рахунок власного виробництва (підтримка продовольчої потреби держави); забезпечення продовольчої безпеки та стимулювання вирощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з метою збільшення експорту; стимулювання розвитку соціальної сфери села завдяки підтримці аграрного виробництва та ін.

Джерело: Досліджено авторами.

При всій різноманітності підходів їх можна розділити на дві групи, в основу поділу яких покладено рівень економічної системи: перша група (на мікрорівні) стосується забезпечення ефективності діяльності суб'єктів господарювання; друга група (на макрорівні) – аграрної галузі в цілому. Перевіряючи відповідність функціонуючого механізму даному критерію, проаналізуємо вплив державної підтримки на ефективність діяльності підприємств (табл. 4). До першої групи увійшли підприємства, що мають найнижчий рівень спеціалізації на продукції тваринництва (збитковість якої сягає 29,4%) та здійснюють в цілому ефективну діяльність: величина прибутку на 1 га угідь становить 443 грн, рівень рентабельності –

23,1%. При зростанні розміру державної підтримки як в розрахунку на одиницю площі, так і в структурі доходу, збільшується частка галузі тваринництва в структурі реалізації та зниження рентабельності виробництва. Так, у групі підприємств з рівнем підтримки понад 450 грн на 1 га середній рівень рентабельності становить 6,2%; майже 31% доходу формує виручка від реалізації продукції тваринництва, рівень збитковості якої дорівнює 13,4%. У групах підприємств з рівнем підтримки до 450 грн на 1 га навіть без урахування підтримки здійснюється ефективна діяльність, про що свідчить скоригований рівень рентабельності 5,7-17,3%. При цьому в розрахунку на одиницю площі темпи нарощування підтримки випереджають темпи збільшення

величини прибутку. І лише в групі підприємств з найвищим рівнем підтримки скоригований

фінансовий результат становить 8% збитковості.

4. Вплив державної підтримки на ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств Харківської області у 2007-2011 рр.

Показники	Групи підприємств за середнім розміром державної підтримки у 2007-2011 рр. в розрахунку на 1 га с.-г. угідь, грн					В середньому по області
	до 150,00	150,01-300,00	300,01-450,00	понад 450,00	у середньому	
Кількість підприємств у групі	6	14	8	7	35	х
Питома вага групи, %	17,1	40,0	22,9	20,0	100,0	х
Середній розмір державної підтримки на 1 га с.-г. угідь, грн.	110,15	231,17	359,31	1533,31	467,25	187,34
Припадає на підприємство с.-г. угідь, га	4037	3767	4082	3300	3792	2271
Частка продукції тваринництва в структурі реалізації, %	8,5	21,1	35,3	30,8	27,5	24,5
Прибуток на 1 га с.-г. угідь, грн	442,94	528,23	574,09	671,88	572,23	458,84
Рівень рентабельності всього, %	23,1	23,8	15,1	6,2	13,6	16,3
Рівень рентабельності рослинництва, %	29,6	30,9	27,1	33,1	30,8	23,0
Рівень рентабельності (збитковості) тваринництва, %	-29,4	6,7	6,8	-13,4	-5,7	-0,4
Скоригований прибуток (збиток) на 1 га с.-г. угідь, грн	332,79	297,06	214,78	-861,43	85,16	271,49
Скоригований рівень рентабельності (збитковості), %	17,3	13,4	5,7	-8,0	2,0	9,6

Джерело: Складено авторами за даними Головного управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. – Доступний з <<http://kh.ukrstat.gov.ua>>

Отже, п'ята частина досліджуваної сукупності підприємств, що отримали протягом п'яти років 57,1% (177,1 млн. грн) державної підтримки фактично спрацювали зі збитком в розмірі 861 грн на 1 га угідь, здійснюючи неефективну діяльність. У виділеній сукупності підприємств при майже подібній частці тваринництва в структурі реалізації й обсязі підтримки на 1 га, що у 2,5 рази перевищує середній по області, показники ефективності діяльності є значно нижчими. Проте основним результатом діяльності підприємств,

що постійно отримують підтримку від держави, на наш погляд, є нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Так, одним з основних економічних орієнтирів Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. визначено збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва у 1,4, тваринництва – у 1,2 рази [7]. Для визначення впливу державної підтримки на зміну обсягів виробництва продукції в обраній сукупності підприємств проаналізуємо дані таблиці 5.

5. Вплив державної підтримки на зміну обсягів виробництва сільгосппродукції в підприємствах Харківської області у 2007-2011 рр.

Показники	Групи підприємств за середнім розміром державної підтримки у 2007-2011 рр. в розрахунку на 1 га с.-г. угідь, грн					У середньому по області
	до 150,00	150,01-300,00	300,01-450,00	понад 450,00	у середньому	
Кількість підприємств у групі	6	14	8	7	35	х
Питома вага групи, %	17,1	40,0	22,9	20,0	100,0	х
Середній розмір державної підтримки на 1 га с.-г. угідь, грн	110,15	231,17	359,31	1533,31	467,25	187,34
Частка групи у виробництві, %: зернових	16,5	35,5	28,8	19,2	100,0	х
соняшника	17,4	36,0	26,1	20,4	100,0	х
цукрових буряків	1,0	27,5	29,5	42,0	100,0	х
молока	3,1	29,1	32,2	30,6	100,0	х
ВРХ	5,6	26,8	45,6	22,0	100,0	х
свиней	1,1	1,4	10,3	87,1	100,0	х
Темпи зміни обсягів виробництва, %: зернових	-9,3	-3,4	-3,0	-8,6	-5,4	-1,3
соняшнику	-0,9	4,7	13,8	-6,6	3,7	22,7
цукрових буряків	-14,1	-2,3	-10,0	14,0	0,9	-5,1

молока	-24,3	11,6	16,2	9,1	10,9	4,9
ВРХ	-18,7	-2,5	6,5	-3,1	-0,5	-3,4
свиней	-20,6	-16,9	-3,7	4,7	2,9	7,1

Джерело: Складено авторами за даними Головного управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. – Доступний з <<http://kh.ukrstat.gov.ua>>

Як свідчать одержані результати, досліджувані господарства за п'ять років відчутно наростили лише виробництво молока (на 10,9%); обсяги виробництва соняшнику збільшилися на 3,7%, вирощування свиней – на 2,9%, цукрових буряків – лише на 0,9%. Виробництво зернових скоротилося на 5,4%, ВРХ – на 0,5%. При цьому в цілому по області показники з виробництва зернових, соняшнику та свиней кращі, ніж по сукупності підприємств, які протягом досліджуваного періоду постійно отримували державну підтримку.

Висновки. 1. Нарощування обсягів підтримки в області супроводжується значним скороченням чисельності підприємств, що її отримують. Нерівномірний розподіл коштів, існуючий порядок та процедура адміністрування при виділенні державної підтримки значно обмежують можливості сільськогосподарських підприємств у формуванні фінансових ресурсів.

2. Поряд із нарощуванням непрямих джерел фінансування підтримки, що обумовлено запровадженням спеціального режиму оподаткування, спостерігається тенденція до скорочення обсягів державної підтримки в тваринництві та її стрімкого нарощування в рослинництві, що ускладнює розвиток аграрного виробництва як цілісного комплексу взаємопов'язаних галузей;

3. На підприємствах, що протягом досліджуваного періоду отримували державну підтримку, середній розмір якої у розрахунку на 1 га у 2,5 рази перевищує середній по області, показники ефективності діяльності є значно нижчими. Найвищий рівень підтримки (майже 60% виділених коштів) отримали підприємства, що здійснюють неефективну діяльність і без урахування державних коштів є збитковими;

4. Темпи зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції не відповідають темпам зміни обсягів державної підтримки (в середньому по області темпи нарощування обсягів виробництва зернових, соняшника та свиней вищі, ніж по сукупності підприємств, що постійно отримували підтримку від держави);

5. Існуючий порядок надання державної підтримки не створює оптимального розподілу підтримки між галузями з метою вирішення питань забезпечення продовольчої безпеки; не сприяє ефективному використанню державних коштів і потребує удосконалення. З огляду на стратегічні завдання розвитку аграрної галузі вважаємо, що основним критерієм при виділенні державної підтримки повинно стати нарощування обсягів виробництва необхідних видів сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел

1. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М.Я., Саблук П.Т., Скупий В.М. та ін.]; за ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
2. Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми/ Бородіна О.М., Киришок С.В., Попова О.Л. та ін.; за ред. О.М. Бородіної. – Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ. – К., 2008. – 264 с.
3. Діброва А.Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика / А.Д. Діброва. – К.: ВРД «Формат», 2008. – 488 с.
4. Малік М.Й. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: монографія / М.Й. Малік, О.А. Нужна – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 215.
5. Нелеп В.М. Планування на аграрному підприємстві: підруч. / В.М. Нелеп. – К.: КНЕУ, 2004. – 195 с.
6. Олійник О.В. Новий підхід до встановлення заставних цін на зерновому ринку / О.В. Олійник // Агроінком. – 2007. – № 7-8. – С. 7.
7. Присяжнюк М.В. Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні орієнтири розвитку аграрного сектору України до 2020 року» / М.В. Присяжнюк // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 5.
8. Саблук П.Т. Основи організації сільськогосподарського ринку / П.Т. Саблук, Д.Я. Карич, Ю.С. Коваленко. – К.: ДОП ІАЕ УААН, 1997. – С.114.
9. Шолойко А.С. Тенденції державної підтримки сільського господарства / А.С. Шолойко // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 41-44.
10. OECD's Producer Support Estimate and related indicators of agricultural support: concepts, calculations, interpretation and use (the PSE Manual) : [Електр. ресурс]. - <http://www.oecd.org/dataoecd/52/5/46193164.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

*

*Г.А. ГОЛУБ, доктор технічних наук, професор
НДІ техніки і технологій Національного університету біоресурсів
і природокористування України
С.В. ЛУК'ЯНЕЦЬ, кандидат економічних наук
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Інвестиційна привабливість виробництва і використання дизельного біопалива

Постановка проблеми. Очікуване вичерпання запасів видобувних видів палива, різке зростання їх ціни та шкідливий вплив на довкілля зумовлюють збільшення використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) та біопалив, рівень використання яких останнім часом став одним із критеріїв сталого розвитку світової економіки. Удосконалення існуючих технологій виробництва і використання біопалив, розширення сфери їхнього використання та приведення до економічно ефективного рівня потребують подальших наукових досліджень, у тому числі це стосується й обґрунтування інвестиційної привабливості виробництва і використання дизельного біопалива в умовах сільськогосподарського виробництва України

Уряди більшості країн стимулюють використання відновлюваної енергетики, яка мінімізує вплив на навколишнє середовище й може частково замінити видобувні енергоносії. Світові інвестиції у ВДЕ в 2011 році збільшилися порівняно з 2010 роком на 5% і досягли 260 млрд дол. За даними МВФ, у 2005 році 55 країн стимулювали "зелені" інвестиції, а в 2010-му – вже 100 країн. США залишаються лідером державного фінансування "зелених" проектів, витративши на них 55,9 млрд дол. у 2011 році. Європейський Союз інвестував 102 млрд дол. на розвиток ВДЕ. Проте країни, що розвиваються залучили в інвестиційні проекти по ВДЕ більше коштів, ніж розвинуті країни. Китай інвестував 47,4 млрд дол., а Індія переви-

нала свій власний п'ятирічний план розвитку альтернативної енергетики і збільшила обсяг виробництва поновлюваної енергії на 14,2 ГВт замість запланованих 12,4 ГВт, тільки в 2011 році витративши на це 10,3 млрд дол., Індонезія збільшила обсяг інвестицій у 6 разів – до 1 млрд дол., Бразилія – до 8,2 млрд дол. [8].

Слід зазначити, що рівень державної підтримки суттєво впливає на розвиток ВДЕ та біопалив. Коли на початку 2012 року уряди ЄС і США вирішили зменшити фінансування "зелених" проектів, приватні інвестиції в них відразу ж скоротилися на 28% за результатами першого кварталу. Але є надія, що приватні інвестори почнуть вкладати інвестиції в екологічні проекти незалежно від того, стимулює їх уряд чи ні. Вже нині на "зелені" інвестиції припадає 11% усіх активів, які знаходяться під управлінням фондів по всьому світу, й ця цифра зростає. За підрахунками дослідницької компанії Ethical Markets Media, сумарний обсяг приватних інвестицій у ВДЕ становить 3,3 трлн дол., причому 0,9 трлн дол. були спрямовані в 2011 році [5].

Згідно з прогнозами спеціалістів, до 2030 року світові витрати на ВДЕ перетнуть позначку в 7 трлн дол. Європа залишиться найбільшим ринком для інвестицій у ВДЕ, проте вона зіткнеться з уповільненням їх зростання в 2012-2013 роках у зв'язку зі скороченням "зелених" тарифів. Якщо найбільші фінансові активи на нові проекти у ВДЕ надходять нині з ЄС, то після 2014 року Китай почне домінувати на цьому інвес-

тиційному ринку, щорічно витрачаючи до 50 млрд дол. [7].

В Україні діє Закон «Про альтернативні джерела енергії», який мав би стимулювати розвиток виробництва і використання ВДЕ та біопалив. Проте на нинішній час частка ВДЕ й біопалив у нашій країні становить менше 1% в загальному енергобалансі країни. Водночас деякі країни Європи вже довели частку виробництва альтернативних енергоносіїв до 20% і ставлять перед собою мету протягом одного-двох десятиліть відмовитися від імпорту видобувних енергоносіїв. Змінити ситуацію можна проведенням відповідної енергетичної політики, вдосконаленням нормативно-правової бази та залученням інвестицій у розвиток відновлюваних джерел енергії.

Уряд України затвердив зміни у державну цільову економічну програму енергоефективності на 2010-2015 роки. Головна мета внесення змін до програми – подальше сприяння розвитку виробництва енергоносіїв із ВДЕ та біопалив. Планується, що з 2015 року частка відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі України має бути не менше 10%. Згідно з програмою обсяг фінансування реалізації відповідних проектів із державного бюджету в 2012-2015 роках становитиме 13,81 млрд грн. Крім того, планується, що Євросоюз надасть Україні понад 1,5 млн євро на реалізацію 10 проектів з енергоефективності [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому плані питанням енергетичної ефективності, запровадження ВДЕ та біопалив, їх економічної ефективності присвячені наукові праці Г.Г. Гелетухи, В.О. Дубровіна, Г.М. Калетніка [2], В.Я. Месель-Веселяка, В.С. Паштецького [1] й інших учених.

Нами визначено економічну ефективність виробництва олії в сільськогосподарських підприємствах на основі власної сировинної бази з використанням макухи на кормові потреби та подальшим використанням олії на харчові потреби і біопаливо. Встановлено, що витрати на виробництво олії залежать

від собівартості зерна, продуктивності преса по зерну, виходу олії, вартості макухи [4].

Разом із тим необхідно приділяти подальшу увагу дослідженням щодо економічної ефективності та інвестиційної привабливості виробництва і використання ВДЕ та біопалив, визначення пріоритетних напрямів залучення інвестицій у розвиток біоенергетичного потенціалу сільськогосподарського виробництва, обґрунтуванню шляхів підвищення ефективності виробництва дизельного біопалива в умовах сільськогосподарських підприємств.

Мета статті – визначити інвестиційну привабливість виробництва і використання дизельного біопалива в умовах сільськогосподарського виробництва України.

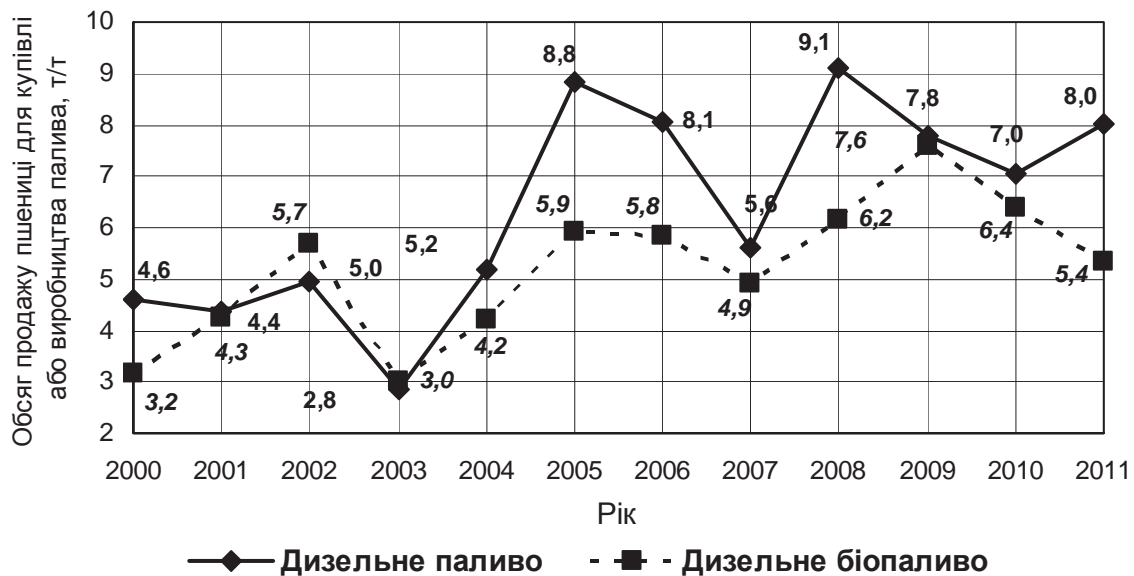
Виклад основних результатів дослідження. Сільське господарство є споживачем моторних палив. У структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції питома вага нафтопродуктів становила: у 2002 році – 17,5%, у 2005 – 19, у 2008 – 16,2, у 2011 році – 15,0 %. Слід зазначити, що в структурі витрат на виробництво продукції рослинництва за 2000-2011 роки частка нафтопродуктів становила від 20 до 28%, у структурі витрат на виробництво продукції тваринництва – від 3,7 до 7% [11].

Ціни на пальне постійно зростають, причому швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію, що значно впливає на собівартість виробленої продукції, формування ціни реалізації та одержання прибутку аграріїв. Аналіз показує (рис. 1), що у 2000 році сільськогосподарським виробникам потрібно було продати 4,5 т пшениці, щоб купити 1 т дизельного палива, в 2006-му – вже необхідно реалізувати 8 т пшениці, у 2008 році – 9 т. За останніх 11 років ціни на пшеницю зросли в 2,74 раза, а на дизельне паливо – в 4,73 раза.

Пшениця є експорто-орієнтованою продукцією сільського господарства і ціну на неї та інші культури диктує попит та пропозиція на ринку, тому прагнення продати за більш високою ціною не завжди справджується. Дизельне паливо сільськогосподарсь-

кі виробники вимушені закупувати за встановленою ринковою ціною крайн-монополістів. Такий диспаритет цін не йде на користь аграріям і ще раз переконує в необхідності власного виробництва дизельного біопалива на своїх сільськогосподарських угіддях. Якщо при цьому співвідношення витрат сільськогосподарських підприємств

при купівлі палива мінерального походження та виробництва біодизельного палива відобразити в обсягах продажу пшениці, то при виробництві власного біопалива з 2003 року спостерігаємо значну економічну вигоду, а саме: 2005 рік – різниця становитиме 2,8 т, 2006 – 2,2 т, 2008 рік – 2,8 т.

Рис. 1. Динаміка зміни необхідних обсягів продажу пшениці для закупівлі дизельного або виробництва біодизельного палива

Джерело: Розрахунки авторів.

При дотриманні науково обґрунтованої структури сівозмін виробництво біопалива здатне розв'язати низку проблем і принести прибутки сільськогосподарському підприємству. Експортуючи ріпак, а не переробляючи його, українські виробники створюють робочі місця в інших країнах, втрачають можливості як для виробництва власного біопалива, так і ріпаковий шрот, який міг би йти на годівлю худобі. На основі статистичних даних про споживання дизельного палива в сільському господарстві та валового збору ріпаку нами здійснено оцінку можливостей заміни дизельного палива на дизельне біопаливо при переробці всього урожаю ріпаку в дизельне біопаливо шляхом розрахунку частки дизельного палива, яка може бути замінена на дизельне біопаливо при переробці всього урожаю ріпаку (рис. 2).

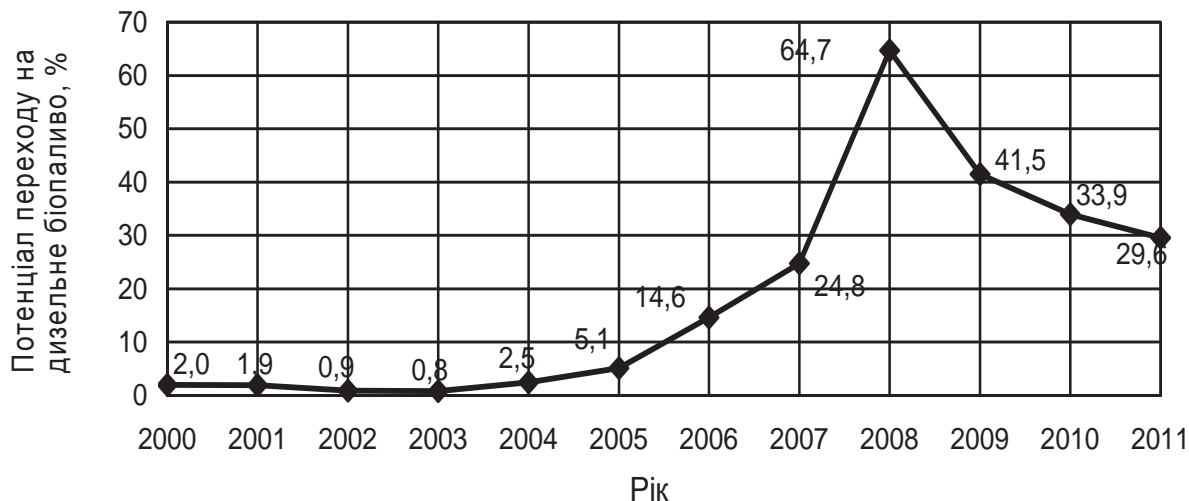
Найбільші обсяги споживання дизельного палива в сільському господарстві за дослі-

джуваний період спостерігались у 2001, 2002, 2000 роках, найменші – в 2006, 2007, 2008 роках, у 2011 році простежується тенденція збільшення використання дизпалива порівняно з 2010 роком із 1201,4 тис. т до 1349,7 тис. т. Зростання валового збору ріпаку спостерігається з 2004 року, а в 2009 році відзначається спад виробництва. Обсяг виробництва дизельного біопалива при переробці всього врожаю ріпаку мав бути найбільшим за досліджуваний період у 2008 році – 900,6 тис. т, у 2009 – 587,3 тис. т, у 2010 – 460,8 тис. т, у 2011 році – 387,9 тис. т; найменшим – у 2003 році – 15,8 тис. т та 2002 – 19,1 тис. т. Частка дизельного палива, яка може бути замінена на дизельне біопаливо при переробці всього врожаю ріпаку, найбільша в 2008 році – 64,7 %, 2009 – 41,5; 2010 – 33,9; у 2011 році – 25,4%. Водночас виробництво і використання дизельного

біопалива за прогнозами у 2020 році не перевищать 100 тис. т на рік [9].

Ситуація пояснюється тим, що основні інвестиції спрямовано переважно для галузі сировинної бази, оскільки іноземні та вітчизняні інвестори зацікавлені у збільшенні експорту зерна ріпаку, а не в переробці його

на дизельне біопаливо. Основними імпортерами з України ріпаку для виробництва дизельного біопалива є Польща, яка в сезоні 2011-2012 років закупила 325 тис. т, Франція – 230, Нідерланди – 168, Бельгія – 104, Німеччина – 65 тис. т [6].

Рис. 2. Динаміка зміни потенціалу переходу на дизельне біопаливо при переробці всього урожаю ріпаку

Джерело: Розрахунки авторів.

Сільськогосподарські підприємства можуть виробляти дизельне біопаливо після збору врожаю олійних культур, тобто восени. В осінньо-зимовий період дизельне паливо у сільськогосподарському виробництві використовується обмежено і тільки в тваринництві. Вироблене дизельне біопаливо зберігається на складах для нафтопродуктів до настання весняних польових робіт. При зберіганні в закритих ємностях дизельне біопаливо не втрачає своїх властивостей упродовж року, на відміну від ріпакового зерна та олії. Ціни на дизельне паливо мінерального походження постійно зростають, особливо з настанням весни, проте собівартість виробленого біопалива в попередньому році залишається незмінною, що є одним із резервів економії витрат у сільському господарстві. Сіль-

ськогосподарські підприємства, виробляючи дизельне біопаливо, матимуть можливість економити обігові кошти і при цьому частково або повністю забезпечувати себе паливом, а тваринницьку галузь макухою. Додаткова економія коштів (крім 2008 року, коли був спад ціни на дизельне паливо) від використання дизельного біопалива, порівняно із закупкою дизельного палива, при цьому становитиме від 20 коп. до 2 грн 45 коп. за літр залежно від росту цін на дизельне паливо (рис. 3). Аналіз проводився визначенням граничних цін на дизельне паливо, за яких прибуток від виробництва дизельного біопалива із зерна ріпаку дорівнює прибутку від продажу цього ж зерна.

Розрахунки показали, що гранична ціна на дизельне біопаливо, визначена за виразом:

$$C_{дп}^Г = \frac{1}{k_{от}} \left[\frac{C_3 - C_3(1 + k_{зрз})}{k_{осх} k_{дбп}} + C_{дбп} + A_{дбп} + \frac{A_о}{k_{дбп}} \right],$$

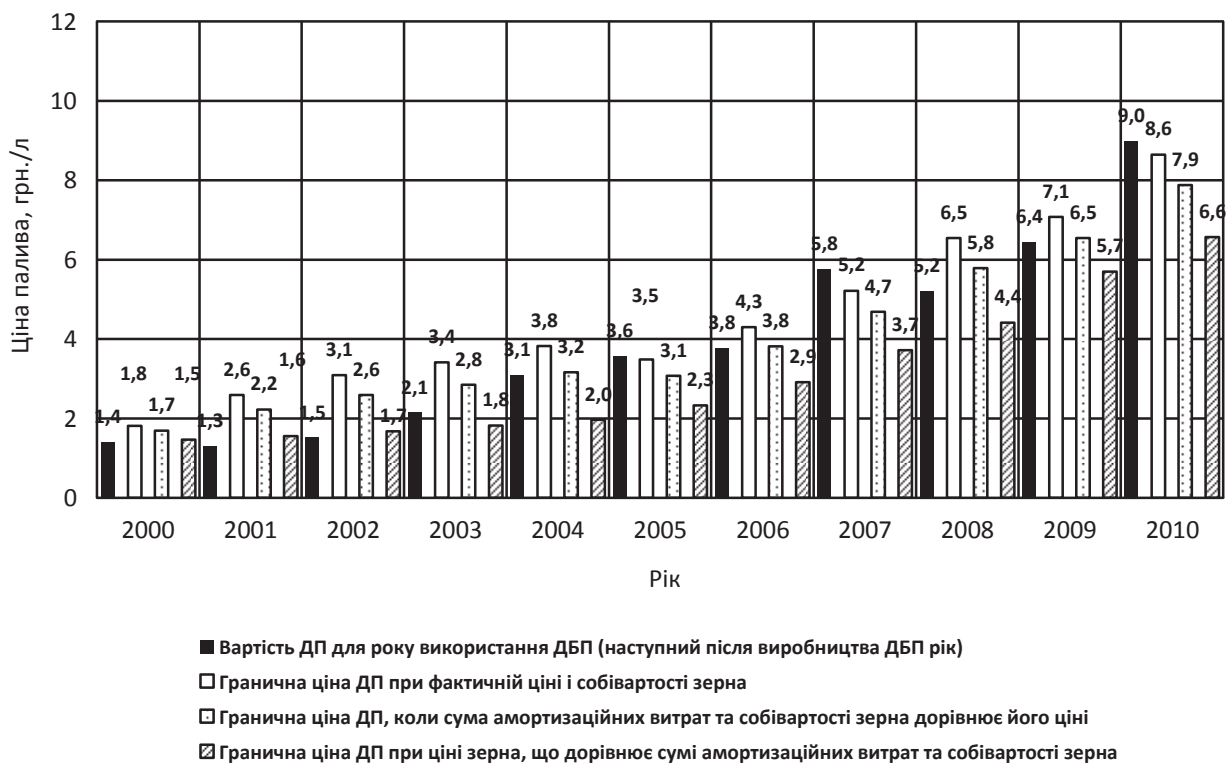
де $C_{дп}^Г$ – гранична дрібногуртова ціна дизельного палива, грн/т; $k_{от}$ – співвідношення теплотворної здатності дизельного

біопалива та дизельного палива, відносних од; C_3 – вартість зерна ріпаку, грн/т; C_3 – собівартість зерна ріпаку, грн/т; $k_{зрз}$ – коефіцієнт витрат на зберігання й реалізацію

зерна ріпаку, відносних од., $C_{ДБП}$ – собівартість виробництва дизельного біопалива, грн/т; $A_{ДБП}$ – амортизаційні витрати при виробництві дизельного біопалива, грн/т; A_O – амортизаційні витрати при виробництві олії, грн/т; $k_{ДБП}$ – коефіцієнт виходу дизельного біопалива з олії, відносних од.; $k_{ОСХ}$ – коефіцієнт виходу олії із зерна, відносних од., при фактичній ціні й собівартості зерна ріпаку вища за фактичну дрібногуртову вартість дизельного палива у 2000-2006, 2008 та у 2009 роках.

Фактична дрібногуртова вартість дизельного палива виявилася вищою за граничну ціну на дизельне біопаливо при фактичній ціні та собівартості зерна ріпаку лише для

кон'юнктури цін у 2007 і 2010 роках. Гранична ціна на дизельне біопаливо, коли сума амортизаційних витрат та собівартості виробництва зерна дорівнює його ціні, вища за фактичну ціну дизельного палива у 2000-2004, 2006, 2008 й 2009 роках і менша лише для кон'юнктури цін у 2005, 2007 та 2010 роках. Було також встановлено, що при ціні ріпакового зерна, яка дорівнює сумі амортизаційних витрат і його собівартості, гранична ціна на дизельне паливо вища за фактичну ціну останнього лише для умов 2000-2003 років. В інших випадках (2004-2010 роки) фактична ціна дизельного палива вища за граничну ціну на нього.

Рис. 3. Зміна фактичних і граничних розрахункових цін на дизельне паливо при використанні дизельного біопалива із ріпакової олії

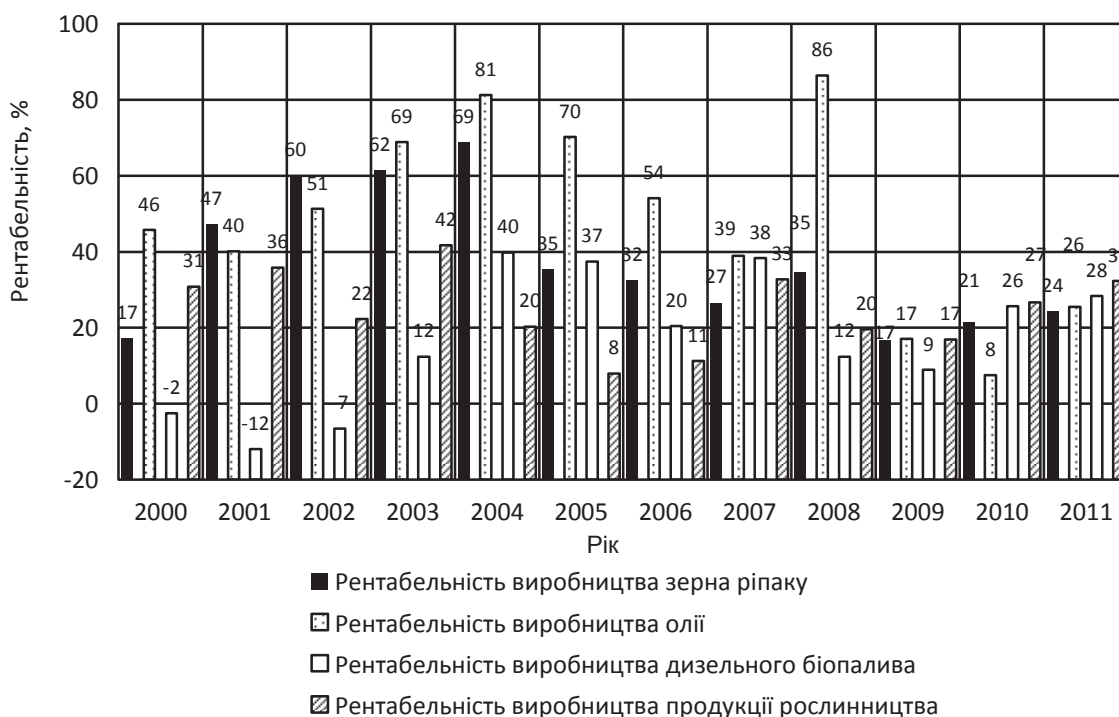
Джерело: Розрахунки авторів.

На рентабельність виробництва зерна ріпаку, ріпакової олії та дизельного біопалива на її основі впливає ряд факторів, серед яких: собівартість і ціна реалізації зерна ріпаку, виробничі потужності обладнання, на якому було вироблено олію та біопаливо, цінова ситуація на ринку дизельного палива. З урахуванням зазначених факторів нами було

здійснено аналіз показників за 2000-2010 роки. Рентабельність виробництва ріпакової олії вища порівняно з рентабельністю виробництва зерна ріпаку за весь досліджуваний період, крім 2009 і 2010 років. Рентабельність виробництва дизельного біопалива менша від рентабельності виробництва олії та зерна ріпаку в 2000-2004, 2006, 2008 і 2009

роках. Рентабельність виробництва дизельного біопалива в 2005, 2007 та 2010 роках була більша за рентабельність виробництва

зерна ріпаку, що пояснюється зниженням ціни його реалізації.

Рис. 4. Показники рентабельності виробництва продукції рослинництва, зерна ріпаку, ріпакової олії та ДБП на її основі

Джерело: Власні розрахунки із залученням статистичних даних.

Стабільно високий попит, що формується світовим ринком, високий рівень цін забезпечує високорентабельне виробництво зерна ріпаку і є досить привабливими для інвесторів. Рентабельність виробництва зерна ріпаку підвищувалася до 2004 року й досягла 69 %, а починаючи з 2005 до 2007 року мала тенденцію до зниження і стабілізувалася на рівні 17-35 %. Рентабельність виробництва ріпакової олії зростала до 2004 року й досягла 81 %, з 2005 до 2010 року – зменшувалася (крім 2008 року, коли спостерігався найвищий показник – 86 %) і стабілізувалася на рівні 8-17 %. Аналізуючи рентабельність виробництва дизельного біопалива слід відзначити, що до 2002 року його виробництво було нерентабельним, що пов'язано з порівняно великими витратами на його виробництво і досить низькою ціною на дизельне паливо. Проте із зростанням цін на паливо мінерального походження рентабельність виробництва дизельного біопалива суттєво

зросла, а з 2004 до 2007 року перевищила навіть рентабельність виробництва продукції рослинництва, що підтверджує ефективність вкладення коштів та необхідність розвитку біопаливної галузі.

Аналіз динаміки процентних ставок на депозитні вклади банків України показує, що за 2000-2011 роки процентна ставка для фізичних осіб становила від 12,6 до 20,4 %, для юридичних осіб – від 6,6 до 13,8 % [10]. Проте вклавши кошти у виробництво біодизельного палива, інвестор одержить значно більший прибуток. Отже, в 2004 році середня процентна ставка банків на депозити для фізичних осіб – 15,7 %, юридичних осіб – 8,9 %, а рентабельність виробництва біопалива – 39 %; у 2007 році – відповідно 14,1 і 8,9 %, а рентабельність біопалива – 37 %; у 2010 році ставки банків – 18,8 і 13,7 %, виробництво біопалива – 24 %. Залучаючи кошти у виробництво дизельного біопалива можливо не тільки підвищити ефективність вкладеного капіталу, а й зробити свій внесок

у поліпшення екологічної ситуації в країні та забезпечення енергонезалежності галузі й країни в цілому.

Біопаливо потрібно виробляти не тільки на великих заводах, але й у підприємствах малої потужності. Це дасть змогу зробити технологічний процес гнучким і пристосованим до потреб та можливостей сільськогосподарського виробництва. Перевагою таких заводів є можливість комплектації обладнанням вітчизняного виробництва, вартість якого значно нижча зарубіжного. У цьому випадку зростає також можливість кооперації виробників біодизеля з виробниками насіння ріпаку.

Висновки. В умовах невпинного щорічного росту ціни нафтопродуктів створилися реальні умови для виробництва і використання ВДЕ та біопалив. Передумовою для

виробництва в Україні біопалива у комерційних масштабах має стати потужний внутрішній ринок, гарантований обов'язковим використанням сумішевого палива на основі традиційного й біологічного, а також запровадженням державних норм якості продукції, які повинні збігатися з нормами ЄС. Ці заходи при зростаючому попиті на біопаливо в Європі сприятимуть підвищенню рівня залучених вітчизняних та іноземних інвестицій і технологій у виробництво та використання біопалив. Нагальним є також необхідність розробки економічних механізмів інвестиційної підтримки сільськогосподарських підприємств, які запроваджують використання дизельного біопалива на основі ріпакової олії для заміни невідновлюваного дизельного палива.

Список використаних джерел

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / М.В. Присяжнюк, М.В. Зубець, П.Т. Саблук та ін.; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
2. Біологічні ресурси і технології виробництва біопалива: моногр. / Я.Б. Блюм, Г.Г. Гелетуша, І.П. Григорюк та ін. – К.: "Аграр Медіа Груп", 2010. – 408 с.
3. Біопаливні спроби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua>.
4. Голуб Г.А. Економічна ефективність виробництва олії в сільськогосподарських підприємствах / Г.А. Голуб, С.В. Лук'янець // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 14-18.
5. Енергетика в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.renewable.com.ua>
6. Інвестиції в аграрний сектор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroinvest.org.ua/>.
7. Інвестиции в ВИЭ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aenergy.ru/4007>.
8. Марчак Д. Маса альтернатив / Д. Марчак // Інвестгазета. – 2012. – 19 апр. – № 16.
9. Место биоэнергетики в проекте обновленной энергетической стратегии Украины до 2030 года // Аналитическая записка – Гелетуша ГГ., Железная Т.А – 18 окт. 2012 года [Електронний ресурс]. – <http://www.qclub.org.ua/wp-content/uploads>.
10. Національний банк України [Електронний ресурс]. – <http://www.bank.gov.ua>.
11. Сільське господарство України // Стат. зб.; за ред. Ю.М. Остапчука. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 370 с.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2012 р.

* * *

УДК 65.012.34 : 338.431

*М.М. МОГИЛОВА, Я.К. БІЛОУСЬКО, кандидати економічних наук
Г.М. ПІДЛІСЕЦЬКИЙ, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"*

Матеріально-технічне забезпечення аграрної галузі

Постановка проблеми. Матеріально-технічне забезпечення сільського господарства тісно пов'язане з функціонуванням усього вітчизняного агропромислового комплексу, продовольчою безпекою держави. Нині питання матеріально-технічного забезпечення вітчизняного аграрного виробництва набуває особливого значення, оскільки традиційні технології й техніка, що склалися ще за часів радянської держави, давно вичерпали свій ресурс. На порядку денному – запровадження інноваційно-інвестиційних моделей розвитку сільського господарства, що вимагає відповідного матеріально-технічного оснащення в галузі. І не тільки підвищення його кількісного рівня, а передусім якості сільгоспмашин, міндобрив, засобів захисту рослин. Вони повинні ґрунтуватися на останніх досягненнях науки, передовій інженерній думки, потреб практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема матеріально-технічного забезпечення аграрної галузі на сучасному етапі є надзвичайно актуальною. На її розв'язанні зосереджена увага не тільки спеціалістів, практиків, урядовців, а й учених економістів-аграрників, які спрямовують свої зусилля на визначення найбільш вразливих її аспектів. Так, наукові дослідження О.В. Олійника і Т.В. Калашникової [2] присвячені питанням державної підтримки матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств. Методи й програми

технічного оснащення сільського господарства вивчав О. Петриков [4]. Стан та перспективи матеріально-технічної бази галузі як складової її виробничого потенціалу висвітлені в роботі Л.Д. Павловської і Н.К. Мрачківської [3]. Проте в цих роботах недостатньо висвітлені основні аспекти матеріально-технічного забезпечення аграрного виробництва та державної регуляторної політики фондового накопичення з урахуванням багатокладності на селі.

Мета статті – на основі всебічного аналізу статистичної інформації й реальних фактів техніко-технологічного забезпечення сільського господарства узагальнити тенденції, їх причини і фактори та запропонувати найбільш дійові й радикальні заходи для розв'язання даної проблеми.

Виклад основних результатів дослідження. В Україні при достатньо високому рівні забезпеченості сільського господарства земельними і трудовими ресурсами залишається відкритою проблема забезпеченості основними засобами виробництва та, зокрема, технічної його оснащеності. Нині технічне забезпечення села можна охарактеризувати як катастрофічне. Його ціна – на полях щорічно залишається продукції на 8–12 млрд грн. Причому з року в рік ця цифра зростає.

Середньогалузевий рівень фондооснащеності 1 га сільськогосподарських угідь в Україні останніми роками в 3-7 разів нижчий, ніж у розвинутих країнах світу та вітчизняних підприємствах з оновленою матеріально-технічною базою.

Суттєву роль у виробництві тваринницької й деяких видів рослинницької продукції відіграють сільські домогосподарства населення. Незважаючи на певне зростання в

них кількості різних видів техніки, їхня фондозабезпеченість залишається на низькому рівні (табл. 1).

1. Рівень фондозабезпеченості сільських домогосподарств

Показник	Рік	
	2006	2011
Частка домогосподарств, що мають основні засоби за видами, %:		
техніку в цілому	12,2	14,6
у т.ч.:		
пług	47,9	39,4
сівалку	11,1	11,9
борону	44,4	35,6
культиватор	12,7	13,5
трактор	17,9	16,5
сепаратор	38,2	22,9
крупорушку	21,1	23,4
автомобіль вантажний	4,4	2,9
господарські споруди і приміщення для:		
зберігання врожаю	71,6	62,8
зберігання кормів	34,1	32,1
утримання худоби та птиці	63,0	50,2
зберігання техніки й реманенту	8,7	9,0

Джерело: Стат. зб. «Сільське господарство України» за 2006 і 2011 роки.

Частка домогосподарств, які мають техніку, зросла за п'ять років на 2,4%. Проте за більшістю видів технічних засобів цей показник знизився. Те саме спостерігається в частині забезпеченості домогосподарств господарськими приміщеннями та спорудами.

Враховуючи той факт, що в умовах соціально орієнтованої економіки необхідний пропорційний розвиток усіх форм агробізнесу (великого, середнього й малого), в ННЦ «Інститут аграрної економіки» обґрунтовано потребу в основних засобах з урахуванням багатокладності на селі (табл. 2).

2. Наявність і потреба основних засобів та довгострокових біологічних активів для виробництва сільськогосподарської продукції

Категорія господарств	Наявність у 2010 р., млрд грн	Потреба на період до 2020 р., млрд грн	Наявність до потреби, %
Сільськогосподарські підприємства	101,5	586,2	17,3
Домогосподарства в сільській місцевості	9,8	99,6	9,8
Усього	111,3	685,8	16,2

Джерело: Стат. бюл. «Основні засоби України у 2010 році» і розрахунки авторів.

Наявність основних засобів по всіх категоріях господарств становить лише 16,2% їх технологічної потреби. В сільгоспідприємствах цей показник дещо вищий – 17,3%.

Особливо критична ситуація спостерігається в забезпеченні агропідприємств сільськогосподарською технікою. В 2011 році порівняно з 2005-м оснащеність окремими видами техніки знизилася на 15–65% і ледве сягає половини технологічної потреби.

Близько 85% техніки в аграрних підприємствах амортизована. Нині на полях України працює 2% вітчизняних зернозбираль-

них комбайнів "Славутич", 20 – комбайнів іноземного виробництва й 78% конструктивно застарілих і давно амортизованих комбайнів радянських часів. Через фізичне зношення та технічні несправності щорічно не використовується третина сільськогосподарської техніки. Через це навантаження на техніку надзвичайно високе (табл. 3).

Якщо в Україні на 1000 га ріллі припадає 8,0 тракторів, то в Німеччині – 79,4, в Італії – 242,2. Те саме спостерігається по інших видах техніки.

3. Наявність і забезпеченість аграрних підприємств окремими видами сільськогосподарської техніки

Техніка	Рік		2011 р. до 2005 р., %
	2005	2011	
Трактори всіх марок	216,9	147,1	67,8
<i>із розрахунку на 1000 га ріллі, шт.</i>	11,0	8,0	72,7
Зернозбиральні комбайни, тис. шт.	47,2	32,1	68,0
<i>із розрахунку на 1000 га посівної площі зернових, шт.</i>	5,0	4,0	80,0
Кукуруддозбиральні комбайни, тис. шт.	4,8	2,3	47,9
<i>із розрахунку на 1000 га посівної площі кукурудзи, шт.</i>	5,0	1,0	20,0
Картоплезбиральні комбайни, тис. шт.	1,9	1,7	89,5
<i>із розрахунку на 1000 га посівної площі картоплі, шт.</i>	117,0	49,0	41,9
Бурякозбиральні комбайни, тис. шт.	8,5	3,8	44,7
<i>із розрахунку на 1000 га посівної площі буряків, шт.</i>	17,0	8,0	47,1

Джерело: Стат. зб. «Сільське господарство України» за 2011 рік.

В аналогічній ситуації знаходяться домогосподарства населення. Вони ведуть свою діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і виробництва товарної сільськогосподарської продукції як джерела поповнення сімейних бюджетів. У

2011 році загальна кількість таких господарств становила 4,5 млн од., а питома вага їх у виробництві валової продукції сільськогосподарства – 48 %. Проте рівень їхньої технічної оснащеності вкрай низький (табл. 4).

4. Основні показники технічної оснащеності домогосподарств населення України

Показник	2011 р.
1. Загальна кількість домогосподарств населення, млн од.	4,5
2. Загальна площа земельних ділянок, млн га	6,6
у т.ч.:	
для ведення особистого селянського господарства, млн га	2,9
для виробництва товарної продукції, млн га	2,9
3. Питома вага виробництва валової продукції, %	48,2
4. Припадає на 1000 домогосподарств, од.:	
тракторів	26,1
автомобілів	4,5
плугів	61,9
культиваторів	20,1
сівалок	18,0
комбайнів	2,7
5. Затрати праці на обробіток землі, %:	
ручна праця	89,3
коні та воли	31,8

Джерело: Стат. зб. «Сільське господарство України» за 2011 рік, експрес-випуск «Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2011 року».

Недостатня забезпеченість технікою виробництва продукції в домогосподарствах є наслідком значних затрат ручної праці.

Модернізація матеріально-технічної бази сільського господарства здійснюється вкрай повільно в силу призупинення інноваційно-інвестиційних процесів через: фінансову неспроможність сільськогосподарських товаровиробників; недосконалість амортизаційної та кредитної політики; недостатні обсяги державної підтримки.

Криза інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України припала на

період 1996–2000 років, коли обсяги інвестицій у галузеві основні засоби зменшилися вдвічі. За 2005–2011 роки обсяги інвестицій у галузевий основний капітал збільшилися в 3,6 раза, але ціни на будівельні матеріали зросли в 2,7, на сільськогосподарську техніку – в 2,2 раза. Знизилася питома вага інвестицій у сільське господарство в загальних інвестиціях у національну економіку з 21 % у 1990 році до 5,1–7,6 % у 2005–2011 роках.

Поступове скорочення темпів зростання цін на сільськогосподарську техніку при здорожчанні продукції рослинництва спри-

чинило відносно збільшення обсягів придбання машин та обладнання. Разом із тим обсягів інвестицій на придбання сільськогосподарської техніки недостатньо. Нині агропідприємства щорічно списують 2,6–6,5 % наявних машин, а закупають 2,3–4,6 %. Для нормального ж відтворення технічних засобів потрібно закуповувати як мінімум 8–10 %, а з урахуванням запровадження інноваційно-інвестиційних моделей розвитку аграрної галузі – 14–20 %.

Збільшення інвестицій у сільське господарство потребує їхнього поповнення з різних джерел, і насамперед власних. У 2011 році загальна сума чистого прибутку та амортизації по сільськогосподарських підприємствах становила 30,8 млрд грн. Власних прогнозованих джерел на 2015 рік достатньо для фінансування близько 47% необхідних для формування основних засобів (табл. 5).

5. Джерела фінансування техніко-технологічного переоснащення сільськогосподарських підприємств до 2015 року, млрд грн

Джерело фінансування	У середньому за 2001–2005 рр. (факт.)	У середньому за 2006–2009 рр. (факт.)	2015 р. (очікув.)
Власні кошти – всього	2,6	9,1	25,1
них на техніко-технологічне переоснащення (ТПП)	2,1	6,0	15,4
У тому числі:			
амортизація – всього	0,5	2,4	8,1
з них на ТПП	0,5	1,9	6,5
прибуток	1,6	6,1	16,1
з нього на ТПП	0,9	3,4	8,0
інші на ТПП	0,7	0,8	0,9
Кошти держбюджету	н/д	0,5	1,0
Інші залучені кошти разом	н/д	4,7	7,5
у тому числі:			
довгострокові кредити в сільське господарство	2,1	4,2	5,1
інвестиції компаній	н/д	0,5	0,6
іноземні інвестиції – всього	н/д	0,5	1,8
Разом коштів	н/д	14,7	31,2
з них на ТПП (без кредитів)	н/д	7,4	18,8

Джерело: Розрахунки авторів [1].

Недостатність власних ресурсів для техніко-технологічної модернізації аграрного сектору зумовлена диспаритетом цін на сільськогосподарську й промислову продукцію. В 1991–1996 роках відбулося п'ятикратне перевищення зростання цін на матеріально-технічні ресурси над здорожчанням сільськогосподарської продукції. За період із 1996 по 2011 роки при зростанні цін на сільськогос-

подарську продукцію в 7,2 раза ціни на матеріально-технічні ресурси промислового походження, спожиті в сільському господарстві, збільшилися в 8,4 раза. З 1996 року спостерігається диспропорційність відтворення основних засобів сільського господарства в національній економіці, зумовлена недоліками державної регуляторної політики фондового накопичення (табл. 6).

6. Пропорції відтворення в сільському господарстві України

Рік	Частка сільського господарства в національній економіці за показниками, %	
	валова додана вартість	інвестиції в основний капітал
1986-1990	19,0	19,4
1996-2000	14,4	5,5
2001-2005	12,5	4,9
2006-2011	8,7	6,6

Джерело: Розраховано за даними Стат. зб. «Сільське господарство України».

У 1986-1990 роках спостерігається відповідність питомої ваги сільського господар-

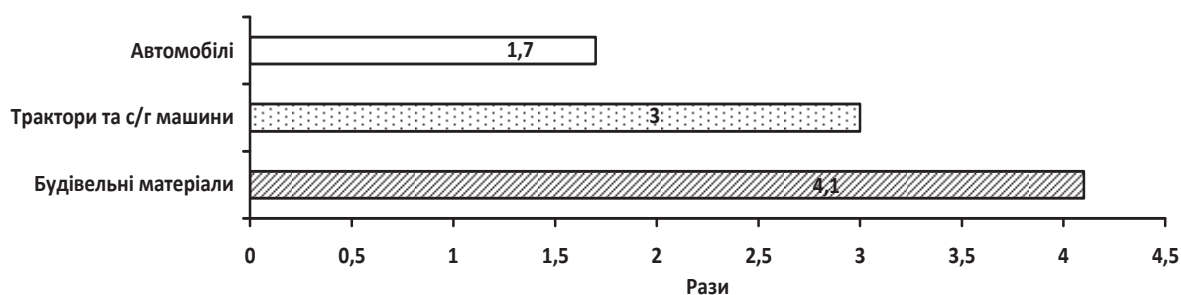
ства у валовій доданій вартості країни в інвестиціях у загальнонаціональний основний

капітал. Із 1996 року ці пропорції порушені. Отже, на часі нагальний перерозподіл національного доходу на користь аграрного сектору.

Однією з причин звуженого характеру відтворення основних засобів у сільському господарстві є недосконалість амортизаційної системи, яка не має інвестиційного спрямування з двох причин: нарахована амортизація не відповідає витратам основного капіталу в процесі виробництва, кошти амортизаційного фонду використовуються не за призначенням. Нині амортизаційні відрахування дають змогу відтворити наявні основні засоби за 14 років. Позитивні зміни відбуваються з 2005 року в зв'язку з введенням прискорених норм і методів амортизації. В 2010 році в 4,2 рази збільшилася нара-

хована амортизація порівняно з 2005 роком. Проте цього замало.

Нині основна причина невідповідності амортизаційних відрахувань витратам основного капіталу в сільськогосподарському виробництві пов'язана з базою нарахування амортизації – вартістю основних засобів, яка не відповідає фактичній через недоліки нормативно-правового регулювання та відсутність дійової практики переоцінки. На практиці в основному застосовують податковий підхід до переоцінки шляхом індексації, згідно з яким із 1997 року об'єкти основних засобів можна було дооцінити лише на 80 %, тоді як реально за цей період сільськогосподарські машини й обладнання здорожчали більше ніж у 5,3 рази, будівельні матеріали – в 7,3, автомобілі – майже в 3 рази (рис. 1).

Рис. 1. Рівень недооцінки основних засобів сільського господарства за 1997-2011 роки відповідно до норм податкового законодавства, разів

Джерело: Розраховано за даними Стат. зб. «Сільське господарство України».

За рахунок недооцінки галузевих основних засобів розміри амортизаційних відрахувань зменшені по сільськогосподарській техніці в 1,7–3 рази, а по будівлях – більше

ніж у 4 рази. Як наслідок, знівельовані показники результативності сільськогосподарського виробництва (табл. 7).

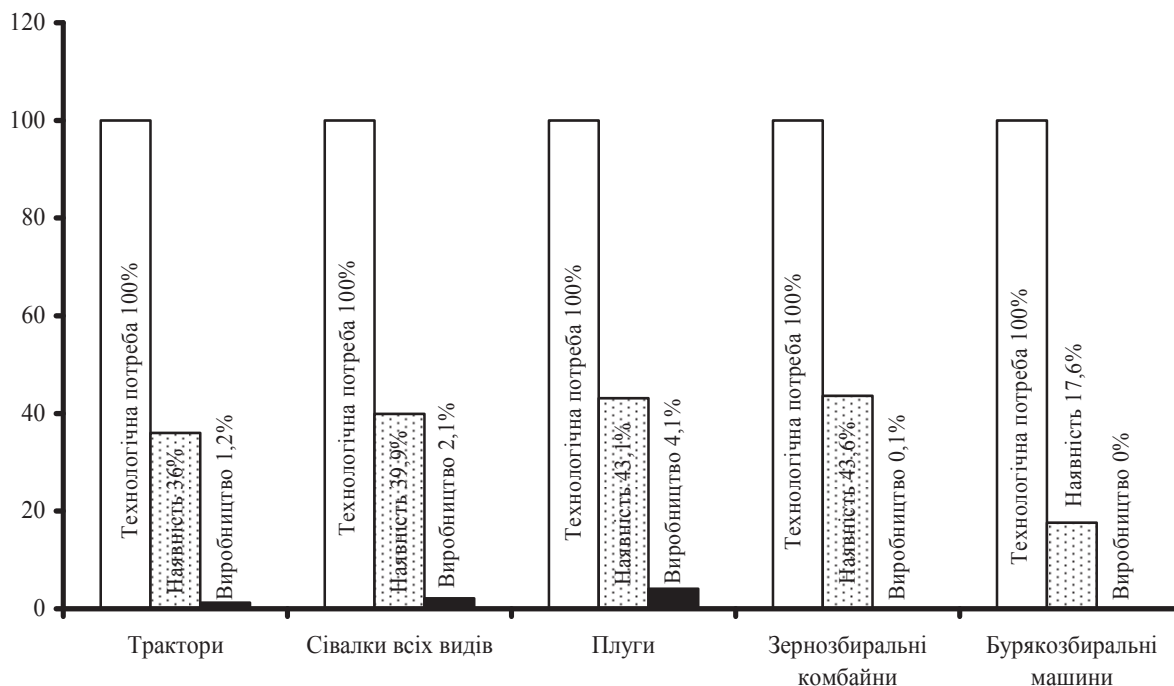
7. Фрагмент зіставності показників рентабельності вирощування пшениці в 2011 році без переоцінки та з переоцінкою основних засобів

Показник	Фактичні дані	Розрахункові дані з урахуванням переоцінки наявних основних засобів
Амортизація необоротних активів із розрахунку на 1 ц, грн	6,3	22,0
Повна собівартість 1 ц, грн	112,8	128,5
Рівень рентабельності, %	17,6	3,3

Джерело: Дані форми 50-сг і розрахунки авторів.

Інституціональні основи й особливості сільського господарства в Україні зумовлюють необхідність поєднання переоцінки основних засобів на мікро- і макроекономічних рівнях.

Серед причин техніко-технологічної кризи аграрного виробництва є негарзди на ринку технічних засобів та критичний стан вітчизняного сільськогосподарського машинобудування (рис. 2).

Рис. 2. Потреба, наявність і виробництво сільськогосподарської техніки в Україні в 2010 році

Джерело: Дані ННЦ «ІМЕСГ», Стат. зб. «Сільське господарство України» і «Промисловість України» за 2010 рік.

На ринку технічних засобів для АПК частка машин вітчизняного виробництва становить 33,4% (табл. 8).

Великі комбіновані структури (агрохолдинги), обробляючи 12,5 млн га ріллі, працюють стовідсотково на імпортній техніці. Аграрні підприємства з площею сільгоспугідь до 500 га, а також господарства населення, які обробляють близько 17 млн га землі, користуються конструктивно застарі-

лою технікою радянських часів і зацікавлені у придбанні вживаної імпортної техніки. Тим часом нинішня потреба таких господарств становить на рівні 200 тис. од. лише енергетичних засобів – тракторів із потужністю двигуна 18–40 к. с. та шлейфа сільгоспмашин до них. На вітчизняному ринку домінує міні-техніка китайського, польського, білоруського виробництва, яка не завжди досконала.

8. Придбання сільськогосподарської техніки за 11 міс. 2011 року

Техніки та обладнання	Техніка разом		Техніка вітчизняного виробництва – всього		Техніка іноземного виробництва – всього		
	од.	тис. грн	од.	тис. грн	од.	тис. грн	до загальної вартості, %
Трактори	5068	1811808	2648	590786	2420	1221022	67,4
Зернозбиральні комбайни	1873	2318053	759	831372	1114	1486681	64,1
Жнивирки	307	67094,2	143	11638	164	55456	82,7
Кормозбиральні комбайни	119	65895	55	7834	64	58061	88,1
Косарки	210	23002,8	108	3941	102	19062	82,9
Кукурудзозбиральна техніка	41	15888,6	19	2894	22	12995	81,8
Буракозбиральна техніка	52	81278,5	5	906	47	80373	98,9
Посівна техніка	1468	463416	814	103758	654	359658	77,6
Грунтообробна техніка	2799	448256	2208	222482	591	225774	50,4
Машини для внесення добрив	424	46249,6	251	13190	173	33060	71,5
Обприскувачі	551	282193	263	36597	288	245595	87,0
Доїльне обладнання	119	27777,7	96	7603	23	20175	72,6
Обладнання: для утримання ВРХ	159	19631	132	5943	27	13688	69,7
для свинарства	290	37638,7	284	36079	6	1560	4,1

для птахівництва	16	38934	7	29393	9	9541	24,5
для кормоприготування	128	25971,5	55	6377	73	19594	75,4
Поливна техніка	54	24622,5	21	2433	33	22190	90,1
Автомобілі вантажні	469	134842	207	45192	262	89650	66,5
Інша техніка	2582	622270	1695	227968	887	394303	63,4
Усього:	16729	6554822	9770	2186385	6959	4368437	66,6

Джерело: Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Як важіль державної підтримки технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників законами України визначено механізм фінансового лізингу. При суттєвій частині державної підтримки лізингової діяльності (40,5 %) агролізинг у країні недостатньо розвинений (реалізується 3,9 % техніки). Причинами, що стримують розвиток лізингу в сільському господарстві, є обмеженість фінансових можливостей сільгоспвиробників, незначні обсяги та нерівномірність надходження коштів із держбюджету.

Висновки. Проведені дослідження дали підстави обґрунтувати основні напрями підвищення рівня матеріально-технічного оснащення аграрного виробництва, зокрема:

забезпечення рівня інвестування в основний капітал аграрного виробництва не менше частки сільського господарства у валовій доданій вартості країни;

удосконалення форм, розмірів і важелів державної підтримки техніко-технологічного оснащення в напрямі забезпечення однакових умов доступу до одержання бюджетних коштів для всіх категорій сільськогосподарських товаровиробників, включаючи домогосподарства населення;

реформування амортизаційної системи в інвестиційному напрямі стимулювання використання амортизаційного фонду за призначенням, удосконаленням методики нарахування і запровадження прискореної системи амортизації;

забезпечення систематичної переоцінки основних засобів сільського господарства з метою простого їх відтворення й підвищення капіталізації галузі;

проведення структурної перебудови вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу на основі створення національних і міжнародних промислово-фінансових об'єднань;

запровадження системи та механізму ліцензійного виробництва сільськогосподарських машин іноземних фірм на території України, передусім малогабаритної техніки.

Запровадження даних пропозицій уможливить підвищення техніко-технологічної оснащеності аграрного виробництва. Разом із тим залишається ряд питань, які необхідно глибше досліджувати. Зокрема, удосконалення методики розрахунку потреби в основних засобах для різних категорій сільгоспвиробників, механізми стимулювання розвитку ринку техніки, реформування амортизаційної системи й інші.

Список використаних джерел

1. Білоусько Я.К. Тенденції і перспективи техніко-технологічного переоснащення сільського господарства / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят // – АгроІнком. – 2011. – №7-9. – С. 132.
2. Олійник О.В. Державна підтримка матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств / О. В. Олійник, Т.В. Калашнікова // Економіка АПК. – 2012. – №7. – С. 95-100.
3. Павловська Л.Д. Системний підхід до формування та використання виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств / Л.Д. Павловська, Н.К. Мрачковська // Економіка АПК. – 2012. – №6. – С. 74-80.
4. Петриков О. Здаєш стару машину – отримуєш дисконт на нову / О. Петриков // Уряд. кур'єр. – 2011. – №3.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2012 р.

* * *

*В.І. АРТИШ, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Формування менеджменту якості підприємств із виробництва органічної продукції

Постановка проблеми. Питання виробництва безпечних та якісних продуктів харчування є актуальною, адже це пов'язано не тільки зі збереженням стану здоров'я людей, але й природного середовища. У сучасних умовах якість продукції, виробленої аграрним сектором, стає одним із основних факторів його конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

Для підприємства з виробництва органічної продукції, як і для будь-якого іншого підприємства, основним завданням є не тільки одержання максимального прибутку, а й досягнення стійких збалансованих взаємовідносин між усіма учасниками цього бізнесу. Кожне підприємство, що працює в умовах ринкової економіки, прагне забезпечити собі конкурентну перевагу як заставу одержання постійного прибутку. Компанія зможе завоювати споживача, якщо розробить стратегічний план розвитку, покаже своє місце і роль у кон'юктурі ринку, визначить ціль, яку планує досягти, а також свої ресурсні можливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням менеджменту якості органічного виробництва нині приділяється багато уваги у вітчизняній та зарубіжній літературі. Серед українських учених цю проблему висвітлюють у своїх працях А.С. Антоненко [1], В.В. Писаренко [1], Т.В. Лук'яненко [1], О.Т. Дудар [2], В.О. Шлапак [9]. Зокрема, Т.Р. Стефановська і Л.М. Сокол [7] займалися питаннями іноземного досвіду запровадження екологічного землеробства; Є.В. Милованов [5] – зосередив увагу на тенденціях

розвитку ринку української органічної продукції, а О.А. Никитюк [6] – на проблемах сертифікації органічного сільського господарства в Україні, М.К. Шикіула [8] – на відтворенні родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві тощо.

Мета статті – розробка комплексного підходу до менеджменту якості підприємств із виробництва органічної продукції, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності шляхом запровадження сучасних систем управління якістю продукції в підприємствах.

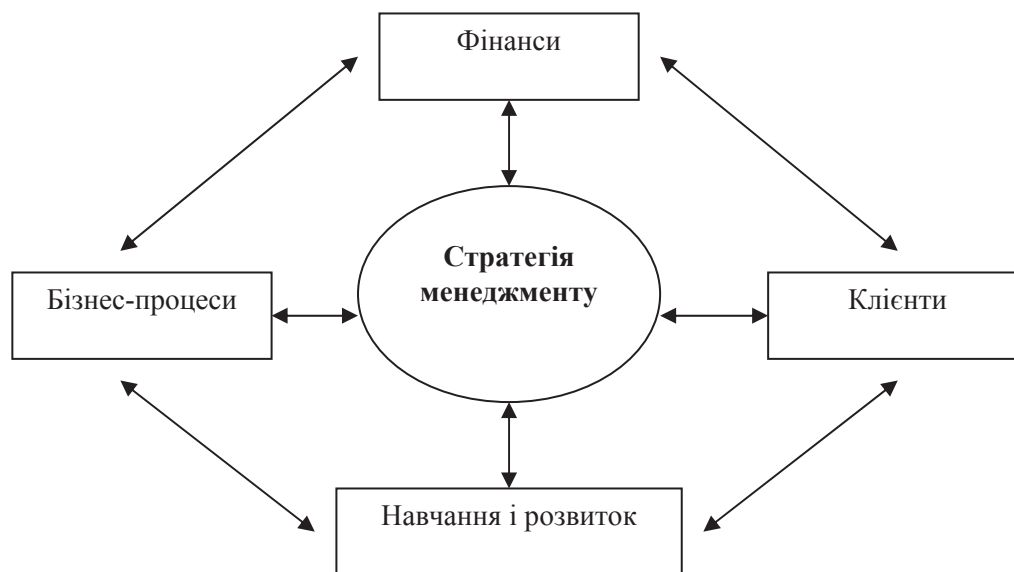
Виклад основних результатів дослідження. Так, Д. Нортон і Р. Каплан [3] при формуванні стратегії менеджменту звертають увагу на зміни не тільки фінансових показників, а також враховують цілі, пов'язані з клієнтами, внутрішніми процесами організації й перспективного навчання та розвитку (рис.).

Збалансована система показників – це стратегічна система управління, що дає змогу пов'язати стратегію з усіма процесами внутрішньої організації, а також здійснює постійний контроль за реалізацією стратегічної цілі за допомогою управління цими процесами.

Важливо розуміти, що всі складові повинні сприяти реалізації єдиної стратегії компанії, спрямованої на одержання максимального прибутку, зростання вартості свого підприємства в цілому, нарощування капіталу. Зауважимо, що в гонитві за фінансовою вигодою підприємці забувають про речі більш важливі та цінні, ніж гроші, такі як, наприклад, навколишнє середовище, здоров'я, екологія й інше. А тимчасом саме по-

казники здоров'я населення та екологічні обставини є критеріями оцінки стану майбутнього покоління. Тому виробництво органічної продукції ставить перед собою мету

не тільки досягти фінансові показники, але й завдання зберегти здоров'я людей та поліпшити показники довкілля.

Складові збалансованої системи показників

Джерело: Власна розробка за матеріалами Каплан Р. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию / Р. Каплан, Д. Нортон, С. Роберт, П. Дейвид; [пер. с англ.]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 320 с.

Головними цілями органічного бізнесу є: поліпшення якості життя і здоров'я нації, збереження й розвиток сприятливого екологічного середовища для майбутнього покоління;

- формування і просування культури «екологічного способу життя» з метою поліпшення фізичного й духовного здоров'я людей;

- створення сучасних умов життя та праці працівникам, зайнятим у сільському господарстві;

- відновлення родючості земель природним способом;

- виробництво безпечної продукції високої якості відповідно до вимог стандартів і попиту споживачів.

Розглянемо стратегічну ціль та завдання органічного підприємства (табл.).

Враховуючи особливості процесу органічного виробництва, більшість провідних країн світу опікуються цим питанням, розуміючи, що здорова нація – це, насамперед, міцна та стабільна економіка. Тому уряди багатьох країн Західної Європи розробили системи стимулювання фермерів, які за-

ймаються вирощуванням органічної продукції. Так, у Німеччині обсяг державної підтримки “екофермерів” становить 1,1–1,8 тис. дол. США/га, Швейцарії – 1,2–2,5, Данії – 2,5–3 тис. дол. США/га.

Дослідники систем екологічного менеджменту Вілфорд і Гулдсон відзначали, що “нерідко брак налагодженої й ефективної системи управління веде до випадкових збитків і надто дорого коштує фірмам та організаціям із погляду природоохоронних витрат і втраченої репутації”. Емануель Бун (Бельгія) наділяє ефективну систему рисами, притаманними як для великих, так і для маленьких підприємств: по-перше, система має бути досконалою, оскільки наявність слабких місць може призвести до непередбачуваних випадків та катастроф; по-друге, всі елементи й процеси, що відбуваються в системі, мають бути зрозумілими кожному з учасників; по-третє, система має безперервно працювати на поліпшення екологічних показників і вдосконалення діяльності організації загалом.

Стратегічна ціль підприємства, яке займається виробництвом органічних продуктів харчування

Навчання і розвиток	Бізнес-процеси	Клієнти і зацікавлені сторони	Фінанси	Органічний баланс
Зберігати, накопичувати, постійно розширювати знання в галузі екологічного виробництва продуктів харчування	Адаптувати управління сільським господарством до місцевих умов, середовища, культури, масштабів	Споживачі: забезпечити високу якість виробленої продукції, надати більшої різноманітності продукції	Досягти високої якості продукції при мінімальних витратах	Поліпшити показники здоров'я людини, збільшити рівень «екологічності» підприємства і довкілля
Відбирати кращі технології, які дають змогу впроваджувати максимально якісні, технологічні послуги і продукти клієнтам	Розробити технологію ведення органічного сільського господарства, основою якого є замкнутий цикл виробництва	Суспільство: прагне формувати позитивне відношення до свого бізнесу й навколишнього життя своєю діяльністю	Завершити проекти в термін із запланованим позитивним ефектом	Добиватися задоволення «потреб» ґрунту, стосунки між людьми в процесі ведення бізнесу
Забезпечити на основі одержаних знань здорове, безпечне і екологічне сільське господарство	Розробити й запровадити систему управління фермою, засновану на органічних стандартах і принципах менеджменту якості	Постачальники: будувати взаємовигідні відносини з постачальниками	Поліпшувати фінансовий стан підприємства	Підтримувати і постійно вдосконалювати досягнуті показники органічного сільського господарства
Відкривати й запроваджувати нові підходи до виробництва продуктів, розробки та запровадження стандартів органічного виробництва і переробки	Розробити й запровадити систему управління безпекою харчових продуктів	Персонал: бути прикладом позитивного мислення здорового способу життя і цінностей Хартії ведення органічного сільського господарства	Проводити стажування в розвинутих країнах світу для набуття досвіду	Сприяти розвитку нової культури та застосуванню кращих світових практик органічного землеробства в українські господарства, піднімаючи престиж роботи на землі й створюючи нові робочі місця
Сприяти розробці національних стандартів і технічних регламентів щодо виробництва органічної продукції	Вимірювати і поліпшувати результативність та ефективність усіх процесів організації	Створити атмосферу для підвищення персональної ефективності, творчої та професійної реалізації	Розширювати площі для переходу на органічне виробництво	Відновити і підтримати соціальний та екологічний баланс на освоєній території
Сприяти динамічному росту органічної продукції	Впроваджувати нові технології	Будувати взаємовигідні відносини з партнерами	Сприяти нововведенням	Відновити природним способом родючість

Джерело: власне доопрацювання за матеріалами: Кисіль В.І. Формування екологічно безпечного виробництва в Україні / В.І. Кисіль // Вісн. аграр. науки. – 2003. – Лют. – С. 10-12.

Вживання будь-якого підприємства в ринковому середовищі та його фінансова стійкість залежать від конкурентоспроможності продукції. В свою чергу останнє пов'язане з дією багатьох факторів, визначальними серед яких є якість продукції та її ціна. Ринок, регулюючи відношення між попитом і пропозицією, створює тенденцію до їхньої рівноваги за допомогою впливу ціни. Коли пропозиція переважає попит, ціна товару падає. Щоб підтримати рівень ціни, виробник поліпшує якість товару, в іншому випадку зменшується його дохід. Якщо ж ціна на товар внаслідок його дефіциту зростає, товаровиробник, прагнучи одержати більший дохід, збільшуватиме виробництво й продаж такої продукції. І йому для підтримання ціни знову необхідно поліпшувати

якість товару. Між товаровиробниками продукції відбувається змагання за переваги та рівень якості продукції.

Зрозуміло, що серед продукції аналогічного призначення більшою конкурентоспроможністю наділена та, яка уможливорює одержати найвищий корисний ефект відносно сумарних витрат споживача. Саме якість є визначальною в суспільній оцінці результатів підприємницької діяльності. Оскільки підприємства дбають про власну репутацію, вони знають, що споживач, який розчарувався у товарі, може перестати його купувати. Таким чином імідж, створений підприємствами, ґрунтується на якості продукції, а не на ціні. Якість є деяким символом розвитку економіки підприємства.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу обґрунтувати наступне:

виробництво органічної продукції допомагає розв'язувати одразу три екологічно-детермінованих та соціально-значимих проблеми:

1) охорона довкілля від забруднення синтетичними хімічними речовинами, які застосовуються у процесі сільськогосподарської діяльності людини; 2) запобігання деградаційним процесам у ґрунтах, які мають місце при інтенсивному веденні сільського господарства; 3) збереження стану здоров'я населення в результаті вживання органічної продукції;

запровадження органічного агровиробництва в Україні забезпечить населення нату-

ральною продукцією з оздоровчими властивостями, зменшить залежність підприємств від зовнішніх факторів виробництва, сприятиме відновленню природної родючості ґрунтів і збереженню біорізноманіття;

за умов ведення органічного господарства підсилюються відновлювальні властивості, нормалізується робота живих організмів, відбувається відновлення гумусу та як результат – підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Однак подальшого розвитку в цій сфері потребують питання переходу й практичного запровадження виробництва органічної продукції.

Список використаних джерел

1. Антоненко А.С. Формування ринку екологічно-безпечної продукції при органічному землеробстві / А.С. Антоненко, В.В.Писаренко, Т.В.Лукаченко, Ю.Г.Писаренко // Економіка АПК. – 2010. – №12. – С.79-81.
2. Дудар О.Т. Органічне агровиробництво у системі еколого-спрямованого розвитку сільського господарства / О.Т.Дудар // Інноваційна економіка. – 2008. – №3. – С.26-30.
3. Каплан Р. Сбалансованная система показателей. От стратегии к действию / [Каплан Р., Нортон Д., Роберт С., Дейвид П.]; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 320 с.
4. Кисіль В.І. Формування екологічно безпечного виробництва в Україні / В.І.Кисіль // Вісн. аграр. науки. – 2003. – Лют. – С. 10-12.
5. Милованов Є.В. Органічне сільське господарство: перспективи для України / Є.В. Милованов // Посібник українського хлібороба. – 2009. – С. 257-260.
6. Никитюк О.А. Сертифікація і стандартизація продукції органічного землеробства / О. А . Никитюк // Агроекологічний журнал. – 2009. – №2 – С. 26-27.
7. Сокол Л.М. Екологічне (органічне) землеробство – складова сталого сільського господарства / Л.М. Сокол, Т.Р. Стефановська // Екологічна безпека. – 2008. – №3. – С.102-109.
8. Шикун М.К. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві / М.К.Шикун – К., 2000. – С. 453.
9. Шлапак В.О. Про вирощування екологічно чистої продукції в Україні [Електронний ресурс] / В.О. Шлапак. – Доступний з: <http://www.lol.org.ua>.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2012 р.

*

УДК 005:006.015.5

*Н.Є. ГОЛОМША, кандидат економічних наук, доцент
Н.А. ШЕЛЕСТ, здобувач
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Економічна ефективність запровадження систем управління якістю в підприємстві

Постановка проблеми. Зі вступом України до СОТ основним критерієм успішної діяльності підприємства є його конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, підвищення якої не-

можливе без запровадження сучасних систем управління якістю. Нинішній стан підприємств м'ясопереробної галузі характеризують глибокі зміни, що зумовили порушення технологічних ланцюгів, втрату ресурсного й кадрового потенціалу. Водночас керівниками цих підприємств недостатньо

© Н.Є. Голомша, Н.А.Шелест, 2013

Висновки. Проведене дослідження дає змогу обґрунтувати наступне:

виробництво органічної продукції допомагає розв'язувати одразу три екологічно-детермінованих та соціально-значимих проблеми:

1) охорона довкілля від забруднення синтетичними хімічними речовинами, які застосовуються у процесі сільськогосподарської діяльності людини; 2) запобігання деградаційним процесам у ґрунтах, які мають місце при інтенсивному веденні сільського господарства; 3) збереження стану здоров'я населення в результаті вживання органічної продукції;

запровадження органічного агровиробництва в Україні забезпечить населення нату-

ральною продукцією з оздоровчими властивостями, зменшить залежність підприємств від зовнішніх факторів виробництва, сприятиме відновленню природної родючості ґрунтів і збереженню біорізноманіття;

за умов ведення органічного господарства підсилюються відновлювальні властивості, нормалізується робота живих організмів, відбувається відновлення гумусу та як результат – підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Однак подальшого розвитку в цій сфері потребують питання переходу й практичного запровадження виробництва органічної продукції.

Список використаних джерел

1. Антоненко А.С. Формування ринку екологічно-безпечної продукції при органічному землеробстві / А.С. Антоненко, В.В.Писаренко, Т.В.Лукаченко, Ю.Г.Писаренко // Економіка АПК. – 2010. – №12. – С.79-81.
2. Дудар О.Т. Органічне агровиробництво у системі еколого-спрямованого розвитку сільського господарства / О.Т. Дудар // Інноваційна економіка. – 2008. – №3. – С.26-30.
3. Каплан Р. Сбалансованная система показателей. От стратегии к действию / [Каплан Р., Нортон Д., Роберт С., Дейвид П.]; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 320 с.
4. Кисіль В.І. Формування екологічно безпечного виробництва в Україні / В.І. Кисіль // Вісн. аграр. науки. – 2003. – Лют. – С. 10-12.
5. Милованов Є.В. Органічне сільське господарство: перспективи для України / Є.В. Милованов // Посібник українського хлібороба. – 2009. – С. 257-260.
6. Никитюк О.А. Сертифікація і стандартизація продукції органічного землеробства / О. А . Никитюк // Агроекологічний журнал. – 2009. – №2 – С. 26-27.
7. Сокол Л.М. Екологічне (органічне) землеробство – складова сталого сільського господарства / Л.М. Сокол, Т.Р. Стефановська // Екологічна безпека. – 2008. – №3. – С.102-109.
8. Шикун М.К. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві / М.К. Шикун – К., 2000. – С. 453.
9. Шлапак В.О. Про вирощування екологічно чистої продукції в Україні [Електронний ресурс] / В.О. Шлапак. – Доступний з: <http://www.lol.org.ua>.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2012 р.

*

УДК 005:006.015.5

*Н.Є. ГОЛОМША, кандидат економічних наук, доцент
Н.А. ШЕЛЕСТ, здобувач
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Економічна ефективність запровадження систем управління якістю в підприємстві

Постановка проблеми. Зі вступом України до СОТ основним критерієм успішної діяльності підприємства є його конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, підвищення якої не-

можливе без запровадження сучасних систем управління якістю. Нинішній стан підприємств м'ясопереробної галузі характеризують глибокі зміни, що зумовили порушення технологічних ланцюгів, втрату ресурсного й кадрового потенціалу. Водночас керівниками цих підприємств недостатньо

© Н.Є. Голомша, Н.А.Шелест, 2013

уваги приділяється комплексному, інтегрованому розгляду всіх ключових факторів успіху, а саме: якості виробленої продукції, технологічним процесам, безпеці продукції, охороні навколишнього середовища, ефективного природокористування та ресурсозбереження, ефективності організаційних структур. Усі ці фактори враховують сучасні системи управління якістю в підприємстві, запровадження яких сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності та ефективному розв'язанню економічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема управління якістю не нова. Їй присвячено праці багатьох зарубіжних учених. Так, дослідження американського науковця – економіста Е. Демінга стали теоретичною основою загального менеджменту якості, а А. Фейгенбаум став автором концепції комплексного управління якістю, яка нині є еталоном систем управління якістю в підприємстві та лежить в основі міжнародних стандартів ISO [5; 11].

У роботах вітчизняних учених В.Ю. Бабасва, О.Б. Чернеги, Л. Віткіна, В. Друзюк та інших в основному досліджуються загальні підходи до управління якістю, викладено досвід запровадження систем управління якістю [1; 4; 6]. Проте в цих роботах не розглянуті системно чинники впливу показників якості на кінцеві результати діяльності підприємств. Тому дослідження питань, пов'язаних зі створенням і запровадженням комплексної системи управління якістю в м'ясопереробному підприємстві та оцінки її ефективності, є сьогодні досить актуальним,

особливо тому, що можливості м'ясопереробних підприємств України самостійно впровадити та сертифікувати дану систему досить обмежені.

Мета статті – дослідити стан запровадження систем управління якістю в м'ясопереробних підприємствах України й обґрунтувати їх вплив на підвищення економічної ефективності цих підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Розробка, запровадження та сертифікація систем управління якістю відповідно до вимог стандартів ISO серії 9000 набувають останнім часом дедалі більшого значення. Керівники багатьох українських підприємств усвідомили, що домогтися серйозних економічних успіхів на внутрішньому і зовнішньому ринках в умовах жорсткої конкуренції можливо тільки завдяки постійному поліпшенню якості своєї продукції, удосконаленню умов і організації виробництва. Однак темпи запровадження та сертифікації систем управління якістю відповідно до вимог ISO у вітчизняних підприємствах ще недостатні. Так, за даними моніторингу станом на 1 липня 2012 року в реєстрі Системи сертифікації УкрСЕПРО чинними є лише 2812 сертифікатів, виданих вітчизняним підприємствам на систему управління якістю згідно з вимогами ДСТУ ISO 9001, що майже за сім років збільшилося лише в чотири рази (станом на 1 січня 2005 року було видано 691 сертифікат) [8]. Саме тому Україна не входить у топову десятку країн за кількістю сертифікованих компаній та приросту сертифікатів за даними Міжнародної організації по стандартизації ISO.

Країни з найбільшою кількістю сертифікованих підприємств по ISO 9001

Країна	Станом на 31.12.2009	Станом на 31.12.2010	Приріст
Китай	257 076	297 037	39 961
Італія	130 066	138 892	8 826
Російська Федерація	53 152	62 265	9 113
Іспанія	59 576	59 854	278
Японія	68 484	59 287	- 9 197
Німеччина	47 156	50 583	3 427
Великобританія	41 193	44 849	3 656
Індія	37 493	33 250	- 4 243
США	28 935	25 101	- 3 834
Республіка Корея	23 400	24 778	1 378

Джерело: Щорічний огляд Міжнародної організації по сертифікації ISO „The ISO Survey of certifications – 2010” про стан справ у світі з сертифікації на відповідність найбільш популярним стандартам на системи менеджменту – ISO 9001, ISO 14001, ISO /TS 16949, ISO 13484, ISO / IEC 27001, ISO 22000 [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту <http://www.iso.org/iso/iso-survey 2010 pdf>.

На основі даних, представлених Міжнародною організацією по стандартизації ISO, простежується відповідність динаміки росту кількості сертифікованих підприємств у провідних країнах світу з їх економічними показниками у світовому рейтингу (табл.). За аналогією також справедливо стверджувати, що економічні показники підприємств, в яких запроваджені й сертифіковані системи управління якістю, будуть вищі, ніж у тих, де дані системи не вводилися.

Останніми роками на м'ясопереробних підприємствах України активізувалася діяльність щодо запровадження та сертифікації систем якості на відповідність вимогам міжнародного стандарту ISO серії 9000, однак результати невтішні. Так, станом на 1 січня 2012 року із 1774 м'ясопереробних підприємств України лише 27 одержали сертифікати на системи управління якістю відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO. Основними причинами такого стану, на нашу думку, є те, що:

- розроблення, запровадження й сертифікація систем управління якістю є виключно добровільним рішенням керівництва підприємства;

- на запровадження систем управління якістю необхідні великі фінансові витрати;

- більшість керівників м'ясопереробних підприємств України не розуміють можливих перспектив, які може дати запровадження систем управління якістю.

Ситуацію, що склалася в країні, може змінити запропонована Міністерством економічного розвитку і торгівлі України Державна програма управління якістю для поліпшення якості вітчизняної продукції та її конкурентоспроможності на внутрішньому й зовнішньому ринках. У документі наголошується, що одним із механізмів забезпечення якості продукції є запровадження і сертифікація систем управління якістю, екологічного управління, управління безпекою харчових продуктів та інших систем управління відповідно до вимог національних або міжнародних стандартів. У рамках реалізації програми планується затвердити регіональні програми якості на 2013-2015 роки з розробки, запровадження систем управління підприємствами, які проводять і поставляють продукцію на експорт [10].

На думку експерта з програм сертифікації доктора Лайнера Фріделя, основна проблема, з якою він часто стикається в Україні, полягає в тому, що деякі керівники підприємств вважають, що запровадити в себе європейську систему безпеки та якості продукції – це просто одержати „папірець” (сертифікат). І потім хизуватися ним перед своїми відвідувачами. Однак вони не уявляють, що за цим „папірцем” стоїть зміна всіх без винятку технологічних процесів і особистого підходу кожного працівника до функціональних обов'язків та, власне, роботи як такої [2].

Проведені нами дослідження, а також досвід щодо запровадження й функціонування систем управління якістю у вітчизняних м'ясопереробних підприємствах показали, що формальне втілення стандарту є негативним процесом і полягає у:

- формальній розробці політики якості (не враховується об'єктивна та прийнятна стратегія розвитку підприємства);

- невимірності цілей в галузі якості (необ'єктивність);

- відсутності або несвоечасності зворотного зв'язку зі споживачами продукції (неврахування їхніх вимог і побажань);

- існуванні системи управління якості як окремої системи документації, яка по суті не впливає на виробничий процес;

- відсутності взаємозв'язків між підрозділами підприємства й відділом із якості;

- дисбалансі та несистематизованості в переліку обов'язків і повноважень персоналу в рамках системи управління якістю й посадових інструкціях;

- відсутності системи мотивації персоналу в рамках системи управління якістю та підприємства взагалі;

- низькій якості методичного забезпечення системи управління якістю й відсутності компетентного персоналу щодо забезпечення її результативного функціонування;

- відсутності показників та індикаторів оцінки економічної ефективності системи управління якістю підприємства;

- відсутності аналізу функціонування системи управління якістю з боку вищого керівництва.

Крім вищенаведеного слід також зазначити й те, що за дослідженнями фахівців і

даними з практики, деякі підприємства, незважаючи на інтенсивну роботу щодо запровадження систем управління якістю, не досягли поліпшення економічних показників, таких як прибуток, рентабельність, зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці, збільшення обсягу продажів тощо.

Розглянемо основні причини, які перешкоджають досягненню високих економічних результатів за рахунок створення та сертифікації систем управління якістю.

По-перше, це не завжди вірні цілі керівників підприємств. Приймаючи управлінські рішення про проведення заходів щодо забезпечення якості, вони мають за мету не створення ефективно функціонуючої системи управління якістю, що є гарантом якості продукції відповідно до запитів і очікувань споживачів, а одержання свідоцтва, сертифіката. Наявність такого документа дає підприємству серйозні конкурентні переваги. На внутрішньому ринку – це можливість одержання державного замовлення, яке є іноді єдиним засобом забезпечення виживання. Зовнішній ринок для вітчизняних підприємств, які не мають сертифікованих систем управління, практично закритий. Тому адміністрацію підприємств передусім цікавлять терміни одержання міжнародного сертифіката якості. На другий план відходять питання, що стосуються обсягів трудових, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, необхідних для запровадження та сертифікації системи управління якістю і, найголовніше, для забезпечення її ефективної роботи.

По-друге, більшість підприємств, які запроваджують системи управління якістю, не ведуть облік витрат на якість, хоча такий облік є обов'язковим елементом системи управління якістю. Ведення його вимагає створення нових форм бухгалтерської звітності, тому що існуючі форми дозволяють виділяти тільки один елемент витрат на якість – втрати від браку. Крім того, запровадження системи управління якістю передбачає практично повну заміну документації підприємства, що також тягне за собою матеріальні витрати. Тому для підприємств на перший план виступає досягнення відповідності документів обов'язковим вимогам сис-

теми управління якістю, а питання розрахунку витрат на якість ігнорується. В результаті навіть керівні працівники структурних підрозділів якості підприємств, що ведуть підготовку системи управління якістю до сертифікації, не можуть дати хоча б приблизної оцінки частки витрат на забезпечення якості продукції в загальних витратах підприємства, слабо уявляють організацію роботи зі збору, обліку й аналізу даних про витрати на створення і сертифікацію системи управління якістю.

Третя причина впливає з перших двох. Це відсутність надійного методу кількісної оцінки економічної ефективності створення, сертифікації та функціонування системи управління якістю в підприємствах. Не знаючи реальних обсягів витрат усіх видів ресурсів на запровадження та функціонування системи управління якістю, неможливо дати точну оцінку її ефективності. Складність полягає в тому, що важко, а в деяких випадках практично неможливо, виділити у вартісній формі ту частину прибутку, яку одержано за рахунок функціонування сертифікованої системи управління якістю, а не інших заходів по якості.

Як наслідок цього, у підприємствах найчастіше немає бажання запроваджувати та сертифікувати систему управління якістю або адаптувати її до українського середовища, оскільки відсутнє розуміння нових можливостей для підприємства, а саме: постійно підтримувати й удосконалювати процеси, персонал, продукцію; впливати на роботу постачальників сировини, робіт і послуг тощо.

Слід зазначити, що економічну ефективність запровадження й удосконалення систем управління якістю підтверджують аналітичні дані провідних фахівців у сфері стандартизації якості. Так, за результатами порівняння економічних показників більш як 200 сертифікованих підприємств із середніми даними по галузі, були одержані наступні результати збільшення: рентабельності – від 2,5 до 4,9%; повернення капіталу – від 8,9 до 9,8%; обсягів продажу на одного працюючого в 1,13-1,96 раза; прибутку на одного працюючого у 3,22-4,67 раза [9].

У зв'язку з цим особливо актуальними і значущими постають питання оцінки ре-

зультативності системи управління якістю. Очевидно, для такої оцінки необхідно використовувати певну систему показників, розробка й обґрунтування якої являє собою досить складну задачу.

Це пояснюється високим ступенем взаємозв'язку показників, оскільки зміна одного із них може бути наслідком зміни інших. Буває дуже важко виділити найбільш значущий показник. Залежно від сфери діяльності того чи іншого підприємства показники, що виділяються, істотно різнитимуться. Крім того, необхідно пам'ятати, що система управління якістю є складовою частиною менеджменту підприємства, діяльність якого насамперед спрямована на ефективне управління процесами, які впливають на якість виконання вимог і задоволення потреб заінтересованих сторін (споживачів, ділових партнерів, персоналу підприємства, власників та акціонерів). Для всебічного аналізу й оцінки будь-якого процесу управління, або аспекту діяльності підприємства, потрібно використовувати не тільки кількісні, але і якісні показники. Іншими словами, необхідно розробити прийнятну для м'ясопереробних підприємств систему оцінки будь-якого процесу або об'єкта управління.

Насамперед для проведення подальшого аналізу ефективності системи управління якістю всі показники необхідно класифікувати. На нашу думку необхідна наступна класифікація – це представлені нижче сім груп показників, що характеризують: економічну діяльність підприємства; якість праці та виробництва; науково-технічний розвиток підприємства; розвиток підприємства в сфері якості; задоволеність споживачів; соціальні аспекти; екологічні аспекти.

Іноді підприємства взагалі не приділяють уваги питанню задоволення потреб споживачів, хоча для досягнення успіху на ринку з його жорстокою конкуренцією підприємствам слід орієнтуватися, передусім, на споживача. Згідно з ISO 9004:2009 "Системи управління якістю. Рекомендації щодо поліпшення діяльності", основною метою підприємства повинні бути визначення й задоволення потреб та очікувань споживачів [7]. Якщо вжиті підприємством кроки не підви-

щують цінність товару і самого підприємства для споживача, то вони не мають сенсу.

Для м'ясопереробних підприємств домінуючими є перші чотири групи показників, а саме: економічна діяльність підприємства; науково-технічний розвиток його; якість праці та виробництва й розвиток підприємства в сфері якості.

Для оцінки економічної ефективності заходів щодо забезпечення та поліпшення якості доцільно використовувати концепцію, запропоновану швейцарськими економістами М. Бруном і Д. Георгі [3].

Одним із найважливіших елементів системи управління якістю, орієнтованої на економічність, є аналіз витрат і вигод, пов'язаних з якістю. Так, витратами на якість є сукупність витрат, що виникли при досягненні або підтримці певного рівня якості в підприємстві, а саме від запобігання і виправлення помилок у та поза підприємством, планомірним контролем якості й виконанням зовнішніх і внутрішніх управлінських функцій у цій сфері. А вигоди, пов'язані з якістю, поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішня вигода виражається у вдосконаленні своєї продукції, поліпшенні виробничого процесу, скороченні браку. Зовнішня – пов'язана зі збільшенням виручки завдяки зростанню задоволеності споживача.

Ефективність управління якістю оцінюється за допомогою прибутку і норми прибутку за якість (статичні показники), а також кумулятивної вартості якості та динамічної норми прибутку (динамічні показники). Якщо ці величини позитивні, то управління якістю в підприємстві визнається економічним (ефективним).

При використанні запропонованого методу оцінки ефективності запровадження системи управління якістю допустимі деякі обмеження в трактуванні витрат і вигод. Відповідно до підходу швейцарських економістів, витрати на якість можна розділити на дві категорії: витрати на запровадження й поточні витрати. Витрати на запровадження – це одноразові витрати, пов'язані із сертифікацією системи управління якістю підприємства, тобто витрати на оплату послуг органів із сертифікації. Формування ціни на сертифікацію системи управління якістю

зовнішнім органом із сертифікації відбувається на договірній основі, тому цей елемент витрат визначити легко.

Досить складно точно оцінити поточні витрати, пов'язані із запровадженням і підтриманням системи управління якістю. Ця робота передбачає залучення всіх працівників підприємства в діяльність зі створення, запровадження, сертифікації, підтримання й удосконалення системи управління якістю (можливо й запровадження інших міжнародних стандартів), тому ці витрати належать до поточних, що виникають при функціонуванні підприємства.

Крім вище сказаного, доцільно використати методика оцінки і нематеріальної складової ефекту запровадження. На перший погляд, така оцінка складна, оскільки нематеріальні вигоди неможливо помістити рядком балансу або звіту про прибутки і збитки. Проте існують методики, які дають змогу таку оцінку провести. Для цього система оцінки ефекту від запровадження повинна бути нерозривно взаємозв'язана із загальною системою оцінки ефективності роботи підприємства, яка в даному випадку включає не тільки фінансові показники. Нині західними компаніями для загальної оцінки ефективності їхньої роботи широко використовується методика *BalancedScoreCard-BSC* (Збалансована система показників), за якою стратегічні цілі

підприємства трансформуються в збалансовану систему показників ефективності його роботи з чотирьох взаємозалежних напрямків: фінансові результати; вдосконалення внутрішньої організації бізнесу; навчання персоналу; задоволення споживачів.

Висновки. Документована система управління якістю є інструментом ведення бізнесу, тому вона повинна проектуватися і створюватися під конкретні цілі та завдання. Поки підприємство не визначиться з ними або визначиться лише на рівні слів „поліпшити”, „удосконалити”, „систематизувати” складно очікувати досягнення ефективності системи.

При запровадженні систем управління якістю необхідно їх адаптувати до конкретної галузі, підприємства з урахуванням української специфіки господарювання й середовища, тобто створити систему збалансованих показників і методів проведення оцінки.

Для оцінки ефективності системи управління якістю слід застосовувати спеціальні методики, що враховують вимірювання та аналіз процесів у підприємстві, якість продукції, продуктивність праці тощо. Такий підхід приведе до зниження загальних витрат на якість і в кінцевому підсумку окупить витрати, пов'язані із запровадженням міжнародних стандартів та підвищить економічні показники розвитку підприємства.

Список використаних джерел

1. *Бабасв В.Ю.* Управління якістю на підприємствах / В.Ю. Бабасв, Н.І. Маєвська // *Бізнес Інформ*. – 2011. – № 8. – С. 175-178.
2. *Бредіхін Л.* Чому українську продукцію в ЄС не вважають безпечною / Л. Бредіхін, М. Самаріна // *Пропозиція*. – 2011. – № 7. – С. 126-127.
3. *Брун М.* Управление качеством: затраты и выгоды / М. Брун, Д. Георги // *Проблемы теории и практики управления*. – 2000. – № 1. – С. 70-75.
4. *Віткін Л.* Світовий досвід упровадження та сертифікації систем управління / Л. Віткін // *Стандартизація, сертифікація, якість* – 2010. – № 2. – С. 43-49.
5. *Деминг Э.* Выход из кризиса: новая парадигма управления людьми, системами и процессами / Э. Деминг. – М.: Альпина Бизнес Букс. – 2009. – 370 с.
6. *Друзюк В.* Система управління якістю – інвестиція в майбутнє / В. Друзюк, О. Федак // *Стандартизація, сертифікація, якість*. – 2009. – №1. – С.51 – 54.
7. ДСТУ ISO 9004:2009. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності (ISO 9004:2009, IDT). – К.: ДЕРЖСПОЖИВСТАНДАРТ УКРАЇНИ, 2010. – 62 с.
8. Показники моніторингу впровадження та сертифікації систем управління за даними Реєстру Системи сертифікації УкрСЕПРО за II квартал 2012 р. // Матеріал сайту Державного підприємства „Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості” [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: <http://www.ukrmdnc.org.ua/index.php>
9. Сертифікація по ІСО 9001: „За” и „Против”. Аналітична записка. – Матеріал із сайту ІНТЕРСЕРТИФІКА-ТЮФ разом з ТЮФ Тюрінге. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.qcert.ru/rus/docs/certification--management-systems/certification-9001/>.
10. Україні потрібна Державна програма управління якістю продукції – Матеріали з Прес-центру Мінекономрозвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://ppra.gov.ua./press_center/economic_news/35828/.
11. *Фейгенбаум А.* Контроль качества продукции: сокр. пер. с англ. / А. Фейгенбаум. – М.: Экономика, 1986. – 471 с.
12. Щорічний огляд Міжнародної організації по сертифікації ISO „The ISO Survey of certifications – 2010” про стан справ у світі з сертифікації на відповідність найбільш популярним стандартам на системи менеджменту – ISO 9001, ISO 14001, ISO /TS 16949, ISO 13484, ISO / IEC 27001, ISO 22000. [Електронний ресурс] / Режим доступу до сайту: <http://www.iso.org/iso/iso-survey 2010 pdf>

Стаття надійшла до редакції 25.10.2012 р.

* * *

УДК 631:351.755.61

*О.Г. БУЛАВКА, кандидат економічних наук
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Суцільна паспортизація сіл України – основа розвитку сільських територій

Постановка проблеми. Сільські території становлять основу сільського виробництва, де зосереджено 41,6 млн га сільськогосподарських угідь, з яких 20,5 млн га знаходяться у володінні сільськогосподарських підприємств, 16,0 млн га – у власності громадян, а 5,1 млн га – в користуванні інших землевласників. Тут налічується близько 28,5 тис. сіл, де проживає 14,3 млн жителів, із них 8,5 млн осіб працездатного віку

Взаємозалежність сталого розвитку сільських територій і сільського господарства повинна ґрунтуватися на єдності вихідних положень щодо оптимізації параметрів поступової соціально-економічної розбудови. Найсуттєвішими серед них мають бути: збалансування системи територіальної влади всіх ієрархічних рівнів за принципом партнерських відносин, чіткої стратегії їх розвитку з орієнтацією на завчасно обґрунтовані пріоритети, кінцеву мету, цілі й механізми їх досягнення через опрацювання державних і регіональних програм. Визначальним у цьому контексті повинно стати системне включення в дію ринкових механізмів, серед яких найважливішими є здійснення системного моніторингу щодо визначення проблем соціальної розбудови сільських територій проведенням суцільної паспортизації сільських населених пунктів, її узагальненням та оцінкою пріоритетів на мікро-, мезо- і макрорівнях і розробкою та запровадженням програм розвитку територій через їхнє фінансове забезпечення й ефективну дієвість.

Мета статті – розглянути методично-організаційне забезпечення проведення та узагальнення суцільної паспортизації сільських населених пунктів і прилеглих до них територій на місцевому й регіональному рівнях, що в подальшому слугуватиме вихідною інформаційною базою для розробки стратегій, різного рівня програм розвитку поселенської мережі та сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий пошук стратегії розвитку сільських територій ведеться вже давно. Серед вітчизняних науковців значну увагу розв'язанню цієї проблеми приділяють І. Прокопа [6], П. Саблук [8], М. Малік [4], М. Орлатий [7], М. Кропивко [8], М. Дем'яненко [2], В. Дієсперов, К. Якуба, В. Юрчишин та ін. Проте незважаючи на позитивні зрушення у сільськогосподарському виробництві, соціальні проблеми на селі поки що не тільки не розв'язуються, а й ускладнюються. Насамперед, це стосується демографічних процесів – низької народжуваності та високого рівня смертності. У 2011 році кількість померлих перевищувала чисельність народжених на 79,9 тис. осіб. Частка молоді віком до 35 років у загальній чисельності мешканців села має чітку тенденцію до зниження. За 2000-2011 роки вона скоротилася на 1,2%.

Погіршується життєвий потенціал села, середня тривалість життя сільських жителів тривалий час залишається стабільно низькою й у 2011 році становила: чоловіків – 65, жінок – 75 років.

Демографічне ускладнення супроводжується зменшенням людності сіл, близько третини яких опинилися за межею самовідтворення. Тільки за 2000-2011 роки сільська поселенська мережа втратила 289 населених пунктів.

Скорочується трудовий потенціал сільського населення. Зумовлюється цей процес зменшенням його природної основи – чисельності сільського населення працездатного віку. Протягом 2000-2011 років чисельність мешканців села скоротилася на 1,7 млн осіб, або на 10,8%, а зайнятість у всіх сферах економічної діяльності на селі – з 4,4 до 3,4 млн осіб, або на 22,7%. Рівень безробіття економічно активного населення у 2011 році становив 7,5% загальної його чисельності. Не припиняється міграційний вплив сільської молоді у міста та далеке зарубіжжя.

Оплата праці в аграрній сфері є найнижчою серед галузей економіки, загострюється проблема бідності, знижується життєвий рівень селян. У структурі грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості заробітна плата становить близько 41,1%, тоді як більше половини сімейного бюджету (58,9%) у них витрачається на продовольчі товари. Фактичний рівень душевого споживання харчових продуктів порівняно з науково обґрунтованими нормами становить у середньому 63%.

У 56,1% загальної кількості сіл в Україні відсутній фельдшерсько-акушерський пункт. Лише 32,7% сіл забезпечені дитячими дошкільними установами, школами – 45,5%, закладами клубного типу – 57,7%. Майже повністю відсутнє на селі побутове обслуговування. Незважаючи на це, нині фактично припинився розвиток соціальної інфраструктури села. Доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік знижується, погіршується їх асортимент та якість.

З огляду на це проблема соціально-економічного розвитку сільських територій переростає вже в національну і потребує модернізації соціальної політики на всіх ієрархічних рівнях, спрямованої на комплексне її розв'язання. Вона повинна ґрунтувати-

ся на матеріалах суцільної паспортизації сільських населених пунктів.

Саме тому у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року № 1158 [3] першим програмним заходом передбачалося провести суцільну паспортизацію сільських населених пунктів ще у 2008-2009 роках.

У цьому контексті у ННЦ „Інститут аграрної економіки” у 2010-2011 роках розроблено Паспорт сільського населеного пункту, методика заповнення та інструментарій узагальнення його даних на рівні сільської ради, району, області й по Україні загалом [5].

Законодавчими актами для цього слугували:

Наказ Мінагрополітики України № 21 від 11.02.2011 р. “Про затвердження плану заходів та створення робочої групи з координації проведення паспортизації регіонів”;

Наказ Мінагрополітики України № 116 “Про затвердження форми паспорта сільського населеного пункту” від 07.04.2011 р.;

Наказ Мінагрополітики України № 190 від 20.05.2011 р. та рішення засідання Комітету про проведення конкурсних торгів (Протокол №2 від 04.08.2011 р.).

Мета проведення суцільної паспортизації сіл – оцінити сучасний рівень виробничого, соціального, економічного й екологічного розвитку кожного населеного пункту і спрямувати його розвиток на створення повноцінного життєвого середовища в оглядовій та більш віддаленій перспективі шляхом раціонального використання земельних, виробничих, трудових і фінансових ресурсів.

Виклад основних результатів дослідження. Завданням проведення паспортизації є: створити базу інформаційних даних на місцевому, районному, обласному та загальнодержавному рівнях і запровадити систему адресного забезпечення розвитку кожного сільського поселення розробкою на 10-15 років програм соціально-економічного розвитку сільських територій. Це можуть бути:

державні програми соціально-економічного розвитку сільських територій;

державні цільові програми соціального розвитку села (житла, освіти, охорони здоров'я, культури, побуту і т.д.);

регіональні програми розвитку сільських територій (нині в областях налічується близько 30 різного спрямування програм);

програми соціально-економічного розвитку сільських територій адміністративно-територіальних одиниць та ін.

Розробка таких програм повинна спрямовуватися, передусім, на ресурсне забезпечення розвитку ефективного конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва й успішне вирішення продовольчої безпеки країни і на цій основі підвищення рівня життя сільського населення.

Складність розробки таких програм полягала у відсутності інформації щодо соціально-економічної ситуації в розрізі сіл, сільських рад, районів та областей, а також соціальних стандартів і нормативів як базових елементів розробки комплексних та цільових програм різних рівнів.

Паспорт містить наступні основні структуровані розділи й показники:

загальну характеристику села і прилеглої до нього території – площа земель усього, в т.ч. населеного пункту, сільськогосподарські землі, їхній агроекологічний стан, стан навколишнього середовища та ін.;

соціально-демографічну характеристику – кількість дворів, у них сімей, чисельність населення всього, населення у віковому розрізі, народжених і померлих, людей, які виїхали з села, прибулих у село впродовж року тощо;

зайнятість населення на селі, з них за межами сільради, району, області, України;

організаційно-правові сільськогосподарські формування: в розрізі сільськогосподарських підприємств, фермерських та особистих селянських господарств – посівні площі сільськогосподарських культур, поголів'я худоби, основні засоби, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції й ефективність виробництва;

наявність промислових і переробних підприємств – молокопереробних, консервних, спиртових, мукомельних цехів, олієнь, пе-

карень, цегельних заводів, цехів по обробці граніту, пилорам та ін.;

наявність об'єктів соціальної сфери (житла, освітніх закладів, медичних установ, закладів культури і спорту, торгівлі, громадського харчування, побуту, зв'язку, інженерного забезпечення, музеїв, заповідників, культових об'єктів, ритуального обслуговування тощо);

автобусне сполучення, мережа шляхів, охорона природи тощо.

У 2011-2012 роках силами студентів вищих навчальних закладів уперше в Україні було проведено паспортизацію кожного населеного пункту і співробітниками НДІ „Укראгропромпродуктивність” узагальнено на регіональному рівні.

Станом на початок поточного року за винятком Вінницької та Львівської областей паспорти заповнені по всіх населених пунктах і узагальнені на сільрадівському, районному й регіональному рівнях та передані уже для практичного використання щодо розвитку сільських територій Міністерству аграрної політики та продовольства України.

Створену на основі паспортизації сіл інформаційну базу можна використовувати для:

розробки програм розвитку сільських громад, районів, областей і в цілому по країні;

погодження регіональних програм у частині розвитку агропромислового комплексу та сільських територій;

інвестиційного обґрунтування розвитку кожного адміністративно-територіального утворення в сільській місцевості за джерелами фінансування;

визначення пріоритетів розвитку сільської поселенської мережі на перспективу з урахуванням зональних і регіональних особливостей;

підготовки матеріалів до засідань Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій при Кабінеті Міністрів України;

створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексно-

го розвитку сільських територій, наближення й вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення.

Її також можна використовувати для підготовки різних довідкових та аналітичних матеріалів щодо:

запитів керівних органів державного рівня (секретаріату Президента України, секретаріату Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України, народних депутатів України, центральних органів виконавчої влади;

зустрічей із представниками різних партнерських програм Європейського Союзу;

контролю в роботі відповідних регіонів керівництва міністерства.

Як приклад узагальнення та використання даних паспортизації може слугувати розроблена в НДІ „Укראгропромпродуктивність” автоматизована аналітична інформа-

ційна система „Село” [1]. Система користується фактичним матеріалом, який становлять паспортні показники стану соціально-економічного розвитку сільських територій по кожному селу. Ця інформація міститься в базі даних по кожній області та дає змогу в автоматичному режимі досліджувати динаміку зміни будь-якого показника як із часом, так і в порівнянні з іншими показниками в розрізі сільських рад, районів, областей та на державному рівні

Висновки. Таким чином, проведена соціальна паспортизація сільських населених пунктів України здатна забезпечити точною і вичерпною інформацією центральні й місцеві органи виконавчої влади, які відповідають за реалізацію соціальної політики в державі, розробку будь-якого рівня програм та розв’язання інших проблем щодо розвитку сільських територій.

Список використаних джерел

1. Аналітична інформаційна система „Село” // Продуктивність агропромислового виробництва. – К.: НДІ „Укראгропромпродуктивність”, 2012. – № 21. – С. 45-52.
2. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: моногр. / [Дем’яненко М.Я., Саблук П.Т., Малік М.Й. та ін.]; за ред. М.Я. Дем’яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. – К.: Міністерство аграрної політики України, 2008. – 68 с.
4. Малік М.Й. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічнобезпечного агропромислового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – № 5. – С. 3-12.
5. Паспорт сільського населеного пункту. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 58 с.
6. Прокопа І.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку : наук. вид. / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К.: ІЕП НАН України, 2011. – 240 с.
7. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): моногр. / [Орлатий М.К., Гнибіденко І.Ф., Демчак І.М. та ін.]; за ред. М.К. Орлатого. – К.: НДІ „Укראгропромпродуктивність”, 2012. – 752 с.
8. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / [Саблук П.Т., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 482 с.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2013 р.

*

УДК 332.122:338.43

*І.М. КУЛІШ, кандидат наук з державного управління
Інститут регіональних досліджень НАН України*

Екологічний туризм як чинник розвитку сільських територій України

Постановка проблеми. Індустрія туризму є часткою державної економічної діяльності, а сам туризм – соціальним явищем із багатьма складовими. До них належить не лише ринок

туристичних послуг, а й багато інших напрямів економічної діяльності, навіть участь туристів у цьому процесі можна розглядати як свого роду діяльність, особливо це стосується

го розвитку сільських територій, наближення й вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення.

Її також можна використовувати для підготовки різних довідкових та аналітичних матеріалів щодо:

запитів керівних органів державного рівня (секретаріату Президента України, секретаріату Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України, народних депутатів України, центральних органів виконавчої влади;

зустрічей із представниками різних партнерських програм Європейського Союзу;

контролю в роботі відповідних регіонів керівництва міністерства.

Як приклад узагальнення та використання даних паспортизації може слугувати розроблена в НДІ „Укراгропромпродуктивність” автоматизована аналітична інформа-

ційна система „Село” [1]. Система користується фактичним матеріалом, який становлять паспортні показники стану соціально-економічного розвитку сільських територій по кожному селу. Ця інформація міститься в базі даних по кожній області та дає змогу в автоматичному режимі досліджувати динаміку зміни будь-якого показника як із часом, так і в порівнянні з іншими показниками в розрізі сільських рад, районів, областей та на державному рівні

Висновки. Таким чином, проведена соціальна паспортизація сільських населених пунктів України здатна забезпечити точною і вичерпною інформацією центральні й місцеві органи виконавчої влади, які відповідають за реалізацію соціальної політики в державі, розробку будь-якого рівня програм та розв’язання інших проблем щодо розвитку сільських територій.

Список використаних джерел

1. Аналітична інформаційна система „Село” // Продуктивність агропромислового виробництва. – К.: НДІ „Украгропромпродуктивність”, 2012. – № 21. – С. 45-52.
2. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: моногр. / [Дем’яненко М.Я., Саблук П.Т., Малік М.Й. та ін.]; за ред. М.Я. Дем’яненка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. – К.: Міністерство аграрної політики України, 2008. – 68 с.
4. Малік М.Й. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічно безпечного агропромислового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – № 5. – С. 3-12.
5. Паспорт сільського населеного пункту. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 58 с.
6. Прокопа І.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку : наук. вид. / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К. : ІЕП НАН України, 2011. – 240 с.
7. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): моногр. / [Орлатий М.К., Гнибіденко І.Ф., Демчак І.М. та ін.]; за ред. М.К. Орлатого. – К.: НДІ „Украгропромпродуктивність”, 2012. – 752 с.
8. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / [Саблук П.Т., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 482 с.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2013 р.

*

УДК 332.122:338.43

*І.М. КУЛІШ, кандидат наук з державного управління
Інститут регіональних досліджень НАН України*

Екологічний туризм як чинник розвитку сільських територій України

Постановка проблеми. Індустрія туризму є часткою державної економічної діяльності, а сам туризм – соціальним явищем із багатьма складовими. До них належить не лише ринок

туристичних послуг, а й багато інших напрямів економічної діяльності, навіть участь туристів у цьому процесі можна розглядати як свого роду діяльність, особливо це стосується

сільського туризму. Одним із видів туризму, який нині найбільше розвивається в усьому світі, є екологічний, різновидом якого є сільський, зелений та етнічний туризм. Екологічний туризм, приваблюючи щоразу більшу чисельність осіб, у т.ч. з-за кордону, став важливим елементом диференціації й збагачення діяльності на сільських територіях, сприяє створенню нових робочих місць і нових джерел прибутку, які не належать до сільськогосподарського виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим проблемам туристичної діяльності присвячені праці вчених багатьох напрямів: економістів, екологів, істориків й ін. Так, ґрунтовний аналіз перспектив розвитку туризму в гірських територія здійснив В. С. Кравців [1]. Однак більшість праць, серед яких дослідження М. І. Кабушкіна [2], В. А. Квартальнова [3], А. Д. Чудновського [4], С. С. Скобкіна [5] присвячені менеджменту туристичної діяльності; М. Й. Рутинський [6] вивчав розвиток туризму по пам'ятках історії, архітектури та проблеми їх відродження.

Мета статті – розглянути особливості екологічного туризму, зокрема його різновиду – сільського туризму в загальнодержавному масштабі, що й зумовило вибір мети статті.

У процесі дослідження були використані матеріали офіційної статистики України, дослідження вчених, які працюють над розв'язанням проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій України, матеріали періодичних видань. Методика дослідження включає стандартний набір методів, зокрема монографічний, абстрактно-логічний та історичний.

Виклад основних результатів дослідження. Термін «екологічний туризм» уперше був запропонований у 1983 році мексиканським архітектором Г. Себальос-Ласкурейном (Hector Ceбалlos-Lascurain) як форма екологічно відповідального туризму, що включає в себе подорожі та відвідини непорушених природних територій з метою на-

солоджуватися, любоватися й вивчати природу (пейзажі, дикорослі рослини, дикі тварини), а також будь-який культурний аспект (як минулого, так і сьогодення), котрий знайдеться у цих місцевостях, шляхом такої організації, яка мало впливає на навколишнє середовище й культуру та служить залученню до корисної соціально-економічної участі місцеві общини [7, с. 46].

У Законі України «Про туризм», на жаль, немає визначення, що саме відрізняє той чи інший вид туризму. У статті 4 лише зазначено, що «екологічний (зелений)», «сільський» належать до видів туризму, які практикуються в Україні [8]. Тому використовуючи такі поняття, як «екологічний» і «сільський» туризм доцільно надавати їм загальноприйняте в Європі змістове навантаження.

Європейські фахівці з туризму ділять усю систему підприємництва у туризмі на дві частини: туристична індустрія й індустрія гостинності. Туристична індустрія, згідно із цим поглядом, включає індустрію розваг, туроперейтинг, туристичні агенції, транспорт, екскурсійно-пізнавальні організації, а індустрія гостинності – індустрію послуг, індустрію розміщення та індустрію харчування [9, с. 11].

Екологічний (зелений) туризм органічно поєднує обидві системи підприємництва у туризмі, крім того, для його розвитку в Україні склалося багато передумов, однією яких є багатий природно-заповідний фонд.

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) – ділянки суші й водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного й рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища. Загальна площа ПЗФ України становить 1382836,6 га [10, с. 5]. Економічні показники діяльності заповідників і національних природних парків у 2011 році наведені у таблиці.

Економічні показники діяльності заповідників та національних природних парків у 2011 р.

Регіон, область	Ємність стаціонарних рекреаційних об'єктів, місць	Чисельність відвідувачів об'єктів ПЗФ, тис. осіб	Кількість туристичних маршрутів, од.	Витрати на утримання, тис. грн	Частка витрат на утримання з державного бюджету	
					тис. грн	%
Україна	43016	3387,2	269	212839,9	168374,2	79,1
Автономна Республіка Крим	383	101,3	36	35422,9	29466,5	83,2
Волинська	5423	103,8	7	9618,7	7234,8	75,2
Дніпропетровська	-	0,4	2	22256,1	2256,1	10,1
Донецька	28940	1702,2	7	6172,0	6172,0	100,0
Житомирська	-	0,8	2	3355,8	2756,6	82,1
Закарпатська	686	96,9	748	36676,6	29099,6	79,3
Запорізька	1175	2,8	5	5366,3	5106,3	95,2
Івано-Франківська	5714	184,4	71	22951,8	18125,3	79,0
Луганська	-	0,3	-	1245,7	1235,3	99,2
Львівська	22	97,8	18	15375,2	9410,1	61,2
Миколаївська	-	8,7	4	4524,6	2338,7	51,7
Одеська	-	20,2	8	4249,6	3579,0	84,2
Полтавська	-	-	0	28,2	28,2	100,0
Рівненська	-	0,8	1	3474,0	3259,2	93,8
Сумська	51	3,5	6	8082,5	6174,1	76,4
Тернопільська	-	0,6	-	3265,7	3098,5	94,9
Харківська	-	15,0	7	1414,3	1318,1	93,2
Херсонська	65	95,5	11	17301,9	13523,9	78,2
Хмельницька	-	80,3	4	2371,3	1984,7	83,7
Черкаська	-	2,1	4	3974,7	3974,7	100,0
Чернівецька	130	4,3	7	8403,9	3527,6	42,0
Чернігівська	24	5,5	6	6585,5	6506,2	98,8
м. Київ	403	860,0	5	10722,6	8198,7	76,5

Джерело: Заповідники та національні природні парки України у 2011 році: стат. бюл. / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 24 с.

На територіях, які віднесені до ПЗФ України, розташовані сільські населені пункти і, виходячи з природних ресурсів, можна було б очікувати активного розвитку екологічного туризму, зосередженого у сільській місцевості, однак до цього виду діяльності підприємці ставляться обережно, а вибіркове опитування показало, що у багатьох випадках рекреаційні об'єкти не зареєстровані. Підприємці пояснюють це невпевненістю у стабільності цього виду діяльності, вказують на новизну та відсутність досвіду ведення такого бізнесу в Україні.

Сучасний ринок туристичних послуг розвивається та функціонує в умовах великої конкуренції як між туристичними операторами, так і між власниками туристичних об'єктів. Кожний такий об'єкт намагається

запропонувати неповторні можливості для споживача своїх послуг.

Унікальні природні умови створюють велику кількість напрямів екологічного туризму в Україні. Проте, на жаль, вони використовуються у дуже малих обсягах. Особливо це актуально для Карпатського регіону, зручне прикордонне розташування якого й колоритні місцеві традиції створюють широке поле для розвитку рекреації: потужна база природно-заповідного фонду: 34,5 % від загальної площі земель ПЗФ України, тобто 311903,4 га із 1382836,6 га [10, с. 10].

Із чотирьох біосферних заповідників України один, площею 58035,8 га, розташований у Закарпатській області, з його загальної площі 2708,5 га (близько половини) – сільськогосподарські землі [10, с. 17]. Це

єдиний в державі біосферний заповідник, частину території якого становлять сільськогосподарські угіддя.

На території Карпатського регіону розташовані два природних заповідники в Івано-Франківській (5344,2 га) та Львівській областях (2084,5 га), а також близько 40 % національних природних парків [10, с. 17-18].

Кількість туристичних маршрутів по ПЗФ Карпатського регіону є більшою, ніж по решті таких територій України, їхня частка становить 57,3%, проте ємність стаціонарних рекреаційних об'єктів має лише 1,5% від загальнодержавного, чисельність відвідувачів також невелика – 11,3% [10, с. 24].

Невиправдано малою була й чисельність відвідувачів об'єктів ПЗФ АРК, яка у 2011 році становила близько 100 тис. осіб при кількості туристичних маршрутів 36 од. Це означає, що упродовж року (навіть, якщо враховувати лише теплу пору, тобто сезон із травня до вересня включно) об'єкти ПЗФ Криму відвідувало близько 600 осіб на добу. Загальна заповідна площа в Криму досягла 1550,8 кв. км, або 5,7% території півострова (з прибережними акваторіями). Тут (включаючи землі Севастополя) знаходиться 155 особливо охоронюваних ландшафтних комплексів, а саме: шість природних заповідників, 33 заказники, 73 пам'ятки природи, 34 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафтних і дендрологічних парків та дев'яти заповідних урочищ. Підрахунки показують, що протягом відпочинкового сезону дані об'єкти відвідала порівняно невелика (відносно потенційних можливостей) чисельність осіб [11].

Нині співпраця між підприємницькими структурами екологічного туризму та державними структурами, які відповідають за розвиток і збереження ПЗФ України є дуже слабкою, хоча це, без сумніву, було б взаємовигідно, адже основна проблема функціонування об'єктів ПЗФ – це виплати з державного бюджету, котрі, наприклад, для Карпатського регіону становлять близько 36% від коштів утримання [10, с. 24].

Обмежений розвиток екологічного туризму означає втрату можливостей додатково-

го фінансування об'єктів ПЗФ України. Взаємовигідна співпраця не лише принесла б прибутки, але й скоротила б видатки, наприклад, на рекламу та пропаганду зеленого туризму як в Україні, так і за кордоном. Відповідно зросли б також прибутки ПЗФ Карпатського регіону за рахунок надання рекреаційних послуг.

Екологічний туризм в Україні робить перші кроки, але налагодження його функціонування, вихід із вітчизняною туристичною продукцією на світові ринки з часом стане досить відчутною галуззю прибутків української економіки. Ще однією важливою проблемою, як дасть змогу поліпшити розвиток даного виду туризму, це проблема локальної зайнятості на сільських територіях. Оскільки продуктивність праці у сільському господарстві в Україні постійно зростає (за період з 1990 по 2010 р. майже втричі) [12, с. 207], вивільняються трудові ресурси, а розвиток підприємств зеленого туризму сприятиме створенню нових робочих місць.

Не можна залишати поза увагою й супутні туризмові напрями, такі як: готельне господарство, об'єкти громадського харчування, транспортна сфера тощо. Окремо необхідно наголосити на можливості використання у туристичній сфері такого потужного ресурсу, як велика кількість різноманітних народних ремесел, які є «живими» в українському селі, та на відновлення яких у державах світу виділяються чималі кошти з національних бюджетів.

Підприємці, що працюють у сфері зеленого туризму України, є першопрохідцями і стикаються із багатьма труднощами. По-перше, це стосується належного оформлення документації для ведення діяльності, адже даний тип підприємництва раніше в Україні не здійснювався – незважаючи на велику кількість затверджених туристичних маршрутів, об'єкти екологічного туризму до них не входили.

По-друге, як і будь-яка нова діяльність екологічний туризм вимагає відповідного багажу напрацювань, досвіду, налагоджених контактів, відповідної реклами, особливо міжнародної, тощо.

По-третє, вітчизняні підприємці у даній сфері, потрапляючи у конкурентне середовище, які створює ринкова економіка, змушені вкладати кошти у розвиток без впевненості, що знайдуть споживачів (див. другу причину).

По-четверте, практично відсутня співпраця між аматорами екологічного туризму й державними структурами, які відповідають за розвиток і збереження ПЗФ України, що, без сумніву, було б взаємовигідно. Адже основна проблема функціонування об'єктів ПЗФ, як це видно з таблиці, це виплати з державного бюджету, котрі становлять у середньому 80% від коштів утримання. Гальмування розвитку екологічного туризму означає масову втрату можливостей додаткового фінансування об'єктів ПЗФ України. Витрати з державного бюджету на утримання об'єктів ПЗФ також можна було б переглянути за умови одержання стабільного прибутку сферою зеленого туризму.

Природні особливості, багаті етнічна й історична спадщина, специфічні традиції життя в українському селі є тими сприятливими чинниками, які необхідні для розвитку і такого виду туризму, як сільський.

На територіях, віднесених до ПЗФ, розташовані сільські населені пункти й, виходячи з потенціалу природних і людських ресурсів, можна було б очікувати активного розвитку сільського туризму, особливо зваживши на те, що практично усі природні, біосферні заповідники та національні природні парки містять забудовані сільськогосподарські землі [10, с. 24]. Тобто у наявності є усе те, чого потребують споживачі, вибираючи серед великої кількості пропозицій на ринку туристичних послуг, відсутня лише відповідна ініціатива.

Сільський туризм виник у Великобританії, саме тут розташована штаб-квартира організації «World Wide Opportunities on Organic Farms» (далі – WWOOF) (англ. всесвітні широкі можливості на органічних фермах), яка була заснована у 1971 році з ініціативи Сью Коппарда (Sue Coppard). Нині до організації входить близько 6 000 фермерів із 80 держав [13]. Серед інших є відділення і в Україні, од-

нак на веб-сторінці станом на 20 вересня 2012 року немає жодної пропозиції сільського туризму в Україні [14].

Громадська організація «Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні» (далі – Спілка) створена у 1995 році, згідно зі своїм статутом займається пропагуванням сільського зеленого туризму. Дана організація має свій веб-сайт, на якому розміщений каталог садиб сільського зеленого туризму, який друкує журнал «Туризм сільський зелений» [15].

Виходячи з аналізу послуг, котрі пропонуються садибами сільського зеленого туризму, даний вид туризму лише умовно може бути віднесений до категорії «сільський туризм». Сутністю останнього, згідно з однією із головних засад його основоположника – WWOOF, є обмін: в обмін на роботу, яку виконують добровольці на органічних фермах, господарі садиб пропонують харчування, проживання та можливості ознайомитися з органічним способом життя [16].

Таким чином, можна зробити висновок, що в означеному вище вигляді (за WWOOF) сільський туризм в Україні практично не функціонує, адже туристам пропонується відпочинок, в окремих випадках прогулянки і майстер-класи з писанкарства, ткацтва тощо.

Екологічний туризм в Україні також має велику ресурсну базу для розвитку, оскільки це поняття передбачає активну діяльність: туристичні походи мальовничими місцями, відвідини пам'яток природи та історії. Нині підприємства у сфері екологічного туризму здебільшого пропонують пасивний відпочинок, тоді як загальносвітові тенденції туристичної сфери вже давно прямують до збільшення частки саме активного відпочинку. Задля залучення іноземних туристів на місцеві терени, підприємцям екологічного туризму доцільно розширити асортимент послуг за рахунок додавання активних видів. Адже, за визначенням Всесвітнього фонду дикої природи, екологічний туризм – це подорожі у місця з відносно неторканою природою з метою мати уявлення про природні й культурно-етнографічні особливості даної місцевості, не порушуючи при цьому ціліс-

ності екосистем, і створює такі економічні умови, за яких охорона природи та природних ресурсів стає вигідною для місцевого населення [17].

Висновки. Екологічний та сільський туризм мають усі шанси стати одними із найприбутковіших джерел економічної діяльності, особливо для гірських сільських територій, таких як Карпатський регіон, Автономна Республіка Крим. Світовий досвід у сфері ведення агротуристичного бізнесу показав, що ця сфера є дуже перспективною, оскільки для її започаткування немає потреби вкладати великі кошти – головними причому є можливість і бажання прийняти охочих. Немає також, як правило, необхідності створення спеціальних об'єктів, адже можна використати власне господарство та вже існуючі природні й історичні атракції.

Співпраця між підприємствами екологічного (у т.ч. сільського) туризму з державними структурами є взаємовигідною, оскільки сприятиме рекламі даної діяльності, збільшить надходження до бюджету та зменшить витрати з нього на утримання об'єктів ПЗФ.

Розвиток екологічного й сільського туризму сприятиме створенню робочих місць у сільській місцевості та позитивно вплине на суміжні сфери (готельне господарство, громадське харчування, інфраструктуру), підвищить загальну конкурентоспроможність сільських територій, зокрема тих, де рівень виробництва сільськогосподарської продукції порівняно низький.

Перспективою подальшого дослідження може бути вивчення досвіду функціонування підприємств сільського туризму в Європі з метою використання позитивних напрацювань для розвитку сільських територій України.

Список використаних джерел

1. *Кравців В. С.* Європейська стратегія розвитку туризму в гірських районах: орієнтація на гармонійність / В. С. Кравців, Ю. І. Стадницький // *Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Зб. наук. праць.* – Вип. 205. – Економіка. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 71–76.
2. *Кабушкин Н. И.* Менеджмент туризма: учеб. пособие / Н. И. Кабушкин. – Мн. : БГЭУ, 1999. – 644 с.
3. *Квартальнов В. А.* Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления / В. С. Квартальнов. – М.: «Финансы и статистика», 1999. – 496 с.
4. *Чудновский А. Д.* Туризм и гостиничное хозяйство / А. Д. Чудновский. – М.: «Юркнига», 2005. – 448 с.
5. *Скобкин С. С.* Практика сервиса в индустрии гостеприимства и туризма / С. С. Скобкин. – М.: ООО Издательство МАГИСТР, 2007. – 496 с.
6. *Рутинский М. Й.* Замковий туризм в Україні: навч. посіб. / М. Й. Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 424 с.
7. *Ceballos-Lascurain H.* Tourism, ecotourism and protected areas / Hector Ceballos Lascurain. – Cambridge : IUCN Publications Services Unit, 1996. – 301 p.
8. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР // *Відом. Верхов. Ради України (ВВР).* – 1995. – № 31. – Ст. 241.
9. *Воскресенский В. Ю.* Международный туризм / В. Ю. Воскресенский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 256 с.
10. Заповідники та національні природні парки України у 2011 році: стат. бюл. / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 24 с.
11. Каким быть природно-заповедному фонду Крыма и сколько денег надо выделить аграриям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://agroua.net/news/news_14125.html.
12. Регіони України 2011 : стат. зб. [за ред. О. Г. Осауленка] у 2-х ч. Ч.2 / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 784 с.
13. WWOOF - World Wide Opportunities on Organic Farms [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.woof.org/>
14. WWOOF in Ukraine [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.expat-blog.com/en/classifieds/europe/ukraine/woof.html>.
15. Сільський зелений туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/1/>.
16. A brief history of WWOOF [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.woof.org/history.asp>.
17. Основные принципы экотуризма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wwf.ru/about/what_we_do/reserves/info/ecotour/doc1274/page1.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2012 р.

* * *

УДК 339.13:631.52 9(477)

*О.В. ЗАХАРЧУК, доктор економічних наук, заступник директора
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”*

Оцінка вартості сорту рослин як об’єкта інтелектуальної власності

Постановка проблеми. Вже ні в кого не викликає сумніву, що використання сортових рослинних ресурсів для України – не просто один із факторів розвитку економіки, а першоджерело економічного зростання рослинницької галузі. Адже світові тенденції очевидні: продовольча криза, біотехнології, генна інженерія, перехід на нетрадиційні види палива, зміни клімату тощо. Світ потребує й потребуватиме надалі вільного аграрного потенціалу. Тому маємо усвідомити, що нині, у 21 столітті, коли роль трьох класичних виробничих чинників – земля, робоча сила і капітал – знизилася за рахунок появи четвертого чинника – ноу-хау, інновацій або ж технологічного прогресу, фактор сорту займає доволі відчутну нішу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження економічних аспектів охорони нових сортів рослин та захисту прав селекціонерів, оцінки інтелектуальної власності, селекції, генетики і насінництва Укра-

їни, їх державного регулювання свого часу здійснювали фахівці та вчені С. Бакай [1], В. Вовкодав [2], Е. Неттєвич [4], О. Пічкур [5], Л. Худолій [8], В. Юрчишин [9].

Враховуючи значну увагу до проблем формування й розвитку ринку сортів рослин, стрімкий розвиток селекції та генетики, все ж залишаються до кінця не вивченими роль та місце сортових рослинних ресурсів у підвищенні ефективності рослинницької галузі, вартість сорту як об’єкт інтелектуальної власності, державна підтримка селекційних досягнень.

Мета статті – запропонувати нові підходи до оцінки вартості сорту рослин як об’єкта інтелектуальної власності.

Виклад основних результатів дослідження. Певною мірою захист прав селекціонерів на світовому ринку Україна прагне здійснювати через вхід в UPOV – Міжнародний Захист прав селекціонера має здійснюватися в ринкових умовах через законодавче введення системи збору роялті. Це означає, що відносини між селекційними установами-оригінаторами, власниками сорту й виробниками насіння і садивного матеріалу мають будуватися на основі договорів про розмноження та продаж насіння певних сортів третім особам. У межах обумовленого часу жодна юридична чи фізична особа не має права без ліцензійної угоди власника сорту виробляти з метою одержання прибутку насіння нового сорту, а селекціонер платить державі в установленому порядку податок від державної суми роялтісоюз з охорони нових сортів рослин та Європейську організацію по захисту рослин [7].

Започатковуючи механізм роялті слід мати на увазі, що ця проблема має два аспекти – економічний і технічний. Перший

полягає в обґрунтуванні розмірів роялті та їх диференціації по колах його платників. Другий аспект проблеми пов'язується із технічними можливостями збору інформації про обсяги використання даного сорту в Україні й за її межами, механізмом сплати роялтих платежів.

Наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 року № 152 вперше було врегульовано відносини між власником сорту та виробниками насіння і садивного матеріалу затвердженням переліку документів на право виробництва й реалізації насіння. Серед обов'язкових документів,

що надають право на виробництво та реалізацію насіння, є завірена копія ліцензійного договору, укладеного між власником сорту і суб'єктом господарювання, на використання сорту та довідка про сплату винагороди автору за використання сорту.

У загальній структурі сортового складу насінневих ділянок основних культур (табл. 1), насіння яких буде використано під урожай 2012 року, 81% площі займають сорти української селекції (1128,8 тис. га), 18 – іноземної селекції (255,7 тис. га) та 1% – не занесені до реєстру (12,9 тис. га).

1. Сортовий склад насінневих ділянок основних зернових та олійних культур у 2011 році

Культура	Сорт				Площа, тис. га			
	Усього	у т.ч.			Усього	у т.ч.		
		Українська селекція	Іноземна селекція	Не занесено до реєстру		Українська селекція	Іноземна селекція	Не занесено до реєстру
Озима пшениця	264	209	39	16	703,0	614,6	83,8	4,6
Озиме жито	40	30	4	6	41,5	40,2	0,9	0,3
Озимий ячмінь	39	27	10	2	119,9	85,7	34,1	0,0
Озимий ріпак	45	22	22	1	6,7	4,9	1,7	0,1
Яра пшениця	49	38	11	0	33,9	22,1	11,8	0,0
Ярий ячмінь	124	78	37	9	227,8	169,5	55,3	3,0
Гречка	30	27	2	1	34,3	33,4	0,8	0,0
Горох	62	37	17	8	54,4	32,5	21,1	0,7
Кукурудза	217	134	76	7	29,4	17,9	9,7	1,7
Соняшник	169	96	67	6	33,4	21,3	10,3	1,7
Соя	120	87	29	4	113,4	86,6	26,1	0,8
Разом	1159	785	314	60	1 397,4	1 128,8	255,7	12,9

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Департаменту контролю насінництва та розсадництва Мінагрополітики України.

Під озимою пшеницею було зайнято 703,0 тис. га насінневих ділянок, що становить 50% загальної площі насінневих ділянок, ярим ячменем 228,0 тис. га, або 16 %. Інші насінневі площі відведені для розмноження озимого ріпаку, соняшнику, кукурудзи, ярої пшениці й гречки.

Результати роботи Державної інспекції з охорони прав на сорти рослин показують, що у 2007 році було зареєстровано 7151 ліцензійних угод, але при цьому сплачено лише близько 30,0 млн. грн., або 1,5 % від розрахованого нами можливого рівня над-

ходжень коштів роялті. За ліцензійними угодами на 2008 рік було одержано 110,3 млн. грн. роялті. У 2011 році спостерігалась негативна динаміка реєстрації ліцензійних договорів порівняно з 2008 роком майже у 2 рази. Лише в Одеській та Херсонській областях динаміка реєстрації позитивна. Відповідно сплата роялті у 2011 році знизилася майже у 5 разів. У більшій половині областей даний показник не перевищує 20%. Позитивна динаміка лише у Донецькій, Сумській, Харківській областях (табл. 2).

2. Динаміка реєстрації ліцензійних договорів і сплата роялті

Область	Зареєстровано ліцензійних угод		Сплачено роялті, млн грн		Відхилення показників 2011 р. від 2008 р. +(-)	
	2008 р.	2011 р.	2008 р.	2011 р.	угод	млн грн
АР Крим	263	17	1,8	0,3	-246	-1,5
Вінницька	225	207	2,4	1,1	-18	-1,3
Волинська	192	87	0,1	0,1	-105	0,0
Дніпропетровська	430	271	20,8	1,6	-159	-19,2
Донецька	198	168	1,2	1,3	-30	+0,1
Житомирська	258	127	1	0,8	-131	-0,2
Закарпатська	25	14	0,2	0,1	-11	-0,1

Запорізька	324	157	0,9	0,5	-167	-0,4
Івано-Франківська	97	34	0,9	0,1	-63	-0,8
Київська	336	234	14,7	1,3	-102	-13,4
Кіровоградська	274	169	6	0,9	-105	-5,1
Луганська	192	140	1,3	0,9	-52	-0,4
Львівська	177	115	1,8	0,0	-62	-1,8
Миколаївська	314	232	11,1	0,9	-82	-10,2
Одеська	384	399	13,8	0,5	+15	-13,3
Полтавська	631	225	8,5	1,6	-406	-6,9
Рівненська	232	58	2,7	0,3	-174	-2,4
Сумська	323	174	2,2	2,5	-149	+0,3
Тернопільська	169	103	1,8	0,3	-66	-1,5
Харківська	670	361	1,3	2,7	-309	+1,4
Херсонська	207	214	1,9	0,9	+7	-1,0
Хмельницька	515	144	7,9	1,0	-371	-6,9
Черкаська	157	128	4,7	3,0	-29	-1,7
Чернівецька	162	40	0,3	0,0	-122	-0,3
Чернігівська	396	176	1	0,2	-220	-0,8
Усього	7151	3994	110,3	23,1	-3157	-87,2

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Держінспекції з охорони прав на сорти рослин.

Наказом Міністерства фінансів України від 18 жовтня 1999 року за № 242 і Міністерством юстиції України 2 листопада 1999 року за № 750/4043 зареєстроване Положення (стандарт) бухгалтерського обліку "Нематеріальні активи" 8 (надалі – П(С)БО-8), згідно з яким у первісну вартість сорту необхідно включати прямі витрати на оплату праці, матеріальні витрати, інші витрати, безпосередньо пов'язані зі створенням кожного об'єкта та приведенням його до стану придатності для використання за призначенням [6]. Однак згадане Положення практично не застосовується, оскільки далеко не всі сорти рослин є самостійними розробками, а здебільшого становлять лише певну, хоча й дуже вагому, частину результатів наукової діяльності. Тому визначити частку первісної вартості конкретного сорту рослин дуже складно.

Не застосовуються й розроблені в НАН України та АТ "Укрірмаш" рекомендації з оцінки вартості інтелектуальної власності, які включають три підходи – витратний, ринковий і прибутковий. Труднощі, пов'язані з визначенням вихідної бази даних для розрахунків за методами витратного й ринкового підходів, ставлять під сумнів необхідність подальшої розробки на їх основі рекомендацій офіційного методу вартісної оцінки сорту.

На перший погляд прибутковий підхід до оцінки вартості сорту відкриває добрі перспективи, оскільки власники права на них мають змогу одержувати винагороду у вигляді роялті або паушального платежу за

передачу чи надання ліцензіатам своїх прав користуватися результатами своєї інтелектуальної праці.

Але в цьому разі такі показники, як термін та обсяги використання сорту, одержаний дохід, собівартість і прибуток, практично не контролюються ліцензіаром й їхній розмір залежить лише від волі та порядності ліцензіата.

Однак, незважаючи на складності з розробкою методу визначення первісної вартості сорту рослин на основі прибуткового підходу, процес удосконалення нагромадженого методичного матеріалу триває. На наше переконання, найбільше підстав набутти статусу офіційного має метод оцінки вартості сорту рослин, заснований на початковому визначенні річного рейтингу кожного об'єкта як числового показника оцінки вигоди, яка очікується від його використання, за умов ринкової (біржової) ціни на продукцію, одержану протягом року з одиниці обсягу використання.

Згаданий річний рейтинг визначається за формулою:

$$P_r = O_r \cdot C_r, \quad (1)$$

де P_r – річний рейтинг сорту рослин, грн/га;

O_r – річний обсяг продукції при застосуванні сорту, т/га;

C_r – біржова ціна продукції, грн/т.

Первісна вартість у запропонованому методі відображає потенціальну економічну ефективність сорту рослин від застосування

його в параметрах рейтингу за весь термін дії охоронного документа, тобто:

$$P_v = P_r \cdot T, \quad (2)$$

де P_v – первісна вартість сорту, грн;

P_r – річний рейтинг сорту, грн/га;

T – строк чинності охоронного документа, роки.

Визначена за формулою (2) на підставі реальних економічних показників ефективності сорту первісна вартість відображується в бухгалтерському обліку інформації про нематеріальні активи установи та розкриття цієї інформації у фінансовій звітності відповідно до вимог згаданого П(С)БО-8.

Справедлива вартість сорту має характер винагороди за право на їх застосування і визначається при передачі чи наданні прав власності на договірних засадах, використанні права як пайового внеску до статутного капіталу спільного підприємства, передачі права під заставу тощо. У таких випадках, згідно з пунктами 12-16 П(С) БО-8 справедлива вартість визнається первісною вартістю, за якою сорт оцінюються як нематеріальний актив. Очевидно, що величина справедливої вартості залежить від рейтингу об'єкта, обсягу і терміну його використання та узгоджених відсотків винагороди (роялті):

$$C_v = P_r \cdot O_c \cdot T_c \cdot K, \quad (3)$$

де C_v – справедлива вартість сорту, грн.;

P_r – річний рейтинг сорту, грн./га;

O_c – запланований обсяг використання сорту рослин, т/рік, га/рік;

T_c – запланований термін використання сорту або несанкціонований строк його застосування, роки;

K – коефіцієнт роялті за використання сорту рослин.

Наведемо приклад застосування запропонованого методу:

1. Новий сорт пшениці: урожайність у сортодослідженні – 6,5 т/га; ринкова (біржова) ціна – 1800 грн/т, строк чинності охоронного документа – 20 років, термін використання згідно з ліцензійною угодою – 10 років в обсязі 1000 га щорічно, роялті – 8%.

Рейтинг сорту:

$$P_r = O_p \cdot C_p = 6,5 \text{ т} \cdot 1800 \text{ грн.} = 11\,700 \text{ грн.}$$

первісна вартість сорту:

$$P_v = P_r \cdot T = 11\,700 \text{ грн./рік} \cdot 20 \text{ років} = 234\,000 \text{ грн.}$$

справедлива вартість сорту:

$$C_v = P_r \cdot O_c \cdot T_c \cdot K = 11\,700 \text{ грн./га} \cdot 1000 \text{ га/рік} \cdot 10 \text{ років} \cdot 0,08 = 9\,360\,000 \text{ грн.}$$

Отже, рейтинг нового сорту пшениці становить 11 700 грн/рік; первісна вартість, що відображується в бухгалтерському обліку нематеріальних активів, - 234,0 тис. грн, а справедлива вартість за 10 років використання на площі 1000 га – 9,36 млн грн. Ліцензіат надає ліцензіарові винагороду за право використання нового сорту в розмірі 9,36 млн грн одночасно у вигляді паушального платежу, або 780,0 тис. грн у вигляді роялті щорічно.

Нами проведено рейтинг сортів рослин зернової групи (табл. 3), а саме 35 найрозповсюдженіших сортів пшениці озимої для можливості вибору найкращих та ефективних сортів рослин, які вирощували у 2011 році. Рейтинг показав, що найрозповсюдженішим сортом озимої пшениці для сільськогосподарського виробництва є Золотоколоса – 18768 балів. Далі йдуть Фаворитка, Торрілд і Столична – відповідно 16824, 15912 та 15744 балів.

3. Рейтинг сортів озимої пшениці у 2011 році, бал [3]

Сорт, гібрид	Рік занесення до Держреєстру	Напрямок використання	Урожайність у сортодослідах, ц/га	Вартість 1 т, грн.	Рейтинг, бал
Золотоколоса	2006	цінна	78,20	2400	18768
Фаворитка	2005	цінна	70,10	2400	16824
Торрілд	2008	цінна	66,30	2400	15912
Столична	2005	цінна	65,60	2400	15744
Лист 25	2007	цінна	65,00	2400	15600
Миронівська 65	2000	цінна	64,20	2400	15408
Вінничанка	2008	цінна	58,30	2400	13992
Поліська 90	1994	цінна	58,00	2400	13920
Саскія	2002	цінна	53,50	2400	12840
Краснодарс. 99	2006	сильна	71,30	1800	12834
Збруч	1994	цінна	52,00	2400	12480
Вдала	2006	сильна	69,30	1800	12474
Землячка одес.	2006	сильна	69,10	1800	12438
Писанка	2006	сильна	68,00	1800	12240

Донецька 48	1997	Цінна	50,80	2400	12192
Богдана	2006	сильна	67,50	1800	12150
Білосніжка	2006	сильна	67,10	1800	12078
Єрмак	2005	сильна	66,80	1800	12024
Дріада 1	2004	сильна	65,90	1800	11862
Вікторія одес.	1998	цінна	49,00	2400	11760
Благодарка одес.	2009	сильна	64,80	1800	11664
Косовиця	2008	сильна	63,60	1800	11448
Шестопалівка	2007	сильна	62,50	1800	11250
Пошана	2004	сильна	62,30	1800	11214
Годувальниця одес.	2009	сильна	62,20	1800	11196
Безмежна	2008	сильна	62,20	1800	11196
Куяльник	2003	сильна	62,00	1800	11160
Смуглянка	2004	сильна	61,80	1800	11124
Тітона	2008	сильна	61,80	1800	11124
Дар Луганщини	2005	сильна	60,40	1800	10872
Скарбниця	2007	сильна	59,90	1800	10782
Антонівка	2008	сильна	59,70	1800	10746
Подоланка	2003	сильна	58,90	1800	10602
Актер	2008	сильна	55,90	1800	10062
Одеська 267	1997	сильна	54,50	1800	9810
Середній показник		х	62,5	х	12508,3

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Державного реєстру сортів рослин.

За нашими розрахунками первісна вартість найвитребуваніших сортів озимої пшениці для сільськогосподарського товаровиробника становить нині від 200 до 400 тис. грн, а загальна справедлива вартість сортів озимої пшениці сягає в середньому майже 1 млрд грн.

Із наведеного прикладу видно, що запропонований метод визначення первісної і справедливої вартості сорту рослин на основі рейтингу кожного об'єкта ґрунтується на реальних показниках їх економічної ефективності. Метод теоретично обґрунтований, універсальний, зручний у користуванні й може широко застосовуватися у сфері нормативного регулювання оцінки вартості сорту в агропромисловому комплексі країни.

Передусім слід визначити ціну на цей сорт, яка має бути не менша, ніж витрати на її створення, тобто враховувати всі понесені витрати на виведення сорту, включаючи фактичні витрати по оплаті послуг на сортовипробування.

За розрахунками, ця сума на зернові культури може становити від 1,5 до 3,0 млн дол. США. З урахуванням того, що ці кошти протягом усього періоду, поки сорт не був визнаний товаром (а таким він стає тільки після занесення в Державний реєстр

сортів рослин чи після визнання сорту перспективним), були "заморожені", тобто не давали прибутку, то суму витрат слід збільшити, принаймні, на величину депозитної ставки за роки їх відволікання з господарського обороту (7-8 років).

На остаточну вартість сорту в основному впливають різні фактори, але ступінь їх впливу далеко не рівнозначна. На наш погляд, основними факторами будуть:

науково-селекційна і технологічна цінність сорту рослин, що проявляється через збереження характерних ознак під час виробництва та реалізації відтворювального матеріалу конкретним споживачем;

економічна цінність сорту, тобто виробництво, зберігання й реалізація насіння цього сорту;

надійність правової охорони сорту рослин, тобто законодавче забезпечення гарантій тривалої дії патентів, свідоцтв і ліцензій;

реальна суспільна потреба у продукції за ліцензією, ємність ринку та наявність вільних сегментів.

Нами проведено дослідження справедливої й первісної балансової вартості кожного сорту на основі рейтингової оцінки сортів. В основі розрахунків по сплаті роялті лежить не визначення вартості сорту через

понесені на нього витрати, а саме використання сорту для комерційного продажу на товарні посіви. Вважаємо, чим витребуваніший сорт для товарного виробництва, його справедлива вартість зростає пропорційно кількості товарних посівів. Відповідно – для різних сортів ця величина суттєво коливатиметься. Так, сорт озимої пшениці Подолянка у 2011 році вирощували на площі 313,7 тис. га, отже його справедлива

вартість становить 2661,0 млрд грн, а товарні посіви сорту Саскія в цьому ж році становили лише 35,3 тис. га. Справедлива вартість за нашими розрахунками становитиме лише 36,28 млн грн, або в 7,3 раза менше, ніж сорту Подолянка (табл. 4).

Таким чином, може бути одержана ціна будь-якого сорту рослин озимої пшениці, в тому числі й по інших сільськогосподарських культурах.

4. Первісна та справедлива вартість найвитребуваніших сортів озимої пшениці у 2011 році

Сорт, гібрид	Загальна площа сорту, га	Первісна вартість сорту, тис грн	Справедлива вартість сорту, тис грн	Роялті (тис. грн/рік)
Золотоколоса	214 700	375,4	3 223 591,7	268 632,6
Подолянка	313 746	212,0	2 661 068,1	221 755,7
Куяльник	294 678	223,2	2 630 885,2	219 240,4
Смуглянка	247 086	222,5	2 198 867,7	183 239,0
Фаворитка	159 864	336,5	2 151 641,5	179 303,5
Одеська 267	264 702	196,2	2 077 381,3	173 115,1
Шестопалівка	221 463	225,0	1 993 167,0	166 097,3
Антонівка	189 212	214,9	1 626 617,7	135 551,5
Богдана	142 285	243,0	1 383 010,2	115 250,9
Землячка одес.	119 883	248,8	1 192 883,8	99 407,0
Поліська 90	104 092	278,4	1 159 168,5	96 597,4
Актер	134 123	201,2	1 079 636,5	89 969,7
Вдала	98 587	249,5	983 819,4	81 984,9
Донецька 48	75 570	243,8	737 079,6	61 423,3
Краснодарс. 99	57 817	256,7	593 618,7	49 468,2
Горрілд	45 129	318,2	574 474,1	47 872,8
Єрмак	57 110	240,5	549 352,5	45 779,4
Годувальниця одес.	60 809	223,9	544 654,1	45 387,8
Збруч	52 830	249,6	527 454,7	43 954,6
Миронівська 65	42 728	308,2	526 682,4	43 890,2
Столична	39 289	314,9	494 852,8	41 237,7
Писанка	49 843	244,8	488 062,7	40 671,9
Дріада 1	46 717	237,2	443 325,6	36 943,8
Пошана	49 128	224,3	440 737,1	36 728,1
Лист 25	35 101	312,0	438 060,5	36 505,0
Вікторія одес.	45 040	235,2	423 736,3	35 311,4
Дар Луганщини	48 533	217,4	422 120,6	35 176,7
Безмежна	46 388	223,9	415 488,0	34 624,0
Вінничанка	36 864	279,8	412 640,9	34 386,7
Білосніжка	40 673	241,6	392 998,8	32 749,9
Благодарка одес.	39 247	233,3	366 221,6	30 518,5
Саскія	35 321	256,8	362 817,3	30 234,8
Тітона	39 381	222,5	350 459,4	29 204,9
Косовиця	35 305	229,0	323 337,3	26 944,8
Скарбниця	35 771	215,6	308 546,3	25 712,2
У середньому	x	250,2	985 670,3	82 139,2

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Державного реєстру сортів рослин.

Можна констатувати, що розмір роялті залежить від характеру предмета ліцензійного договору, від обсягу виробництва і продажу продукції за ліцензією. Вважаємо, все це необхідно враховувати при визначенні справедливої вартості сорту. Для невели-

кого обсягу виробництва товарної продукції з унікальними характеристиками розмір роялті, як правило, встановлюється в межах 7,0-10,0 відсотків їх вартості або доходів, одержаних від реалізації зазначеної продук-

ції. Нами у розрахунках прийнято розмір роялті за 8,0%.

На нашу думку, такий підхід суттєво міг би змінити відносини між селекціонерами, власниками сортів і виробниками насіння й садивного матеріалу для забезпечення справедливих фінансових розрахунків, надав би новий кардинальний поштовх для розвитку селекції. Але необхідно на першому етапі облік сортових посівів у господарствах усіх форм господарювання вести через систему обов'язкової звітності Державної служби статистики України, яку необхідно збирати щороку після закінчення посівної кампанії, а не так, як ведеться до цього часу – раз у п'ять років. Якщо в перспективі вдасться створити інформаційну систему по сортах рослин, то цю функцію могла б виконувати, наприклад, асоціація насінневодів України. Саме вона (незалежна організація) може контролювати збір роялті з покупців насіння. Введення системи відрахувань за користування новими сортами дало б змогу залучити внутрішні кошти в розмірі 2,0-2,5 млрд грн в селекційну галузь України, що значно активізувало б її діяльність, сприяло б активнішому просуванню вітчизняних сортів на ринку інших країн.

Для прискорення розвитку організації ринку сортів України вважаємо за необхідне продовжувати роботу з реформування та становлення галузі насінництва й розвитку ринку сортів рослин, а саме на:

забезпечення товаровиробників високоякісним насінням перспективних сортів і гібридів, занесених до Реєстру сортів рослин будь-яких родів та видів для сортооновлення і сортозаміни;

прискорення запровадження у виробництво сортів та гібридів нового покоління, адаптованих щодо агроекологічних умов вирощування з цінними господарськими властивостями;

використання на сівбу насіння, що відповідає вимогам державного стандарту за сортовими й посівними показниками;

перехід до контрактної основи виробництва та реалізації елітного насіння за ліцензійними угодами;

проведення обов'язкової сертифікації насіння зернових культур;

наращування фінансування програми підтримки селекції й насінництва;

прискорення виходу України з насінницькою продукцією на європейський та світовий ринки сортів рослин.

На наш погляд, потрібно затвердити систему жорсткого відбору сортів рослин із метою визначення доцільності експорту та імпорту їх насіння, виходячи із забезпечення прав і законних економічних інтересів держави, задоволення нагальних потреб у відповідній рослинній сировині. За висновками іноземних селекціонерів та суб'єктів насінництва, більшість сортів іноземної селекції найдоцільніше використовувати з науковою метою, тобто для створення нових сортів, для поповнення генофонду рослин. Товарні закупки насіння не передбачають укладення договорів стосовно передачі технологій його ефективного вирощування та зберігання, іншої інформації, необхідної для використання такого насіння у практичній господарській діяльності, не гарантують збереження характерних ознак сорту, які, в першу чергу, цікавлять його споживачів.

Намагання з такого насіння виростити якісну рослинну сировину значно збільшує період адаптації іноземних сортів до вітчизняних агротехнологічних та кліматичних умов і найчастіше робить неможливим використання рослин нового сорту в рамках законодавства й міжнародних вимог внаслідок неможливості своєчасного забезпечення захисту прав селекціонерів.

Висновки. Підвищення платоспроможності в початковій і кінцевій ланці товаропросування насіння (у селекціонера й кінцевого споживача насіння – зерновиробника) є першочерговими завданнями, які потребують розв'язання в найближчій перспективі. Інакше подальше наращування пропозиції насіння може призвести лише до збільшення перехідних запасів і зниження цін внутрішнього ринку.

Розв'язавши поступово проблеми наращування попиту слід зорієнтувати механізм управління ринком у напрямі збільшення обсягів пропозиції насіння, подальшого здешевлення його, поліпшення якості й асортименту

та стримування цін від надмірного падіння. Для розв'язання більшості з цих проблем необхідна повноцінна інфраструктура ринку сортів рослин, усі складові якої працювали б у

злагодженому економічному режимі й передбачали максимально ефективну реалізацію насіння та розподіл ризику в процесі виробництва і реалізації його.

Список використаних джерел

1. Бакай С.С. Економіка насінництва / С.С. Бакай. – К.: Урожай, 1977. – 110 с.
2. Волкодав В.В. Зарубіжні фахівці стверджують, що сортові ресурси України – найкращі в Східній і Центральній Європі / В.В. Волкодав // Зерно і хліб. – 2008. – № 2. – С. 50.
3. Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні у 2011 році / Мінагрополітики України; Держ. служба з охорони прав на сорти рослин [редкол.: С. І. Мельник (голов. ред.) та ін.] – Вид. офіційне. – К.: ТОВ «Алефа», 2011. – 302 с.
4. Неттевич Э. Д. Рождение и жизнь сорта / Э. Д. Неттевич. – 2-е изд. – М.: Московский рабочий, 1983. – 174 с.
5. Пічкур О. В. Правова охорона селекційних досягнень у рослинництві: (монографія) / О. В. Пічкур. – К.: ПП «Авокадо», 2006. – 804 с.
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», що затверджене Наказом Міністерства України від 18.10.99 № 242 та зареєстроване в Мінюсті України 02.11.99 за № 750/4043 // Офіц. вісн. України 1999. – № 44(19 жовт.). – С. 229.
7. Про приєднання до Міжнародної конвенції по охороні нових сортів рослин: Закон України, від 2 черв. 1995 р. № 209 / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 22. – Ст. 168.
8. Худолій Л. М. Економічний механізм формування і функціонування ринку зерна в Україні / Л. М. Худолій. – К.: ІАЕ, 1998. – 212 с.
9. Юрчишин В. В. До проблеми розробки продовольчої (аграрно-продовольчої) доктрини України / В. В. Юрчишин // Економіка України. – 2001. – № 10. – С. 4–11.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2012 р.

*

УДК 658.149.3:631.153.7

**С.О. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук, доцент
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"
Я.О. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук,
фінансовий аналітик фірми "Сингента"**

Формування організаційних форм трансферу технологій в агропромисловому виробництві

Постановка проблеми. Трансфер технологій – це порівняно новий і маловідомий в агропромисловому виробництві України вид діяльності, який охоплює такі поняття як "інноваційний менеджмент", "комерціалізація наукових розробок", "впровадження інновацій". Якщо сформулювати у більш стислій формі, то трансфер технологій – це процес, завдяки якому ідея вченого або винахідника трансформується в комерційний продуктивний успіх як для автора, так і для всього суспільства. Одна з головних складностей організації трансферу технологій полягає в переконанні автора ідеї в тому, що довести її до успіху, до кінцевого наукоміського продукту в коротко- і довготерміновому періоді він самостійно практично не

зможє. Ідея розробника повинна пройти поетапний ланцюг: "теоретик – винахідник"; "дослідник – практик"; "дослідник – технолог"; "технолог – виробничник"; "маркетолог – продавець," залучаючи на своєму шляху в цю ланцюгову карусель й інноваційні інституції, і владні структури, й пресу, і банки, тобто трансфер технологій включає складний поетапний ланцюговий процес. До речі, основний акцент щодо трансферу технологій фокусується не стільки на технологію як таку, скільки на суб'єктах – учасниках цього процесу, що забезпечує платоспроможний попит, поширення на комерційних засадах технологічних знань прикладного характеру і досвіду відносно процесів, методів виробництва інноваційної продукції безпосередньо у відповідній галузі, між галузями, а також між країнами. Опрацювання ме-

© С.О. Тивончук, Я.О. Тивончук, 2013

та стримування цін від надмірного падіння. Для розв'язання більшості з цих проблем необхідна повноцінна інфраструктура ринку сортів рослин, усі складові якої працювали б у

злагодженому економічному режимі й передбачали максимально ефективну реалізацію насіння та розподіл ризику в процесі виробництва і реалізації його.

Список використаних джерел

1. Бакай С.С. Економіка насінництва / С.С. Бакай. – К.: Урожай, 1977. – 110 с.
2. Волкодав В.В. Зарубіжні фахівці стверджують, що сортові ресурси України – найкращі в Східній і Центральній Європі / В.В. Волкодав // Зерно і хліб. – 2008. – № 2. – С. 50.
3. Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні у 2011 році / Мінагрополітики України; Держ. служба з охорони прав на сорти рослин [редкол.: С. І. Мельник (голов. ред.) та ін.] – Вид. офіційне. – К.: ТОВ «Алефа», 2011. – 302 с.
4. Неттевич Э. Д. Рождение и жизнь сорта / Э. Д. Неттевич. – 2-е изд. – М.: Московский рабочий, 1983. – 174 с.
5. Пічкур О. В. Правова охорона селекційних досягнень у рослинництві: (монографія) / О. В. Пічкур. – К.: ПП «Авокадо», 2006. – 804 с.
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», що затверджене Наказом Міністерства України від 18.10.99 № 242 та зареєстроване в Мінюсті України 02.11.99 за № 750/4043 // Офіц. вісн. України 1999. – № 44(19 жовт.). – С. 229.
7. Про приєднання до Міжнародної конвенції по охороні нових сортів рослин: Закон України, від 2 черв. 1995 р. № 209 / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 22. – Ст. 168.
8. Худолій Л. М. Економічний механізм формування і функціонування ринку зерна в Україні / Л. М. Худолій. – К.: ІАЕ, 1998. – 212 с.
9. Юрчишин В. В. До проблеми розробки продовольчої (аграрно-продовольчої) доктрини України / В. В. Юрчишин // Економіка України. – 2001. – № 10. – С. 4–11.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2012 р.

*

УДК 658.149.3:631.153.7

**С.О. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук, доцент
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"
Я.О. ТИВОНЧУК, кандидат економічних наук,
фінансовий аналітик фірми "Сингента"**

Формування організаційних форм трансферу технологій в агропромисловому виробництві

Постановка проблеми. Трансфер технологій – це порівняно новий і маловідомий в агропромисловому виробництві України вид діяльності, який охоплює такі поняття як "інноваційний менеджмент", "комерціалізація наукових розробок", "впровадження інновацій". Якщо сформулювати у більш стислій формі, то трансфер технологій – це процес, завдяки якому ідея вченого або винахідника трансформується в комерційний продуктивний успіх як для автора, так і для всього суспільства. Одна з головних складностей організації трансферу технологій полягає в переконанні автора ідеї в тому, що довести її до успіху, до кінцевого наукоємного продукту в коротко- і довготерміновому періоді він самостійно практично не

зможє. Ідея розробника повинна пройти поетапний ланцюг: "теоретик – винахідник"; "дослідник – практик"; "дослідник – технолог"; "технолог – виробничник"; "маркетолог – продавець," залучаючи на своєму шляху в цю ланцюгову карусель й інноваційні інституції, і владні структури, й пресу, і банки, тобто трансфер технологій включає складний поетапний ланцюговий процес. До речі, основний акцент щодо трансферу технологій фокусується не стільки на технологію як таку, скільки на суб'єктах – учасниках цього процесу, що забезпечує платоспроможний попит, поширення на комерційних засадах технологічних знань прикладного характеру і досвіду відносно процесів, методів виробництва інноваційної продукції безпосередньо у відповідній галузі, між галузями, а також між країнами. Опрацювання ме-

© С.О. Тивончук, Я.О. Тивончук, 2013

тодичних підходів формування організаційних структур трансферу технологій – важливий науковий напрям переведення галузей економіки на інноваційний тип розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування трансферу технологій на сучасному етапі розвитку економіки є предметом досліджень багатьох іноземних та вітчизняних фахівців, зокрема: С.А. Володіна [1], В.М. Гейця, В.П. Семиноженка [2], П. Друкера [3], П.М. Музики [7], П.Т. Саблука [9], Д.М. Стеценка [10], О.Г. Шпикуляка [12] й Шумпетера [13] й інших. Разом із тим залишається низка питань, які потребують аналізу цього процесу з погляду виявлення сучасних тенденцій та форм його розвитку як нового виду діяльності й розробки методичних підходів щодо організації трансферу технологій в агропромислому виробництві.

Мета статті – узагальнення трансферу технологій в агропромислому виробництві, опрацювання методичних підходів до формування організаційних його форм і основних напрямів забезпечення докорінної структурної і технологічної модернізації виробничої бази галузей агропромислового виробництва

Виклад основних результатів дослідження. На сучасному етапі розвитку світогосподарської системи більшість держав, у тому числі й Україна здійснюють пошук побудови моделі перекладання концептуальних ідей сталого розвитку в проєктивну площину, забезпечуючи раціональну пропорцію інвестування наукових передпроектних досліджень і проєктних рішень формування ринку технологій, який можна поділити на чотири сегменти: ринок патентів та ліцензій; ринок науко- і технологічноємної продукції; ринок високотехнологічного капіталу; ринок науково-технічних фахівців. Домінантна роль у цьому зв'язку, як показує досвід розвинутих країн, належить наростаючим процесам формування організаційних форм трансферу технологій, тобто передачі об'єктів права інтелектуальної власності (ОПІВ), котрі можна використовувати при виробництві наукомістких товарів та послуг, оскільки трансфер технологій, забезпечуючи якісні зміни в економіці, на 75-80 % визначає приріст ВВП [2].

Основними формами передачі ОПІВ, які впродовж останніх років набули поширення у світовій практиці, відповідно до чинних правових актів є:

патентні угоди – торговельна угода, по якій власник патенту уступає свої права на використання винаходу покупцеві патенту;

ліцензійні угоди – торговельна угода, по якій власник винаходу або технічних знань надає іншій стороні дозвіл на використання у визначених межах своїх прав на технологію;

«ноу-хау» – надання технічного досвіду і секретів виробництва, що включають зведення технологічного, економічного, адміністративного, фінансового характеру, використання яких забезпечує визначені переваги (звичайно комерційно);

інжиніринг – надання технологічних знань, необхідних для придбання, монтажу і використання куплених або орендованих машин і устаткування;

франчайзінг – надання прав на використання торговельної марки або фірмової назви, а також надання послуг по технічній допомозі, підвищенню кваліфікації робочої сили, організації торгівлі й управлінню [8].

Зазначені форми трансферу ОПІВ часто переплітаються і доповнюють один одного, що, безумовно, сприяє поглибленню інтеграції науки і виробництва на комерційній основі, створюючи об'єктивні умови для формування організаційних структур трансферу технологій.

В умовах функціонування трансферу технологій необхідно враховувати, що об'єкти права інтелектуальної власності за своєю характеристикою мають відповідні критерії охороноздатності та різні терміни правової охорони (табл. 1).

Використання об'єктів інтелектуальної власності юридично оформляється ліцензійним договором (виключна, одинична і невиключна ліцензії), який відрізняється від інших договорів купівлі-продажу тим, що продається або купується нематеріальний об'єкт. В аграрному секторі економіки України через слабку взаємодію науки й бізнесу трансфер технологій не знайшов свого належного розвитку, доходами від продажу інноваційних продуктів юридичні або фізичні особи не покривають свої витрати на наукові дослідження.

1. Характеристика об'єктів інтелектуальної власності

Об'єкт промислової власності	Об'єкт правової охорони	Критерії охороноздатності	Охоронний документ	Термін правової охорони
Винахід	Продукт (сорт, порода, штами, машина, знаряддя, ветпрепарат тощо) Процес (системи, способи технологічний процес) Нове застосування відомого продукту чи процесу	Новизна Винахідницький рівень Промислова придатність	Патент	20 або 6*
Корисна модель	Нове і промислово придатне конструктивне виконання пристрою	Новизна Промислова придатність	Патент	10
Торговельна марка (знак для товарів і послуг)	Будь-яке позначення (слова, літери, цифри тощо) або будь-яка комбінація позначень	Відповідність публічному порядку, принципам гуманності й моралі	Свідоцтво	10**
Авторське право та суміжні права	Майнові і немайнові права авторів та їхніх правонаступників (створення й використання творів науки); права виконавців та виробників фонограм	Новизна Відповідність публічному порядку	Свідоцтво	70

* Прийом заявок на 6-річні деклараційні патенти припинено з 01.01.2004 р.

** Термін правової охорони може бути продовжений ще на 10 років після закінчення попереднього терміну.

Дія охоронного документа на об'єкт промислової власності може достроково припинятися (цілком чи частково) на основі таких підстав: за заявою власника патенту; через невчасну сплату річного збору за підтримання дії охоронного документа.

Джерело: Підпригора О. Авторське право і суміжні права в новому Цивільному кодексі України / О. Підпригора // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 2. – С. 16-20.

Так, у 2011 році надходження коштів від комерціалізації наукових продуктів та наукомісткої продукції науковим установам НААН за однією з перспективних форм передачі прав власності на ОПВ ліцензійними договорами становили лише 24,1% (табл. 2) від загальної суми надходжень до спеціалізованих фондів. Не здійснювалася комерціалізація наукових продуктів і за формою патентних угод. Це призвело до того, що до спеціалізованого фонду наукових установ НААН на 1 грн бюджетних коштів, виділених на наукову діяльність, надійшло лише 0,28 грн.

Основними видами ліцензійних платежів є: роялті, паушальний та комбінований платежі. Найбільшого поширення набули комбіновані платежі, які передбачають виплату ліцензіару ліцензіатом первинного сталого платежу до початку виробництва й збуту ліцензійної продукції з подальшою виплатою залишку розрахункової ціни ліцензії у вигляді роялті. Таким чином, ліцензіар має можливість одержувати відрахування від реального доходу ліцензіата протягом усього терміну дії ліцензійного договору.

Не набувши протягом 2006-2011 років (табл. 2) широкого застосування технологій,

аграрний сектор України втрачає можливість використання стратегії нарощування інноваційного потенціалу на пріоритетних напрямках НТП, що загрожує закріпленню у країні екстенсивної моделі розвитку агропромислового виробництва.

Водночас аграрна наука нині впритул наблизилася до необхідності заробляти кошти інноваційними продуктами. Наукові колективи НААН поряд з активним продукуванням наукових знань, адаптуючись до ринкової сфери, роблять перші успішні кроки щодо просування завершених прикладних розробок через ринкове середовище в агропромислове виробництво, створюючи організаційно-правові форми комерціалізації інноваційних продуктів.

Наприклад, у Селекційно-генетичному інституті – НЦНС НААН створені вченими сорти, гібриди нині стають реальними об'єктами ринку, а прийняття відповідної законодавчої бази дає змогу поступово змінювати комплекс економічно-правових відносин у системі національного насінництва, де відбуваються основні дії з трансферу наукових інновацій у галузі селекції.

2. Результати діяльності наукових установ НААН у сфері комерціалізації наукових продуктів та наукомісткої продукції за 2011 рік

Наукові установи відділень НААН	Надійшло всього коштів до спец-фонду установ, тис. грн	у тому числі за:							
		ліцензійними угодами		господарськими угодами		реалізацію наукомісткої продукції		пайову участь у спільних проектах	
		тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%
Відділення землеробства, меліорації та механізації	19775,5	1411	7,2	7758,6	39,2	10605,2	53,6		
Відділення рослинництва	67664,4	23883,0	35,3	22669,0	33,5	20400,3	30,1	712,1	1,1
Відділення ветеринарної медицини та зоотехнії	5225,4	441,1	8,4	4181,3	80,0	603,0	11,6		
Відділення аграрної економіки і продовольства	5890,0	338,7	5,8	5343,8	90,7	207,5	3,5		
Відділення наукового забезпечення трансферу технологій	16821,6	1837,8	10,9	3217,8	19,1	11730,3	69,8	35,7	0,2
Разом по НААН	115376,9	27912,2	24,2	43170,67	37,4	43546,4	37,7	747,8	0,6

Джерело: Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011 рік. – К: Аграрна наука, 2012.

Тут у 2000 році за участю провідних селекціонерів інституту була створена спеціалізована насінницька фірма ЗАТ “Селена”, якій Селекційно-генетичним інститутом – НЦНС НААН було надано виключне право на продаж насіння сортів і гібридів сільськогосподарських культур, які створені нау-

ковими співробітниками інституту. Укладення ліцензійних договорів із споживачами насіння на надання їм права на вирощування й продаж вирощеного насіння на законних підставах, проводять регіональні представники та агенти ЗАТ “Селена” (рис.1).

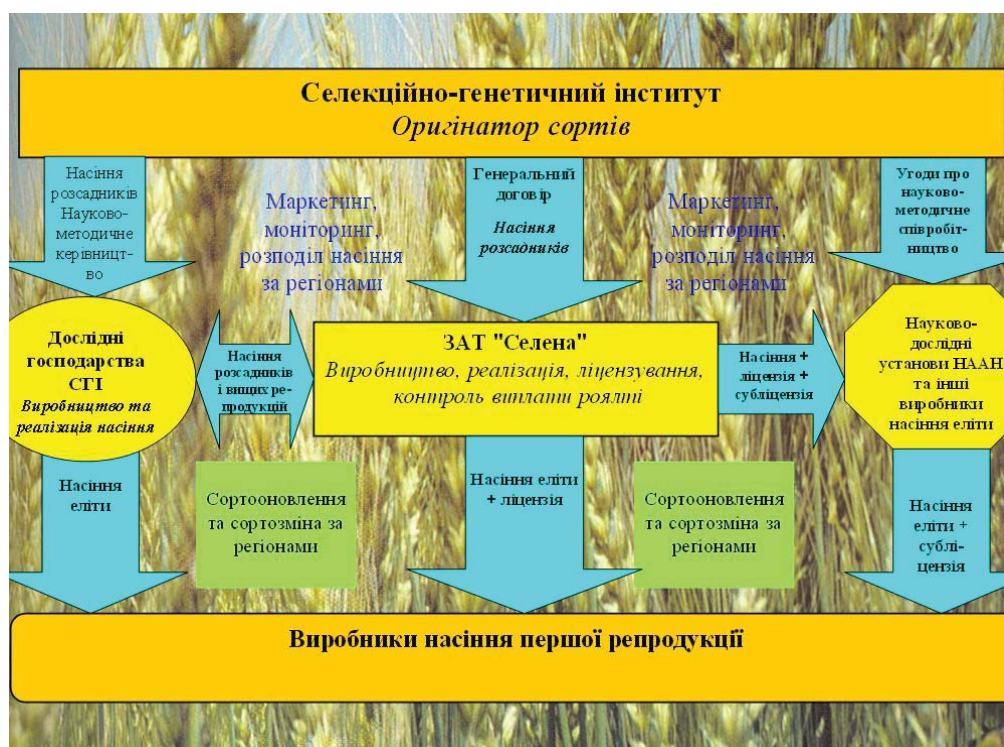

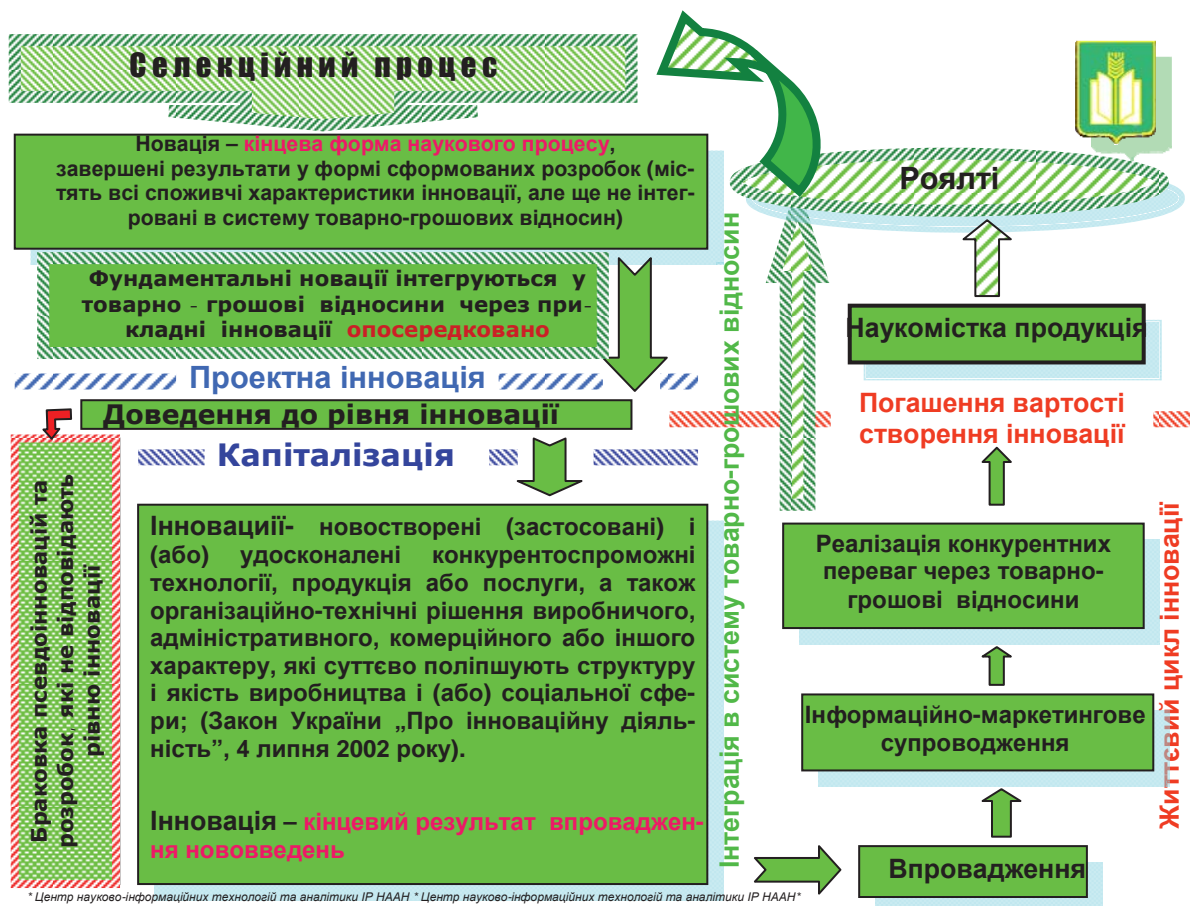
Рис. 1. Трансфер оригінального й елітного насіння сортів і гібридів сільськогосподарських культур Селекційно-генетичного інституту – НЦНС НААН

Джерело: Соколов В.М. Стан та основні підходи до поліпшення системи збору роялті за використання інтелектуальної власності наукових установ / В. М. Соколов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/institutions/sgi/sokolov.html>.

Співробітники, провідні спеціалісти інституту надають споживачам інновацій кваліфіковану науково-методичну допомогу при виборі насіння з врахуванням специфіки сорту, умов його вирощування. Створення ЗАТ “Селена” дало можливість інституту бути провідною науковою установою у сфері дифузії сортів і гібридів сільськогосподарських культур в Україні з обсягом реалізації насіння 13 -15 тис. т на суму понад 8,5 млн грн на рік.

В Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр’єва НААН фронтування ринку інновацій ґрунтується на застосуванні системного підходу маркетингового дослідження при розробці технологічного забезпечення впровадження інноваційних продуктів.

Протягом останнього десятиріччя тут опрацьовані методичні підходи застосування стратегічного маркетингу та менеджменту в інноваційній діяльності, створено відділ маркетингу, який здійснює організаторську роботу щодо налагодження тісних взаємозв’язків з підприємницькими виробничими структурами – споживачами інноваційних продуктів, рекламними інституціями, що забезпечило щорічне зростання кількості споживачів створених інститутом інновацій. Схематично селекційно – інноваційний процес із просуванням на наукоємний ринок інновацій, який є фундаментом у діяльності Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр’єва, наведений на рисунку 2.

Рис. 2. Формування та просування інноваційних продуктів на наукоємний ринок Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр’єва НААН

Джерело: Кириченко В. В. Методологія трансферу інновацій в агропромислове виробництво / В.В. Кириченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_7/28.pdf.

Як бачимо, на рисунку 2 відображено системний технологічний підхід створення селекційних інновацій у галузі рослинництва,

забезпечення виходу наукової продукції на наукоємний ринок (реалізується наукова продукція комплексно в пакеті з інжинірин-

говими послугами) та процес рефінансування наукових досліджень. Інститут всебічно використовує інтерактивну модель інноваційного процесу, яка включає наступні елементи: фундаментальні дослідження, прикладні дослідження, створення і передача новачій, капіталізацію й комерціалізацію інновацій. Це дало можливість інституту одержувати надходження коштів до спеціалізованого фонду 1,5 грн, а в окремі роки – більше 2 грн на гривню фінансових ресурсів, виділених із державного бюджету на науково–дослідну діяльність. Протягом останніх років інтерактивну модель інноваційних процесів широко застосовують більшість Національних наукових центрів і галузевих інститутів НААН.

Необхідно враховувати, що фронтування ринку інновацій пов'язано з вирішенням цілого комплексу аналітичних та операційних задач і насамперед головної задачі: за якою ціною продавати дану інновацію, а також спрогнозувати попит на інновації, що створюються науковою установою. В цьому контексті виникає потреба в експортному маркетинговому дослідженні, тобто виявленні можливостей і конкурентоспроможності реалізації розроблених нових інноваційних продуктів на наукоємному ринку. Використовуючи узагальнену нами на основі дослідження літературних джерел систему маркетингу інновацій (рис. 3), яка відображає конкуруючі напрями інновацій (економічну, технологічну, експлуатаційну); аналітичну модель ринкової ситуації (наявність попиту, ємність ринку, кон'юнктура ринку); економічну й технологічну конкурентоспроможність (порівняльна оцінка технічних і технологічних показників аналогів і прототипів); економічну доцільність застосування інновацій, можна визначити найбільш перспективні сегменти та потенціал наукоємного ринку, позиції конкурентів, потенційних покупців інноваційних продуктів, механізм активізації інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва. Загалом, використання методичних підходів маркетингу інновацій сприятиме формуванню ефективних організаційних форм транс-

феру інновацій, активізації передачі технологій економічними методами (ліцензування, уступка виключних прав, угоди про ноу-хау, франшиза) й реалізації інноваційних проектів. При цьому слід пам'ятати, що на вільному ринку набувають попиту інтелектуальні товари, які задовольняють наступні умови: мають практичну цінність у виробництві, збуті; недоступні без згоди власника (наділені охоронними документами); можуть бути передані іншим особам тільки в режимі конфіденційності.

Інститут інноваційного провайдингу НААН на основі результатів ринкових досліджень за типом організації продюсерства у шоу-бізнесі, промоутерства в спорті розробив систему інноваційного провайдингу в інноваційній діяльності, спрямовану на забезпечення безперервного процесу створення, удосконалення й трансферу наукової та інноваційної продукції за економічними правилами наукоємного ринку. В цьому зв'язку система інноваційного провайдингу поєднує сферу державного регулювання, виробництва, споживання та бізнес–послуг, які супроводжують науково–інноваційний процес на всіх стадіях творчого продукування науково–технічних досліджень і розробок, дослідно–експериментального випробування та інноваційно–венчурного підприємницького супроводу до кінцевого споживача.

Нині в кожній області й в Автономній Республіці Крим функціонують за моделлю інноваційного провайдингу Центри наукового забезпечення агропромислового виробництва НААН. Вони є головними операторами НААН на наукоємному ринку в аграрній сфері регіону. Це дає можливість створити основу до системного переведення галузей агропромислового виробництва на принципи інноваційної діяльності, з виходом наукоємної продукції на світовий наукоємний ринок. Водночас стає очевидним, виходячи із світових тенденцій інноваційного розвитку, що стратегія розвитку трансферу технологій в агропромисловому виробництві має включати проведення багатовекторних напрямів державної підтримки з тим, щоб забезпечити:

дотримання балансу між стратегічними пріоритетами й проблемними галузями та технологічними змінами із зростанням глобальної економіки знань;

побудову сучасної інноваційної інфраструктури й динамічної інформаційної системи;

мінімізацію економічних ризиків залучення інвестицій до сфери високотехнологічного виробництва;

поліпшення якісних показників освіти та досягнення рівного доступу до неї.

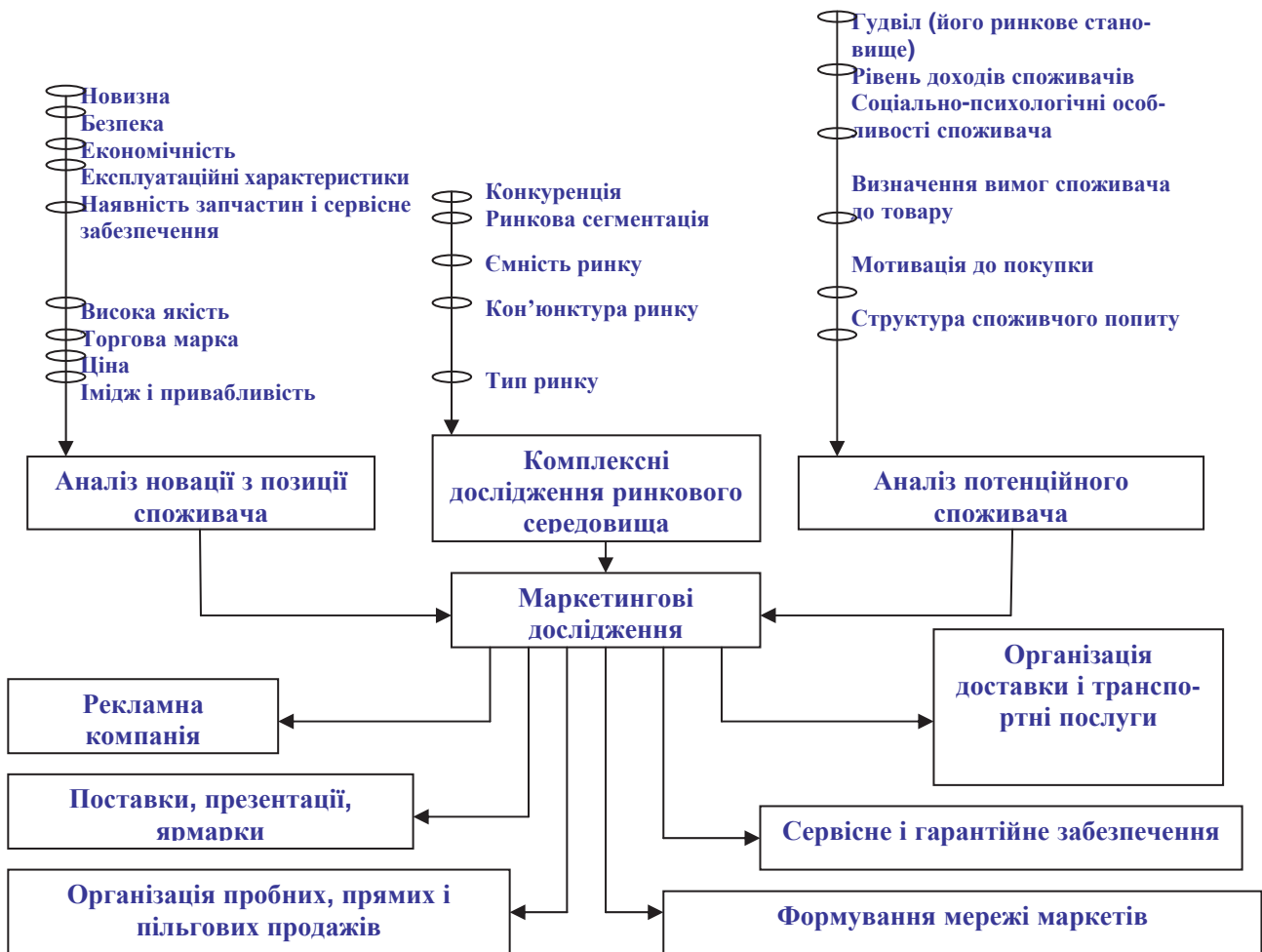

Рис. 3. Узагальнююча схема системи маркетингу інновацій

Джерело: Власні дослідження.

Висновки. Зазначене вище зумовлює необхідність подальшого проведення дослідження щодо аналітичної оцінки організаційної структури управління в сфері науково-технологічної й інноваційної діяльності аграрного сектору економіки України з тим, щоб спрямовувати інноваційну діяльність на забезпечення докорінної структурної і технологічної модернізації виробничої бази галузей агропромислового виробництва, підвищення інвестиційного клімату, ділової активності та ефективності виробництва й розв'язання наступних актуальних завдань:

сприяння інтеграційним процесам як одному із засобів примноження потенціалу

інноваційних ресурсів і підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва;

зосередження інвестиційних ресурсів на розвиток високоліквідних виробництв інноваційних кластерів, які забезпечують економічне зростання за рахунок інноваційних факторів і таких, що збільшують базу для відтворення інвестиційних ресурсів;

удосконалення системи відбору та обґрунтування інноваційних проектів, які здійснюються за рахунок як одно-, так і багатоканального фінансування;

удосконалення інституціональних трансформацій корпоративного сектору економіки та через інноваційний консалтинг забез-

печення ринкового розповсюдження інновацій серед споживачів.

Список використаних джерел

1. Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки [моногр.]. / С.А. Володін. – К.: Вид-во МАУП, 2006. – 400 с.
2. Гець В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Гець, В.П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
3. Друкер П. Як забезпечити успіх у бізнесі: новаторство і підприємництво / П. Друкер. – К., 1994.
4. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» № 3687-ХІІ від 15.12.1993 р. [Електронний ресурс] / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011 рік. – К.: Аграрна наука, 2012.
6. Кириченко В.В. Методологія трансферу інновацій в агропромислове виробництво / [Електронний ресурс] / В.В. Кириченко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_7/28.pdf.
7. Музика П.М. Інноваційне підприємництво в аграрному виробництві України: моногр. / П. М. Музика. – Львів: ПП «Кварт», 2005. – 306 с.
8. Підпригора О. Авторське право і суміжні права в новому Цивільному кодексі України / О. Підпригора // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 2. – С. 16-20.
9. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: моногр. / [П.Т.Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.
10. Стеченко Д.М. Інноваційні форми регіонального розвитку: навч. посіб. / Д.М. Стеченко. – К.: Вища шк., 2002.
11. Соколов В.М. Стан та основні підходи поліпшення системи збору роялті за використання інтелектуальної власності наукових установ / [Електронний ресурс]. В. М. Соколов. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/institutions/sgi/sokolov.html>.
12. Шпикуляк О.Г. Трансфер технологій в агропромислового виробництві України (стан і концептуальні напрями) / О. Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук, С.В. Тивончук // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 111-114.
13. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 454 с.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2012 р.

*

УДК 631.17.001.7:632

*В.М. ПЕТРОВ, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві

Постановка проблеми. Відтворення виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах господарювання багато у чому залежить не тільки від насичення технікою та обладнанням у фізичних одиницях, але й вирішальною мірою від їх наукомісткості, використання передових ноу-хау при конструюванні, економічності. Забезпечення машинно-тракторного парку сільських товаровиробників засобами механізації, що акумулюють у собі останні досягнення передової інженерної думки, разом з освоєнням нових джерел енергії нині виступають ключовими напрямками інноваційного розвитку в умовах глобалізації та інтеграції України до європейського і світового економічного простору та необхідними складовими забезпечення кон-

курентоспроможності вітчизняного аграрного виробництва. Проте темпи інноваційного переоснащення, що склалися в АПК України за роки державної незалежності, незважаючи на певне пожвавлення останніми роками, не можна вважати задовільними, бо значне відставання від розвинутих країн світу за технологічним рівнем у всіх сферах вітчизняного аграрного виробництва настільки велике, що без вжиття великомасштабних радикальних заходів загальнодержавного рівня подолати його буде неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах пореформеного функціонування вітчизняного аграрного виробництва проблема його переведення на інноваційну модель розвитку є однією з пріоритетних у сучасних наукових і прикладних дослідженнях. У наукових публікаціях П.Т. Саблука, О.Г. Шпикуляка [12, 28, 29],

© В.М. Петров, 2013

удосконалення інституціональних трансформацій корпоративного сектору економіки та через інноваційний консалтинг забез-

печення ринкового розповсюдження інновацій серед споживачів.

Список використаних джерел

1. Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки [моногр.]. / С.А. Володін. – К.: Вид-во МАУП, 2006. – 400 с.
2. Гець В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Гець, В.П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
3. Друкер П. Як забезпечити успіх у бізнесі: новаторство і підприємництво / П. Друкер. – К., 1994.
4. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» № 3687-ХІІ від 15.12.1993 р. [Електронний ресурс] / Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011 рік. – К.: Аграрна наука, 2012.
6. Кириченко В.В. Методологія трансферу інновацій в агропромислове виробництво / [Електронний ресурс] / В.В. Кириченко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_7/28.pdf.
7. Музика П.М. Інноваційне підприємництво в аграрному виробництві України: моногр. / П. М. Музика. – Львів: ПП «Кварт», 2005. – 306 с.
8. Підпригора О. Авторське право і суміжні права в новому Цивільному кодексі України / О. Підпригора // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 2. – С. 16-20.
9. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: моногр. / [П.Т.Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.
10. Стеченко Д.М. Інноваційні форми регіонального розвитку: навч. посіб. / Д.М. Стеченко. – К.: Вища шк., 2002.
11. Соколов В.М. Стан та основні підходи поліпшення системи збору роялті за використання інтелектуальної власності наукових установ / [Електронний ресурс]. В. М. Соколов. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/institutions/sgi/sokolov.html>.
12. Шпикуляк О.Г. Трансфер технологій в агропромислому виробництві України (стан і концептуальні напрями) / О. Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук, С.В. Тивончук // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 111-114.
13. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 454 с.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2012 р.

*

УДК 631.17.001.7:632

*В.М. ПЕТРОВ, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві

Постановка проблеми. Відтворення виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах господарювання багато у чому залежить не тільки від насичення технікою та обладнанням у фізичних одиницях, але й вирішальною мірою від їх наукомісткості, використання передових ноу-хау при конструюванні, економічності. Забезпечення машинно-тракторного парку сільських товаровиробників засобами механізації, що акумулюють у собі останні досягнення передової інженерної думки, разом з освоєнням нових джерел енергії нині виступають ключовими напрямками інноваційного розвитку в умовах глобалізації та інтеграції України до європейського і світового економічного простору та необхідними складовими забезпечення кон-

курентоспроможності вітчизняного аграрного виробництва. Проте темпи інноваційного переоснащення, що склалися в АПК України за роки державної незалежності, незважаючи на певне пожвавлення останніми роками, не можна вважати задовільними, бо значне відставання від розвинутих країн світу за технологічним рівнем у всіх сферах вітчизняного аграрного виробництва настільки велике, що без вжиття великомасштабних радикальних заходів загальнодержавного рівня подолати його буде неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах пореформеного функціонування вітчизняного аграрного виробництва проблема його переведення на інноваційну модель розвитку є однією з пріоритетних у сучасних наукових і прикладних дослідженнях. У наукових публікаціях П.Т. Саблука, О.Г. Шпикуляка [12, 28, 29],

© В.М. Петров, 2013

С.А. Володіна [6, 7], О.А. Козаченко [13] та інших вчених розробляються теоретико-методологічні підходи й практичні рекомендації щодо створення дієвих механізмів розробки та трансферу інноваційних нововведень у галузі. У наукових дослідженнях Я.К. Білоуська, В.Л. Товстопята [1-5], В.В. Іванишина [10, 11], Г.М. Підлісецького [22, 23], В.С. Шебаніна [26, 27], В.І. Кравчука [16, 17] опрацьовуються заходи щодо їх технічного, організаційного та фінансового забезпечення. Проте відсутність реальних масштабних позитивних зрушень у поліпшенні техніко-технологічного забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції протягом тривалого періоду вимагає продовження наукових пошуків у цьому напрямі на основі вивчення й узагальнення передового зарубіжного та вітчизняного досвіду, сучасних тенденцій розвитку світового аграрного виробництва.

Мета статті – узагальнення передумов розвитку й основних напрямів інноваційного переоснащення сільськогосподарського виробництва у світі та опрацювання перспектив використання набутого передового досвіду у цій царині в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Практика ефективного господарювання в економічно розвинутих країнах Заходу за часів новітньої історії довела, що на прогресивний розвиток будь-якої галузі народного господарства суттєво впливає саме рівень розвитку фундаментальної й прикладної науки у країні та здатність впроваджувати новітні досягнення науково-технічного прогресу в господарську діяльність. Цей постулат нині є беззаперечним і саме на цьому наголошував ще у 70-х роках минулого століття директор Економіко-математичного інституту Академії наук СРСР академік М.В. Федоренко, коли зазначав, що нормальний розвиток економіки можливий тільки у випадку, якщо 2/3 приросту річного виробництва відбувається за рахунок науково-технічного прогресу, а 1/3 – за рахунок інших факторів.

Останніми десятиліттями технологічний розвиток аграрного виробництва в економічно розвинутих країнах Заходу все більше зазнає тиску двох чинників, які за характером впливу на галузь мають протилежні вектори спрямування. З одного боку, рівень насичення споживчих ринків якісною сіль-

ськогосподарською продукцією власного виробництва у цих країнах досяг оптимальних параметрів і тому аграрна політика тамтешніх урядів дедалі більше спрямовується на стримування темпів зростання сільгоспвиробництва у межах визначених критеріїв через запровадження різних економічних механізмів: квотування обсягів виробництва; виведення з господарського обігу низькопродуктивних та ерозійно небезпечних земельних угідь; відшкодування сільським товаровиробникам з державного та регіонального бюджетів втраченої економічної вигоди внаслідок штучного обмеження обсягів виробництва; посилення вимог до якісних показників сільгоспсировини і готових продуктів харчування тощо. Відповідно до цих тенденцій ринок сільськогосподарської техніки у таких країнах, як Німеччина, Франція, Італія, Великобританія все більшою мірою залежить від політики Європейського Союзу у сфері сільгоспвиробництва, яка дедалі більше спрямовується на охорону навколишнього середовища та забезпечення екологічної рівноваги в агроценозах.

З іншого боку, на розвиток машинних технологій у світовому сільськогосподарському виробництві суттєво впливає зростання попиту на продукти харчування і сільгоспсировину внаслідок перманентного збільшення чисельності населення на планеті. Незважаючи на певне зниження темпів зростання в останнє десятиліття, населення світу щороку збільшується майже на 80 млн осіб. До того ж стрімкий розвиток економік країн Південно-Східної Азії приводить до збільшення доходів населення та, відповідно, споживчого попиту на продукти харчування. Наприклад, у Китаї за останні 20 років споживання м'яса на душу населення зросло у два рази, а молочних продуктів – у шість разів. Навіть в Індії, де рівень зuboжіння населення в умовах сьогодення за місцевим виміром перевищує 60 %, калорійність раціону харчування за останні 10 років зросла на 14 %. За оцінками експертів, до цього процесу причетні близько 3 млрд осіб [8, 24].

Збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у світі за рахунок додаткового введення у господарський обіг земельних угідь у перспективі не є можливим, бо непродумане використання земель в аграрному виробництві разом з глобальними

кліматичними змінами та погодними й техногенними катаклізмами призводять до щорічної втрати від 5 до 10 млн га сільгоспугідь внаслідок ерозійних процесів, пилових бур, наступу пустель, заболочування, засолення та відчуження для потреб промисловості, транспорту, цивільного будівництва тощо [14]. Крім того, в останнє десятиліття у загальносвітовій структурі посівних площ значно зросла частка зернових і технічних культур, які вирощуються для переробки на нехарчові цілі (зокрема, пшениці й кукурудзи для виробництва біоетанолу та ріпаку – для виробництва біодизеля). Це призводить до загострення конкурентної боротьби на ринках продовольства і ставить принципово нові вимоги до організації аграрного виробництва та його техніко-технологічного забезпечення. Крім того, у зв'язку з інтенсивним розвитком харчових технологій з боку підприємств переробної та харчової промисловості значно посилюються вимоги щодо асортименту та якісних характеристик сільськогосподарської сировини. Нині переробники пшениці, сої, кукурудзи, насіння олійних культур вимагають не сировину взагалі, а продукцію із суворо заданими технологічними властивостями та конкретним вмістом тих чи інших речовин (клейковини, білка, амінокислот, жирних кислот тощо). За це вони готові сплачувати відповідні кошти.

Складові врожаю сільськогосподарських культур загальновідомі – це якісний насінневий матеріал, добрива, засоби захисту рослин від бур'янів, хвороб і шкідників, вископродуктивна техніка для своєчасного виконання усіх передбачених технологією агротехнічних заходів, науково обґрунтоване планування та організація виробництва, а також ефективний менеджмент. Розвиток сільськогосподарського виробництва останніми десятиліттями характеризується перманентним подорожчанням матеріальних ресурсів, що використовуються у технологічному процесі (пально-мастильні матеріали, добрива, хімічні засоби захисту рослин, насіння тощо). Це примушує сільських товаровиробників застосовувати їх раціональніше, визначати норми внесення не на гектари, а навіть на квадратні метри. Так, рекомендовані норми внесення гербіцидів останнього покоління таких всесвітньо відомих виробників хімічних засобів захисту рослин, як Дюпон, Нертус, Монсанто знахо-

дяться у межах від 10 до 30 грамів на 1 га (замість сотень грамів або навіть кілограмів на 1 га у традиційних технологіях); норми висіву насіння сучасних сортів і гібридів сільськогосподарських культур суворо регламентуються кількістю насінин на 1 погонний метр рядка тощо. Тому техніка, що використовується у таких технологіях, повинна забезпечувати прецизійне (точне) управління агротехнічними заходами, бо за таких малих норм внесення навіть невеликі відхилення від встановлених параметрів завдають виробнику великих економічних втрат.

Сучасні передові тенденції розвитку аграрної науки за кордоном характеризуються зосередженістю на розробці механізованих технологій вирощування і збирання сільськогосподарських культур нового покоління, які дають змогу зберегти біологічну й екологічну рівновагу у природі [30, 31]. Біологізація та ресурсозбереження як свідомі, а не вимушені науково-виробничі напрями виробництва екологічно чистої продукції з оптимальними, чітко визначеними на основі результатів ґрунтової й рослинної діагностики обсягами застосування засобів інтенсивного впливу на агроценози (передусім мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин) передбачають більш глибокі знання, не спрощення технологій, а науково обґрунтоване використання наявного біокліматичного та економічного потенціалів, раціональне застосування усіх складових системи ведення рослинництва, що забезпечує менші затрати живої й уречевленої праці з розрахунку на одиницю продукції, з одного боку, та екологічну безпеку – з іншого. Такий стратегічний напрям ставить за мету не одержання максимальних урожаїв, а створення передумов для організації сталого високопродуктивного сільськогосподарського виробництва. Саме ця парадигма в умовах сучасного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин є визначальним чинником структурної перебудови методів управління аграрним виробництвом.

Вирішення завдань, що на нинішній час постають перед інноваційними точними технологіями у рослинництві, з використанням традиційних механічних засобів не є можливим. Сучасний рівень розвитку науково-технічного прогресу дає змогу залучити до їх розв'язання електронні автоматизо-

вані системи, які у поєднанні з глобальною навігаційною супутниковою системою позиціонування GPS (Global Position System) уможливають приймати оптимальні рішення щодо управління продукційними процесами під час організації виробництва у рослинництві. Сучасні геоінформаційні системи крім інформаційної функції здійснюють кількісно-якісний аналіз стану рослин та управління процесом вегетації за допомогою механізмів оптимізації термінів виконання всього технологічного циклу й дотримання агротехнічних вимог із метою одержання запрограмованого врожаю із заданими якісними характеристиками.

Створення систем глобального супутникового позиціонування послугувало поштовхом до зародження так званого «координатного землеробства», основні принципи якого зумовлюються використанням високотехнологічного обладнання для визначення місця знаходження та управління мобільними сільськогосподарськими агрегатами у просторі, оцінки різних параметрів рослин і ґрунту, вибіркового застосування засобів захисту рослин та добрив і диференційованої обробітки на різних ділянках поля. Є припущення, що координатне землеробство у поточному столітті стане основним напрямом виробництва продукції рослинництва у світі.

Використання точних технологій у рослинництві дає змогу індивідуалізувати процеси вирощування відповідно до винятковості об'єкта управління, що зумовлюється його нестандартними характеристиками – агроекологічними, організаційними та економічними. У даному випадку основним об'єктом управління є агроценоз певного поля, який розглядається у просторі й часі за широким діапазоном диференційованих ознак, таких як місце розташування земельної ділянки, її конфігурація, рельєф, вміст доступних для культурних рослин форм поживних речовин у ґрунті, його кислотність, рівень забур'яненості, фітосанітарний стан посіву тощо. Процес управління такою системою є дуже динамічним внаслідок постійної мінливості багатьох варіативних характеристик, бо об'єкт управління перебуває у стані лише короткотермінової стабільності при визначенні параметрів функціонування [18, 19].

У Науково-дослідному інституті Силсоу (Великобританія) ще на початку 2000-х років був створений агрегат по догляду за посівами сільськогосподарських культур, що працює в автоматичному режимі. Машина обладнана відеокамерами, які відстежують простір перед її робочими органами. У процесі руху вздовж рядків сенсорна система здатна розрізнити культурні рослини від бур'янів. Одержані зображення аналізуються у режимі реального часу бортовим комп'ютером. На основі обробленої інформації на робочі органи подаються команди щодо обробітки кожної рослини окремо суто індивідуальним способом, наприклад, комп'ютер може дати команду здійснити обприскування рослини бур'яну гербіцидом або внести поживну суміш тільки під конкретну культурну рослину.

Ще донедавна відеозображення не використовували для розпізнавання культурних рослин і бур'янів у режимі реального часу. Дослідники вважають, що економічні вигоди від впровадження таких технологій можуть бути доволі значними, бо вони сприяють скороченню витрачання хімічних засобів захисту рослин на 90 %. Крім суттєвої економії коштів на закупівлю пестицидів, тут є також беззаперечні екологічні переваги – зменшується вміст залишків агрохімікатів у сільськогосподарській продукції (відповідно зростають її споживчі характеристики та закупівельні ціни), знижується забруднення ґрунту й навколишнього середовища. Такий підхід до управління операційними процесами у рослинництві називають «землеробством на рівні індивідуальної рослини».

До останніх інноваційних розробок із використанням глобальної супутникової навігаційної системи GPS щодо захисту сільськогосподарських культур можна віднести систему раннього попередження настання хвороб рослин. За допомогою спеціальної комп'ютерної програми, яка у режимі реального часу здійснює спектральний аналіз знімків посівів із супутників, можна заздалегідь (приблизно за два тижні) передбачити масове настання хвороби.

Проведені дослідження довели, що використання сучасних інноваційних високоточних технологій дає можливість зменшити витрати насіння в 1,5-2,0 рази, хімічних засобів захисту рослин – у 2 рази, мі-

неральних добрив – на 20-30 %, паливно-мастильних матеріалів – у 2,0-2,5 рази. У високорозвинутих країнах Західної Європи при застосуванні високоточних технологій сільські товаровиробники досягають урожайності зернових 80 ц/га і більше, цукрових буряків – до 700, картоплі – понад 400 ц/га [9, 20, 21, 25].

Розробка та впровадження сучасних інноваційних високоточних технологій виробництва сільськогосподарської продукції у загальносвітовому масштабі призводить до того, що країни з низьким рівнем розвитку економіки потрапляють у все більшу залежність від індустріально розвинутих держав. Вони змушені закуповувати за кордоном як сучасну техніку, так і відповідне апаратне та програмне забезпечення для високоефективного ведення галузі й підвищення на цій основі конкурентоспроможності своєї сільськогосподарської продукції. Конкуренція стає глобальнішою і жорсткішою ніж будь-коли й тому менш підготовлені у техніко-технологічному відношенні країни будуть змушені поступово здавати свої позиції на світових ринках продовольства і сільгоспсировини. Тому завдання сьогодення полягає у тому, щоб захистити вітчизняне сільське господарство від руйнівного впливу цих тенденцій. Незважаючи на те, що економіка України поки що знаходиться у занепаді й тільки намітилися позитивні ознаки її виходу з глибокої системної кризи, є підстави для протидії процесам витіснення аграрного виробництва на периферію світового господарства та підвищення у вже недалекому майбутньому його міжнародного рейтингу. Головна роль у цьому відводиться ефективнішому використанню наявного ресурсного (передусім земельного й трудового) та інтелектуального потенціалу. Необхідно тільки виявити резерви і правильно їх використати за найбільш перспективними напрямками. Зокрема, це повинно знайти відображення та втілення в економічній стратегії розвитку технічного забезпечення вітчизняного аграрного виробництва.

За сучасних світових тенденцій сільському господарству України потрібна не просто нова техніка, а така матеріально-технічна база, яка уможливить значно підвищити продуктивність праці в галузі, ефективність виробництва та конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на внутрі-

шньому й зовнішньому ринках за рахунок зменшення питомих витрат пального на 26-40 %, праці – на 30-60, прямих експлуатаційних витрат – на 22-50, підвищення врожайності сільськогосподарських культур – на 30-40 %, збільшення валового виробництва зерна на 10-15 млн т, м'яса усіх видів – до 5,1 і молока – до 20 млн т [15]. Досягати таких показників необхідно за рахунок впровадження зонально адаптованих ресурсозберігаючих екологічно безпечних інноваційних технологій виробництва продукції у рослинництві й тваринництві. Технічною базою таких технологій є засоби механізації нового покоління, техніко-технологічні характеристики яких зорієнтовані на досягнення вищих показників виробництва сільськогосподарської продукції за мінімальних затрат живої та уречевленої праці на її одиницю.

Висновки. Загальна ефективність агробізнесу, конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на національному і світовому ринках у сучасних умовах глобалізації вирішальною мірою визначаються рівнем застосування у галузі інноваційних енерго- та ресурсозберігаючих високоточних технологій, що відповідають високим економічним і екологічним вимогам. Саме такі технології, які ґрунтуються на використанні сучасної високопродуктивної сільськогосподарської техніки й обладнання, зумовлюють планомірний прогресивний розвиток галузі. З їхнім застосуванням досягається економія матеріально-технічних ресурсів (паливно-мастильних матеріалів, добрив, засобів захисту рослин), витрат на утримання основних засобів; зберігається і відновлюється родючість ґрунту, поліпшуються його хімічні, фізичні та біологічні характеристики; збільшується вміст органічної речовини (гумусу) й доступних рослинам форм макро- і мікроелементів; зменшуються або взагалі усуваються ерозійні процеси; поліпшується водний режим за рахунок більшого накопичення та утримання вологи в орному шарі; створюються сприятливі умови для управління кількістю бур'янів у посівах; значно знижується залежність продуктивності агроценозів від негативного впливу непередбачуваних погодних умов; поліпшуються якісні показники продукції (екологічно чиста продукція); за рахунок створення особливої системи взаємодії агротехно-

логій із навколишнім середовищем на принципово новий якісний рівень виходить загальна культура землеробства.

Таким чином, рівень розвитку і використання сучасних інноваційних високоточних технологій у рослинництві в умовах сього-

дення є однією з визначальних складових системи ведення сільського господарства й у кінцевому підсумку показником загально-го рівня економічного розвитку країни взагалі та її агропромислового комплексу зокрема.

Список використаних джерел

1. Білоусько Я.К. Сільськогосподарське машинобудування: бути чи не бути? / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 160 с.
2. Білоусько Я.К. Стратегічні напрями реформування і розвитку вітчизняного машинобудування / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят // Економіка АПК. – 2011. – № 1. – С. 110-114.
3. Білоусько Я.К. Тенденції розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування / Я.К. Білоусько // Економіка АПК. – 2010. – № 7. – С. 84-90.
4. Білоусько Я.К. Техніко-технологічне забезпечення сільського господарства / Я.К. Білоусько, Ю.Я. Лузан, В.Л. Товстопят // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 29-33.
5. Білоусько Я.К. Удосконалення техніко-технологічного оснащення аграрного виробництва / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 59 с.
6. Володін С.А. Питання переходу аграрної науки на інноваційну модель функціонування і розвитку / С.А. Володін // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 123-131.
7. Володін С.А. Реалізація інноваційного потенціалу аграрної науки: проблеми і перспективи / С.А. Володін // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 139-144.
8. Еда уже никогда не будет дешёвой // Время. – 2011. – № 12. – С. 3.
9. Инновационная политика технического перевооружения растениеводства // Экономика сельского хозяйства России. – 2004. – № 6. – С. 10-13.
10. Іванишин В.В. Інноваційне забезпечення оновлення техніко-технологічної бази підприємств АПК / В.В. Іванишин // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 128-133.
11. Іванишин В.В. Організаційно-економічні засади відтворення і ефективного використання технічного потенціалу аграрного виробництва: [монографія] / В.В. Іванишин. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
12. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: [моногр.] / [Саблук П.Т., Шпикуляк О.Г., Курило Л.І. та ін.] – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 760 с.
13. Козаченко О.А. Розвиток інноваційної інфраструктури в аграрній сфері / О.А. Козаченко // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 107-112.
14. Комарніцька О.П. Цінові тенденції на світових ринках продовольства: виклики для України / О.П. Комарніцька // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 131-135.
15. Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року: [схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 груд. 2009 р. № 1650-р] // Агрокомпас. – 2010. – № 2. – С. 9-11.
16. Кравчук В.І. Важливі аспекти наукових досліджень технічного забезпечення АПК / В.І. Кравчук // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 48-51.
17. Кравчук В. Українська сільськогосподарська техніка тільки на 41 % відповідає міжнародним стандартам / Володимир Кравчук // Агрокомпас. – 2009. – № 9. – С. 2.
18. Мазнев Г.Є. Геоінформаційні технології в аграрному виробництві / Г.Є. Мазнев // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 132-137.
19. Мазнев Г.Є. Економічна ефективність інноваційних техніко-технологічних рішень в аграрному виробництві / Г.Є. Мазнев // Економіка АПК. – 2011. – № 6. – С. 118-127.
20. Марчук Л.П. Економічні пріоритети поширення точного землеробства в Україні / Л.П. Марчук // Економіка АПК. – 2012. – № 8. – С. 21-26.
21. Обеспечить техническое перевооружение агропроизводства // Экономика сельского хозяйства России. – 2002. – № 4. – С. 10-13.
22. Підлісецький Г.М. Економічні проблеми відтворення основних засобів у сільському господарстві / Г.М. Підлісецький // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 184-185.
23. Підлісецький Г.М. Напрями наукових досліджень проблем відтворення та ринку основних засобів сільського господарства / Г.М. Підлісецький, М.М. Могилова // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 76-80.
24. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: [моногр.] / П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 236 с.
25. Тараріко О.Г. Теоретичні і практичні основи сталого розвитку агроекологічних систем / О.Г. Тараріко // Вісн. аграр. науки. – 1997. – № 9. – С. 10-15.
26. Шибанін В.С. Державна технічна політика у контексті оновлення і розвитку матеріально-технічних засобів аграрного виробництва в Україні / В.С. Шибанін // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 12-15.
27. Шибанін В.С. Системне оновлення і розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства: [монографія] / В.С. Шибанін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 276 с.
28. Шпикуляк О.Г. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 131-139.
29. Шпикуляк О.Г. Трансфер технологій в агропромисловому виробництві України / О.Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук, С.В. Тивончук // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 105-110.
30. A standard model for repair cost of agricultural machinery // Applied Engineering in Agriculture. – 1988. – v. 3. – № 1. – p. 3-9.
31. Census of Agriculture 2007. Vol. 1: Geographic Area Series. Part 51: United States Summary and State Data. – Washington, 2009. – 739 p.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2012 р.

* * *

УДК 631.162:657.1.001

*О.М. КОСТЕНКО, кандидат економічних наук, асистент кафедри
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Аналітичний моніторинг у забезпеченні функціонування інформаційно-аналітичної системи управління діяльністю підприємств

Постановка проблеми. В ринкових умовах, що динамічно розвиваються, першочергового значення набуває систематичне спостереження за господарськими процесами організаційного формування. Саме тому нагального вирішення потребують питання, пов'язані зі створенням такої системи моніторингу, яка здатна відстежувати виникнення та оперативно усувати негативні тенденції у виробничо-фінансовій діяльності підприємства, сприяти підвищенню ефективності використання його внутрішніх резервів, зокрема, конкурентного потенціалу, допомагаючи тим самим менеджменту забезпечити досягнення збалансованого економічного зростання в довгостроковому періоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам моніторингу як діагностичного процесу присвячено роботи таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як М.А. Болюх [3], В.З. Бурчевський [3], В.К. Галіцин [1], М.І. Горбаток [3], О.В. Грищенко [2], М.Д. Корінько [4], В.К. Савчук [6], М.Г. Чумаченко [3], С.В. Чупров [7] та інших учених. Однак потребують розвитку гносеологічні й прогностичні аспекти функціонального призначення та організації процедур, що в комплексі з діагностичним інструментарієм становлять методологічну основу аналітичного моніторингу, і ролі останнього у забезпеченні функціонування інформаційно-аналітичної системи як імперативу прийняття якісних управлінських рішень.

Мета статті – дослідити теоретико-методичні засади обґрунтування аналітичного моніторингу як організаційно-економічного механізму забезпечення функціонування інформаційно-аналітичної системи управління діяльністю підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Цілеспрямоване застосування системного підходу до аналітичного моніторингу сталого розвитку суб'єкта господарювання визначає необхідність дослідження його у наступний спосіб: 1) як відповідних елементів на різних рівнях (мікрорівень та макрорівень); 2) за сферами здійснюваної діяльності (виробнича й невиробнича); 3) у розрізі основних типів (економічна, соціальна, екологічна), видів (постачальницько-заготівельна, виробничо-технологічна, маркетингово-збутова) діяльності, а також замкненого циклу функцій зазначеного організаційного формування (управління, фінанси, логістика, виробництво, облік, аудит, маркетинг, аналіз тощо).

Разом із тим для об'єктивної оцінки часто в спеціальній літературі рекомендується розглядати підприємство і як систему організаційно-економічного механізму. Крім того, у процесі деталізації об'єктів досліджень виділяються також господарський, ринковий, організаційно-економічний, фінансовий, обліково-аналітичний та інші види механізму на різних рівнях.

Але практично відсутні завершені висновки щодо поняття «механізм», тобто мало описані відмінності між механізмом, системою, комплексом, сукупністю й іншими

термінами. Особливо часто механізм помилково ототожнюють із системою.

Згідно з тлумачним словником [8, с. 370, 540] «система» може характеризуватися як: 1) правильне, планомірне розташування, взаємний зв'язок частин чого-небудь; порядок; 2) принципи, покладені в основу певного вчення; 3) форма, спосіб побудови, організації суспільного устрою; 4) класифікація; 5) сукупність гірських порід. А «механізм» означає: пристрій, що передає або перетворює рух тіл; внутрішня будова, система чогось, устрій; послідовність перебігу, причини, наслідки, внутрішня сутність і т. п., якогось явища.

Якщо заглянути в словник синонімів [5, с. 189, 350], то близькими за значенням до «системи» можуть бути: порядок; план; режим; класифікація; устрій; лад; формація; розпорядок; структура, будова; метода; комплекс, вузол; марка, тип, конструкція, модель; мережа; стандарти. Що стосується «механізму», то застосовують наступні синоніми: прилад, пристрій; машина; система, устрій; механіка; процес; перебіг.

Проведений аналіз зазначених понять у тлумачному та синонімічному аспектах показує, що механізм можна характеризувати як систему. А от вважати систему механізмом повною мірою буде некоректно. Термін система об'ємніший, ширший і змістовніший за механізм. Але вони взаємозв'язані, невіддільні один від одного.

Головними особливостями, які, на нашу думку, відтіняють ці поняття, можуть бути такі характеристики процесів, як статика й динаміка. Система окреслюється статикою, а механізм – динамікою. Система – це будова загального, структура, співвідношення, елементи, які підпорядковані певній функції. Щоб цієї функції досягти, тобто щоб відбувся рух системи (або перетворення усередині неї), розробляються відповідні механізми. Іншими словами, коли є динаміка, перетворення чогось у систему (або в системі), з'являються механізми. Тобто механізм – це складова, яка передбачає забезпечення динамічних змін системи шляхом перетворення її елементів.

Але необхідно наголосити на тому, що хоча поняття механізм у науковій економіч-

ній літературі визначене недостатньо чітко, водночас його використання при дослідженні та проектуванні економічних явищ і господарських результатів у багатьох випадках є корисною та зручною формою абстракції, яка уможливорює одержувати обґрунтовані узагальнення й розробляти ефективні рішення з розв'язання проблем і господарських ситуацій у діяльності підприємств.

Демонстрація практикою нагальної необхідності формального моделювання трансформаційних перетворень інформації в економічних процесах, системах та в межах визначених ними завдань вимагає агрегування інформаційних даних кожного індивідуального суб'єкта діяльності для прийняття важливих рішень менеджментом. За умови сумісності стимулів системи управління із зовнішньою кон'юнктурою, такий підхід встановлює основні напрями подальшого дослідження механізму в рамках дискусії про основні його види, зокрема, економічного й організаційно-економічного на мікрорівні в межах внутрішнього середовища підприємства.

Під економічним механізмом слід розуміти сукупність методів і засобів впливу на економічні процеси та їх регулювання.

Отже, організаційно-економічний механізм – це сукупність зв'язків між складовими системи, форм регулювання й чинників здійснення процесу, а також засобів впливу на них. Категорія організаційно-економічного механізму охоплює мету, критерії оцінки і методи досягнення цілей, фактори середовища системи й т. д. [4, с. 229–236].

Аналітичний моніторинг як інструмент у понятійно-категорійному аспекті цілком правомірно можна вважати складовою частиною організаційно-економічного механізму забезпечення функціонування інформаційно-аналітичної системи управління діяльністю підприємств. Обґрунтуємо це твердження, додатково розкривши зміст аналітичного моніторингу як процесу комплексної оцінки діяльності підприємства.

Поняття «моніторинг» (від англ. monitoring) означає комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують спеціально організоване, систематичне спостереження

за станом і тенденціями розвитку об'єктів, процесів та явищ із метою їх контролю, оцінки (виявлення відповідності бажаному результату чи вихідному становищу) або прогнозування [9, с. 7; 10, с. 5].

Методично моніторинг – це проведення ряду однотипних замірів (підрахунку показників) і реєстрації даних про який-небудь об'єкт, при цьому головна інформація полягає навіть не в самих значеннях результатів, а в їхній зміні, динаміці від одного заміру (підрахунку показника) до іншого [1, с. 16; 2, с. 23].

Таким чином, моніторинг – це систематичний збір та обробка інформації, яка може бути використана для поліпшення процесу ухвалення рішення, а також опосередковано – для інформування громадськості або прямо як інструмент зворотного зв'язку з метою здійснення проектів, оцінки програм або вироблення політики. Він виконує такі організаційні функції:

виявляє стан і динаміку змін об'єктів, процесів та явищ, у відношенні яких буде вироблений план дій на майбутнє;

забезпечує зворотний зв'язок за рахунок аналізу попередніх успіхів і невдач певної політики або програми;

встановлює відповідність правилам та зобов'язанням.

Найближчий еквівалент слова «моніторинг» – відстеження. Терміни «контроль», «нагляд», «огляд», які іноді застосовують як синоніми, мають дещо інше значення.

Моніторинг класифікують за достатньо великою кількістю ознак, залежно від яких, що можуть бути використані для порівняння, виділяють такі види моніторингу [1, с. 17; 2, с. 24; 9, с. 8; 10, с. 6]:

1) динамічний, коли підставою для експертизи є дані про динаміку розвитку того чи іншого об'єкта, явища або показника. Це найпростіший спосіб, який може служити аналогом експериментального плану тимчасових серій. Для відносно простих систем такого локального моніторингу може виявитися достатньо. В цьому випадку в задачах моніторингу на першому місці стоїть попередження про можливу небезпеку, а з'ясування причин має другорядний характер,

внаслідок того, що причини достатньо прозорі;

2) конкурентний, коли стимулом для аналізу є результати ідентичного обстеження інших систем. У цьому випадку моніторинг стає аналогом плану з множинними серіями випробувань. Дослідження кількох підсистем більших систем проводиться паралельно, одним інструментарієм, в один і той же час, що дає підставу зробити висновок про величину ефекту в тій або іншій підсистемі. Крім того, зазначений підхід дає можливість оцінити величину небезпеки, її критичність;

3) порівняльний, коли умовою спостереження є результати ідентичного обстеження однієї або двох систем вищого рівня. Такий випадок має специфічний для моніторингу характер і не розглядається при плануванні експериментів. Він полягає в тому, що дані щодо системи порівнюються з результатами, одержаними для системи вищого рівня. Такий підхід уможливує врахувати більшість причин зсувів оцінок;

4) комплексний – застосовується при використанні кількох підстав для моніторингу.

Залежно від встановлених цілей виділяють наступні види моніторингу:

5) інформаційний – структуризація, накопичення й поширення інформації. Не передбачає спеціально організованого вивчення;

6) базовий (фоновий) – виявлення нових проблем і небезпек до того, як вони стануть осмисленими на рівні управління. За об'єктом моніторингу організується постійне спостереження за допомогою періодичного вимірювання показників (індикаторів), які достатньо повно його визначають. Для реалізації цього виду моніторингу можуть бути використані будь-які з можливих підстав для порівняння. Вибір того або іншого варіанта визначатиметься цілями моніторингу і ресурсними можливостями виконавців;

7) проблемний – з'ясування закономірностей, процесів, небезпек, тобто тих проблем, які відомі та суттєві з погляду управління. Мета цього виду моніторингу – виявлення й оцінка нових небезпек. Проблемний моніторинг може бути поділений на дві складові залежно від видів управлінських задач [3, с. 21; 7, с. 19].

Проблемний функціонування – базовий моніторинг локального характеру, присвячений одній задачі або проблемі. Реалізація цього моніторингу не обмежена в часі.

Проблемний розвитку – поточні задачі розвитку і предмет вивчення цього моніторингу існує якийсь час. Після того як задача вирішена, він припиняє своє існування. При цьому кількість паралельно існуючих задач може бути достатньо великою. Основна його особливість – динамічність створення, коли задачі якості інструментарію й усієї системи моніторингу повинні вирішуватися в умовах ліміту часу.

Слід зазначити, що моніторинг став самостійним напрямом управлінської діяльності, де відбувається інтеграція вимірювань, досліджень, експерименту та управління. Моніторингова система набула цілісного характеру.

Методологічними засадами моніторингу є:

комплексний підхід до вирішення задачі моніторингу стану об'єкта. Широкий спектр підтримуваного устаткування і досвід розв'язання різнотипних завдань дає змогу розв'язувати завдання моніторингу об'єкта в цілому, а не тільки окремих його елементів;

орієнтація на замовника. Високий рівень адаптованості й масштабність системи уможливають підібрати найефективніше рішення для кожного конкретного завдання.

Моніторинг – складне та неоднозначне явище, він використовується в різних сферах і з різними цілями, але при цьому має загальні характеристики й властивості. Разом із тим ступінь вивченості та інтенсивність використання його в окремих галузях неоднакові. Найбільший розвиток теорія і практика використання моніторингу одержали в соціології та екології.

Можна говорити про певний рівень зрілості у розв'язанні проблем моніторингу як на прикладному, так і теоретичному рівнях в економіці. Тут поняття моніторингу визначене та приймається більшістю наукового співтовариства, статус закріплений на законодавчому рівні. Досить глибоко опрацьовано його методологічний апарат, створені засоби вимірювання, адекватні поставленим завданням, існує налагоджена система реалізації моніторингу, що включає в себе збір,

обробку, зберігання й надання одержуваної інформації менеджменту різних рівнів.

Отже, основне призначення практичного застосування моніторингу – це інформаційне забезпечення управління. Відтак тільки через управління, а точніше, через його функції, слід підходити до розкриття суті моніторингу.

Функції управління – це види цілеспрямованої діяльності щодо керованого об'єкта, зумовлені кооперацією і поділом праці серед управлінського персоналу. Тобто це види управлінської діяльності, які забезпечують формування способів управлінського впливу.

Зазначені функції відображають зміст управлінської діяльності на всіх рівнях, оскільки технологія управління підприємством є безперервним, послідовним, цілеспрямованим, стійким, динамічним та водночас мінливим процесом, який має циклічний характер і на них базується.

Аналіз поглядів окремих учених [3, с. 21; 6, с. 352; 7, с. 19] показує, що нині продовжуються дискусії щодо визначення кількості основних управлінських функцій (виділяють від 4 до 55). Досить часто ці функції помилково ототожнюють із стадіями їх реалізації.

Чітко зрозуміти зазначені функції дає змогу підхід, запропонований відомим економістом, професором В. К. Савчуком [6, с. 350–353], змістовну характеристику якого можна подати у вигляді матриці, що в предметі містить види діяльності підприємства: постачальницько-заготівельна, виробничо-технологічна, маркетингово-збутова, а в присудку – функції управління та стадії їх реалізації: планова – цілі й стратегія, варіанти рішень, прийняття рішень; організаційна – організаційні передумови, стимулювання, активізація; керівництва – регулювання, координація, стабілізація; облікова – інформація, контроль, формалізація; аналітична – розпізнавання, діагноз, прогноз.

Повертаючись до наведеного нами визначення моніторингу комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують спеціально організоване систематичне спостереження за станом і тенденціями розвитку об'єктів, процесів, явищ із метою їх контролю, оцінки

– (виявлення відповідності бажаному результату чи вихідному становищу) – (або прогнозування), та методичних засад його здійснення (збір, зберігання, обробка й поширення одержуваної інформації, яка може бути використана для поліпшення процесу ухвалення рішення), можна зробити висновок, що моніторинг пов'язаний з кожною функцією управління. Проте за змістом стадій їх реалізації частково відповідає функції обліку та повністю – аналізу.

Так, порівняння зі стадіями реалізації обліку сутнісної характеристики моніторингу показує, що останній використовує інформацію й забезпечує контроль її достовірності, проте формалізація даних моніторингового процесу не регламентована нормативно-правовими актами (ніхто не зобов'язує дослідника розносити інформацію по рахунках чи складати встановлені форми звітності). Щодо стадій реалізації аналізу, то відзначаємо тотожність їх змісту з моніторинговими процедурами. Звідси робимо висновок, що моніторинг як процес може використовувати методи обліку чи спиратися на його дані, однак завжди буде дослідженням, основною ознакою якого залишатиметься аналітичність. Отже, моніторинг будь-якого об'єкта, процесу чи явища аргументовано можна називати аналітичним (прикметник «аналітичний» означає той, що ґрунтується на застосуванні аналізу, осмислений).

Таким чином, твердження, що аналітичний моніторинг як інструмент є складовою частиною організаційно-економічного меха-

нізму функціонування інформаційно-аналітичної системи управління діяльністю підприємств, доведено. Адже аналітичний моніторинг – це не просто відстежування, інформація не накопичується заради обсягу, вона за підсумками спостереження збирається, обробляється (осмислюється), зберігається і надається користувачам для ухвалення рішень, тобто відбуваються динамічні зміни в інформаційно-аналітичній системі, яка, функціонуючи, здійснює сервісне забезпечення управління.

Висновки. Під аналітичним моніторингом розуміють безперервний процес збору й аналізу інформації про значення діагностичних параметрів об'єкта дослідження. Це означає, що, по-перше, аналітичний моніторинг як інструмент є способом регулярної фіксації стану його процесів, при цьому він формує інформаційну базу для розробки управлінських рішень, а, по-друге, зібрані дані аналітично обробляються (осмислюються), що є передумовою прийняття і подальшої реалізації таких рішень. Обидві зазначені функції забезпечують формування та динамічні перетворення інформаційно-аналітичної системи управління, що дає змогу зробити науково обґрунтований висновок про інструментально-цільове призначення аналітичного моніторингу як організаційно-економічного механізму функціонування зазначеної системи у векторі стратегічного орієнтування на забезпечення сталого розвитку діяльності підприємства.

Список використаних джерел

1. *Галіцин В.К.* Системи моніторингу : моногр. / В.К. Галіцин. – К. : КНЕУ, 2000. – 232 с.
2. *Грищенко О.В.* Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия : учеб. пособ. / О.В. Грищенко. – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2000. – 112 с.
3. Економічний аналіз : навч. посіб. / [Болух М.А., Бурчевський В.З., Горбатов М.І. та ін.] ; за ред. М.Г. Чумаченка. [2-ге вид.]. – К. : КНЕУ, 2003. – 556 с.
4. *Корінько М.Д.* Контроль та аналіз діяльності суб'єктів господарювання в умовах її диверсифікації : теорія, методологія, організація / М.Д. Корінько. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2007. – 430 с.
5. Практичний словник синонімів української мови / [авт.-укл. Караванський С.]. – К. : «Українська книга», 2004. – 448 с.
6. *Савчук В.К.* Аналитический менеджмент / В.К. Савчук // Развитие бухгалтерского учета и контроля в контексте европейской интеграции. – Житомир – Краматорск : ЧП «Рута». – 2005. – 588 с.
7. *Чупров С.В.* Методы и технология мониторинга устойчивости промышленных предприятий / С.В. Чупров, А.Б. Каневский. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2006. – 204 с.
8. *Яковлева А.М.* Сучасний тлумачний словник української мови / А.М. Яковлева, Т.М. Афонська. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 672 с.
9. *Lehrer P.M.* Principles and Practice of Management / P.M. Lehrer, R.L. Woolfolk – New York : Guilford, 2007. – 134 p.
10. Takayama T. Analysis / T. Takayama. – Amsterdam : North-Holland, 1986. – 195 p.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

* * *

УДК 330.1(477)

*Б.Я. ПАНАСЮК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, письменник*

Академік І.І. Лукінов і українська економічна наука

Хочеться поділитися деякими роздумами про сучасну українську економічну науку з наголосом на її аграрну складову. Водночас мова йтиме не про якісь новації, оскільки нової економічної науки не буває, а лише про ту науку, якою користується світ. Однак, нам слід на неї поглянути в контексті теорій видатних українських учених-економістів, а також її осмислення з погляду особливостей національної економіки в контексті сучасних природно-кліматичних явищ і кризових процесів, що потребує наукового обговорення й дискусій.

Звичайно, не легко і не просто говорити про такі речі, бо вони важко даються всім, – адже тут треба йти проти стійкої течії, проти сильного вітру. Але пошук власного місця української економічної науки в сфері життєдіяльності людини вимагає певних зусиль. А тут є про що говорити.

Наша українська економічна наука, маючи потужне коріння, дуже повільно розвивається порівняно зі світовим рівнем, задовольняючись використанням уже досягнутого в інших країнах. Недостатньо розвивається вчення українських учених-економістів С.А. Подолинського (доктор природничих наук із 1876 р.), М.В. Птухи (доктор економічних наук із 1934 р.) та інших. Їхні вчення знаходяться на рівні світових стандартів, адже Подолинський стоїть на рівні теорії Маркса, а Птуха має світове визнання.

Поясненням цьому є ряд причин, серед яких те, що аграрна економічна наука ще досить молода порівняно з іншими не тільки природничими, але й гуманітарними науками. Якщо поглянути на історію початкового

розвитку аграрної економічної науки, то побачимо, що тільки в 30-х роках ХХ ст. в Україні стали появлятися вчені економісти-аграрники, які ставали докторами економічних наук.

Одним із перших учених – аграрників був Ілля Никанорович Романенко, який у 1941 році захистив кандидатську, а в 1952-му – докторську дисертацію. На вчених радах, де він захищав свої економічні аграрні дослідження, переважали письменники і поети: М. Рильський, М.Бажан, О. Корнійчук, інші представники української мистецької еліти. В подальшому у післявоєнний період докторами економічних наук ставали інші дослідники аграрної економіки: М.М. Паламарчук (1959), І.І. Лукінов (1963), Й.С. Пасхавер (1963), І.Ф. Мукомель (1965), П.П. Німчинов (1965).

Отже, ми не тільки живемо та беремо безпосередню участь в епоху зародження аграрної економічної науки, але й життя показує, що багато чого в ній залишається не досягнутим і не вирішеним, а також чомусь мляво зароджується. З різних суб'єктивних й об'єктивних причин ще до цього часу будемо свої економічні постулати на підручниках американських професорів, вживаємо їхні економічні терміни, багато з яких мало зрозумілі для українців. Про це із сумом писав академік Лукінов: «деякі дослідники часом непомірно захоплюються лише зарубіжним досвідом, досягненнями західної економічної думки, іноді однобічно та помилково її тлумачать, забуваючи при цьому про власну наукову спадщину, теорії, розроблені... українською наукою, особливо в епоху, коли розвиток ринкових відносин ще не згортався диктаторськими режимами» [5, с.17].

© Б.Я. Панасюк, 2013

І приходять молода хвиля вчених, вихованих на чужих наукових ідеях, обов'язково задумавшись, як пише поет, «кругом чуже, а де ж моє?». У неї вистачає енергії й духу тільки на те, щоб іти стежкою, прокладеною іноземцями, яка і привела суспільство до того стану, в якому опинилась українська економіка. Спочатку появлялися тріщини в економіці, після цього в суспільстві, внаслідок чого, як пише академік Лукінов, «закладаються відповідні негативи в його майбутній розвиток» [5, с.16]. Саме цим пояснюються причини, через які у нас не йдуть реформи, допущені непоправні помилки в сільському господарстві, із-за чого уже завозимо до аграрної країни все, що традиційно виробляли наші предки – і гречку, й часник, навіть картоплю та сало.

Про те, що наша економічна аграрна наука дуже молода показує той факт, що не завжди дотримуємося її сутності, а це призводить до розпорошення сил учених та зниження ефективності наукових досліджень, які перетворюються у нагромодження інформаційних даних без належного їх використання для проникнення в сутність новітніх соціально-економічних процесів.

Причина – відсутність розмежування поняття «аграрна економіка» на суто технологічні процеси і фінансово-виробничі відносини. Відомо, що фінанси характеризують організаційно – виробничі відносини й рух грошей при останніх, а тому цим повинна займатися аграрна економічна наука. В цьому випадку не буде плутанини між науководослідними інститутами НААН, як це спостерігається останніми роками. В даному випадку потрібні детальні обговорення і прийняття рішень.

При цьому слід враховувати, що назва «аграрна економіка»: а) характеризує одну з галузей національного господарства – аграрну, що включає всі сторони в аграрній сфері, починаючи від селекції аж до виробництва продуктів кінцевого споживання; б) характеризує науку, яка вивчає специфіку виробничих відносин у певній галузі національного господарства, але в ній відсутні «соціальні відносини»; в) натомість багато уваги приділяється суто технологічним проблемам, до яких наукові економічні дослідження не мають жодного відношення.

Саме в цьому напрямі вчені-економісти зможуть зосередити свою діяльність на фундаментальних і прикладних дослідженнях, поєднуючи їх із законами природи й людської цивілізації, не втручаючись у суто технологічні та практичні функції інших управлінських структур наукових закладів і держави, бізнесу, великих холдингів. Академічна наука зобов'язана займатися переважно фундаментальними й прикладними дослідженнями, поєднуючи природничі та гуманітарні науки, що для аграрної сфери має пріоритетне значення.

Учитись у своїх попередників тому, щоб розвивати науку і не допускати помилок на складних поворотах історії, а наша країна й ми з нею знаходимося на такому етапі. Нині вже майже перестали говорити, що не те зробили та й продовжуємо робити в сільському господарстві, нічого не виправляємо, хоча висновок академіка Лукінова невтішний і однозначний «Как свидетельствует ...не совсем удачный опыт (1992-1999 гг.), попытки немедленного реформирования сельского хозяйства путем архиреволюционной трансформации действовавших в тот период хозяйственных систем (колхозы и совхозы) ...не принесли позитивных результатов» [4, с. 285]. Тому в практичній площині треба вирішити – чи варто комусь із колишніх і теперішніх реформаторів сказати? – або Лукінов не правий, або розпочати виправляти помилки. В такій дискусії варто врахувати чимало вже існуючих думок.

Якщо хтось має намір заперечувати академіку Лукінову, який писав: «Вследствие активного выполнения под видом рыночных реформ требований дилетантов – реформаторов в интересах узко ограниченного круга мафиозно-спекулятивных структур методами и средствами, которые ничего общего не имели с научным подходом (при этом конечно, не забывали и своих личных интересов...)» [4, с. 65], то треба звернутися до іншої, не менш авторитетної, думки академіка П. Гайдучького. Чи не про таких дилетантів-реформаторів говорив академік Лукінов, які реформували аграрний сектор економіки: «Приватизація була здійснена в інтересах колишніх керівників цих підприємств. Фактично сьогодні у нас 2/3 колишніх керівників підприємств стали власниками і керівниками приватних підприємств,

створених на базі КСП... Це ставилося за мету. Ми це скрупульозно обговорювали, коли готували Указ». Отже, вчені-аграрники і представники сфери управління – аналізуйте, зіставляйте та виправляйте. Іншого не дано.

Є чому й у кого вчитися розробляти фундаментальні теорії. Чомусь забуто геніальну економічну теорію С. Подолинського, який доводив, що «додаткова вартість є додаткова енергія Сонця, яку використовує суспільство для свого прогресу». Подібним він ставив під сумнів теорію Маркса, який хоча нічого не змінив у своїй теорії, але погодився, що теорія Подолинського логічно обґрунтована. Проте наші дослідники у кандидатських і докторських дисертаціях показують свою меншовартість, коли посилаються на вчених, твори яких мають відношення до відповідної проблеми: спочатку цитують твори американських і європейських учених, за ними російських, а на задвірках – вітчизняних учених. Це стійка традиція всіх наукових колективів, а тому з ними важко сперечатись: крім того, таке приниження і неподобство дехто пояснює виявом поваги до іноземних учених.

Є й інший бік самооцінки: коли перелічують своїх учених, то тут уже хоч гать гати, бо з'являються прізвища й тих, які мають відношення до теми, і що не мають жодного, або видали підручники, а це вже не наука. Про знаменитих своїх попередників С.А. Подолинського, М.В. Птуху, І.Н. Романенка, М.М. Паламарчука, І.І. Лукінова, Й.С. Пасхавера та інших вітчизняних дослідників забувають. А їх треба пам'ятати, посилатись нині на тих, хто вчора захистив кандидатську чи докторську дисертацію, некоректно, оскільки результати їхніх досліджень не вивірені часом, а тому вони можуть бути й невірними, і бездарними, й схоластичними.

Подібне становище є наслідком недостатнього вивчення теорій своїх попередників, гальмує в економічній науці її розвиток, знижує її рівень у світовій науці, затримує рух уперед фундаментальної економічної, зокрема аграрної, науки. А це негативно впливає на суспільство, економіку, управлінську структуру, куди прийшли люди далекі від уміння управляти, про що хоча й різко, але справедливо писав академік Лукінов.

Характеризуючи стан соціальної та економічної сфер, він дає загальну характеристику особам тодішньої влади, «які не завдяки таланту, знанням і умінням досягти успіху увійшли у владні структури, а користуючись властивими їм методами, що, на жаль, ...негативно вплинуло на життя самого суспільства, насаджуючи в ньому явища бездуховності, насильства, невігластва і підступності ... Державна політика України має рішуче відмежуватися від цих вкрай негативних явищ впливу на суспільне життя» [5, с. 440].

Відсутність фундаментальної науки та невміння займатись управлінською діяльністю наносить чимало шкоди в сучасний складний період суспільного розвитку. На теперішній час ми є свідками постійних світових кризових явищ в економічній і соціальній сферах, одночасно відбуваються небачені природні катастрофічні явища (бурани, посухи, літні сніговії, дощові зливи, цунамі, землетруси й ін.), чого тодішнє покоління в 40-х роках ХХ ст. не помічало. Від кризових явищ у природі та економіці страждає людство, яке потребує хоча б якогось пояснення, – що відбувається, можливо існує взаємозв'язок між природними й соціально-економічними процесами, кризами природи та економіки? Чи чули, чи бачили, роблячи пошук в інтернеті, відповіді світової або вітчизняної науки на подібні запитання? Дещо є, проте здебільшого догадки і суцільна розбіжність: чи то природні процеси, або соціально-економічні, але взаємозв'язок відсутній.

Вважаємо, що майбутнє не за економічним зростанням, а за рівновагою між природою й людством. Прикладом може служити сучасний стан використання прісної води, ресурс якої залежить найменше від двох факторів: перший – кліматичні зміни; другий – людське устремління непомірного використання води та неконтрольоване її забруднення.

У свій час С. Подолинський поєднував дослідження природничих наук (він кандидат природничих наук і доктор біологічних наук) з економічними, про що показують його праці («Про бідність», «Про багатство», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики в Україні», «Труд человека и его отношение к распределению энергии», «Життя і здоров'я людей на Україні»). Саме тут як-

раво бачимо, як проявляється одна з основних ідей ученого, яка полягає в тому, що він, досліджуючи природничі процеси, за словом Вернадського, ставив завдання «їх прикласти до вивчення економічних явищ» [1]. А чи це так? Чи не варто наслідувати вітчизняних знаменитих, визнаних світом, учених?

Адже С. Подолинський розумів природу за найвищим рівнем, а тому зумів вивести свої фундаментальні теоретичні дослідження, які не тільки досить сильно розхитали теорію Маркса, але й показали приклад поєднання гуманітарних і природничих наук для пізнання складних соціально-економічних процесів. Саме поєднання у дослідженнях цих двох наук сприяє глибшому розвитку молоді економічної науки в Україні, а це, у свою чергу, дає змогу реальніше досліджувати соціально-економічні процеси в сучасній нестабільній природно-кліматичній та соціально-економічній ситуації.

Виходячи з теорії С. Подолинського й інших учених, потрібно досліджувати гуманітарні, зокрема, соціально-економічні та природничі процеси в погодженості, оскільки: «Все науки имеют между собой нечто общее через общее их начало». Наукові дослідження і прийняття практичних рішень без урахування природничих процесів є марною працею. Як показує вітчизняний досвід, невміле проведення реформ в аграрному секторі економіки сталося тому, що не були враховані основи життєдіяльності людей та принципи їхніх відносин із навколишнім середовищем відповідно до законів природи і процесів, які в ній господарюють. Наприклад, комахи, бджоли й інші представники світу тварин живуть групами, великими сім'ями, наодинці вони гинуть. Людина також може повноцінно розвиватися, бути соціально та економічно захищеною в колективі, одноосібно вона виснажується і гине.

Учені економісти-аграрії, на відміну від інших економістів, ближче до природи, а тому саме їм найбільше притаманно вивчати процеси живої природи, обґрунтовуючи за їх допомогою фундаментальні розробки із соціально-економічних проблем. Треба озирнутися на те, що відбувається навкруги в природі й суспільстві, а щоб цього досягти, бажано вивчати праці своїх знаменитих по-

передників. Адже продовжуючи здійснювати свої економічні наукові розробки тільки на чужих азах, багато чого не доробляємо так, як, скажімо, американські підручники не враховують національних особливостей соціально-економічних процесів кожної країни.

Треба сказати, що поєднання гуманітарних і природничих наук як мета й перспективи розпочато в Київському національному економічному університеті в лекційних матеріалах. Нині на порядку денному мають бути надійні фундаментальні дослідження поєднання природничих та гуманітарних наук, як це доведено Подолинським, Вернадським і Руденком.

В Україні багато проблем, які треба розв'язувати, й багато ситуацій, з яких слід виходити: ми стали сировинним додатком світових державних лідерів; у нас нічого не виробляється для кінцевого споживання і не тільки в промисловості, але й у сільському господарстві; наша країна стала лідером в Європі за рівнем смертності населення. Академік І.І. Лукінов ніколи не виступав проти тієї чи іншої влади, він старався сам та навчав своїх учнів всіляко допомагати владі. І коли читаємо висновки вченого, визнаного світом, про безпідставне зниження соціальних стандартів українського народу й вирок владі, то над цим треба сильно задуматися, а особливо тим, хто був у тодішній владі: «зубожілі соціальні прошарки населення стали значно гірше харчуватися, лікуватися і жити. За останні 4-5 (1993-1997) років скоротився середній вік життя українського населення. Це дає підстави звинувачувати Уряд у геноциді свого народу» [6, с.431]. Якщо врахувати, що в урядових структурах переважає саме інтелігенція, то напрошується не дуже приємне твердження про тих, хто це творить. І сюди досить влучно підходять слова Д. Неру: «Найбільшим ворогом свого народу є інтелігенція, вихована колонізатором» [4].

На нашу думку, те, що Україна вийшла не перше місце в Європі за рівнем смертності населення, є дві основні причини: перша – нервові розлади і психіка; друга – якість харчування. У нас ці дві причини негативні, а тому потребують кардинальних змін. Про другу причину ще в перші роки незалежності переконливо попереджував академік Лукінов: «Загострення продовольчої проблеми

створює реальну небезпеку для нормального життя людей і посилює демографічну кризу. Підривається генофонд нації» [5, с. 164]. Наша аграрна країна все менше виробляє власних харчів і, не соромлячись, продовжує їсти все чуже, знаючи, що нам завозять імпортні неякісні продукти. Саме тепер учені й адміністратори зобов'язані донести до управлінських структур висновки академіка Лукінова, що «Україна перешла грань гарантії забезпечення полноценного питаня основной массы населения, за которой усиливаются проявления риска и неопределенности, нарушения нормальных объемов, структуры и качества питания» [5, с. 72].

Основною причиною зниження якісного харчування стали невинуватені реформи аграрної економіки, сільського господарства. Нам, ученим – аграріям, треба пам'ятати, що претензія є до аграрної науки, але прикрим є те, що питання ставиться так, ніби всі маємо провину в недолугих аграрних реформах. У лютому 2003 року на нараді з питань стратегії розвитку аграрного сектору й у доповіді Прем'єр-міністра, і у виступах Президента України та присутніх були названі серйозні недоліки, допущені в реформуванні аграрного сектору. Після висловлених претензій Президентом України була кинута репліка: «А де наша аграрна наука? Яка її тут роль? Стороннього спостерігача?».

Все, що сказано про аграрну реформу в Україні народом, владою і академіком І. Лукіновим підтвердив його учень, академік, тодішній директор Інституту аграрної економіки, а також безпосередній учасник реформ П. Саблук, який заявив у 2002 році: «Треба погодитися з оцінкою видатного

економіста України Івана Іларіоновича Лукінова, який, оцінюючи аграрну реформу, визнав, що вона не забезпечила головного – приросту соціально-економічного ефекту. Україна виявилась не тільки відкинутаю назад у сфері соціально-економічного життя, а й досі не має чіткої концепції подальшого будівництва суспільства, економіки, національної ідеї, що особливо негативно позначається на аграрному секторі економіки» [2].

Згадуючи своїх попередників, використовуючи та наслідуючи їхні ідеї, теорії й людську вдачу, віддаючи їм повагу, ми ще й зобов'язані відмежуватися від відомих негативних людських якостей, які нерідко проявляються, і про які писав великий Шекспір:

«И завистью нещадною томим,

К уму, таланту, доблестям чужим» [6].

Подібне не так уже й рідко простежується серед інтелігенції, яка вийшла із тоталітарного минулого. Таких неподобств, як бачимо із творів і його життя, академік І. Лукінов не допускав. Будьмо гідними свого народу та своїх попередників, знаменитих учених-аграрників, в яких є чому повчитися і в науці, й у добрій практичній роботі.

Академік Лукінов пішов із партійних органів на керівну посаду до Інституту аграрної економіки, згодом перейшов до Інституту економіки Національної академії наук України. В кожній із двох наукових установ, куди він переходив керівником, не було власної будівлі, вони задовольнялись орендним приміщенням. Для кожного наукового закладу І. Лукінов зумів збудувати власне приміщення. Не забуваймо добрих справ своїх попередників і вчителів!

Список використаних джерел

1. Вчені економісти-аграрники. – К.: Аграрна наука, кн. 5, ч. 2, 2001. – С. 188.
2. Доповідь на Четвертих річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 черв. 2002 року. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – С. 10.
3. Літературна Україна. – №47, 6 груд. 2012. – С. 4.
4. Лукинов И.И. Эволюция экономических систем / И.И. Лукинов. – М.: Изд-во «Экономика», 2002. – 567 с.
5. Лукинов И.И. Экономические трансформации (наприкінці ХХ сторіччя) / И.И. Лукинов. – К.: АТ «Книга», 1997. – 455 с.
6. Шекспир У. Сонеты / У. Шекспир. – М.: “Эксмо-пресс”, 2002. – 320 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2012 р.

* * *

Антиризикова спрямованість правових механізмів державного регулювання аграрного підприємництва

Постановка проблеми. Основними засадами державної аграрної політики на період до 2015 року (Закон України № 2982, 2005 р.) до найвагоміших завдань віднесено удосконалення системи державного регулювання, зокрема механізмів державної підтримки страхування аграрних ризиків, забезпечення якості й безпеки продовольчих товарів, гармонізації національних стандартів із міжнародними тощо. Затверджена у 2007 році Кабінетом Міністрів України (постанова № 1158) Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року орієнтована на ефективне регулювання аграрного підприємництва системою галузевого управління відповідно до міжнародних стандартів менеджменту та вимог СОТ і директив ЄС (із проведенням оцінки потенційних ризиків та запровадженням відповідних антиризикових заходів). Отже, враховуючи те, що згідно із Конституцією України вона є правовою державою, дослідження антиризикової спрямованості правових механізмів державного регулювання аграрного підприємництва є актуальною задачею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні дослідження проблем державного регулювання аграрного підприємництва були проведені провідними вітчизняними вченими-економістами. Так, П.Т. Саблук вказує на те, що саме ігнорування основ ринкової економіки та економічного інтересу створює ризики збитковості

сільського господарства [1, с. 217]. Мінімізація цих ризиків, на думку М.Ф. Кропивка, вимагає удосконалення державного управління на основі централізації організаційних і контрольних функцій синхронно з розвитком галузевих спеціалізованих та інтегрованих формувань корпоративного типу [2, с. 56]. О.Г. Шпикуляк доводить, що фундацією, яка визначає можливі стимули й пріоритети розвитку структур, особливості та механізми регулювання економіки і ринку, є інституціональна система, важливою складовою якої є державне регулювання та його правовий блок [3, с.75, 82]. Усе вищезгадане підтверджується у дослідженні А.Д. Діброви, який вважає розвиток інституційної системи загалом і державного регулювання зокрема передумовою подолання аграрних криз [4, с. 29, 30].

Слід зазначити, що аграрні ризики в усі часи були важливим об'єктом дослідження, серед яких виділяється напрацювання В.В. Чепурка [5, с. 8], в якому доведено, що для ефективного ризик-менеджменту в аграрному секторі економіки є необхідним створення ступінчастої системи моніторингу й аналізу чинників ризику, а на рівні сільського господарства України відповідно виникає необхідність у відстеженні та аналізі зовнішніх і внутрішніх чинників ризику. Також дослідження А.П. Минки довело, що ефективна система ризик-менеджменту має формуватися та здійснюватися узгоджено на рівнях національному, регіональному і підприємства [6, с. 17].

Зазначимо, що, з одного, боку, наукові дослідження були зосереджені на загальних

* Науковий керівник – П.Т. Саблук, доктор економічних наук, професор, академік НААН.

принципах організації державного регулювання аграрного сектору (і аграрного підприємництва), з іншого – також були проведені глибокі дослідження економічних та підприємницьких ризиків у галузі. Але доцільно дослідити також й антиризикову спрямованість процесу еволюції правових механізмів вітчизняного державного регулювання аграрного підприємництва.

Мета статті – висвітлити особливості теоретичного обґрунтування необхідності посилення антиризикової спрямованості правових механізмів державного регулювання аграрного підприємництва і проаналізувати їхню еволюцію в Україні в аспекті забезпечення ними мінімізації галузевих ризиків.

Виклад основних результатів дослідження. Те, що держава використовує потенціал підприємництва як фактор зменшення національних економічних ризиків, визнавали А. Сміт [7, с. 352], К. Маркс [8, с. 25; 9, с. 417], А. Маршалл [10, с. 5], Дж. М. Кейнс [11, с. 143], Л. Мизес [12, с. 43], Ф.Х. Найт [13, с. 56], Й.А. Шумпетер [14, с. 132]. Але й підприємці прагнуть уникати ризиків у своїй діяльності за допомогою держави. К. Маркс вказував, що величини вартостей безперервно змінюються, незалежно від бажання, передбачення та діяльності осіб, що обмінюються продуктами, і що необхідне сповна розвинене товарне виробництво для того, щоб із самого досвіду могло вирости наукове розуміння, що окремі приватні роботи, які здійснюються незалежно, – це всебічно зв'язані між собою як ланки суспільного поділу праці, що постійно приводяться до своєї суспільно пропорційної міри (ця міра прокладає собі дорогу лише через випадкові мінові стосунки продуктів приватних робіт, що постійно коливаються) [9, с. 85]. Зазначене твердження доводить взаємну залежність суспільного руху продуктів і руху їх індивідуального (підприємницького). По суті, це твердження продовжується також у відомому вислові К. Маркса: “те, що вірно відносно товару, виробленого в окремому промисловому підприємстві кожним окремим робітником, вірно й відносно річного продукту всіх галузей” [15, с. 422]. Отже, виробничі ризики є наслідком випадковості (невизначеності) мінових стосунків, на яку

суттєво впливають форми взаємодії суб'єктів на рівні підприємств, галузей, держави.

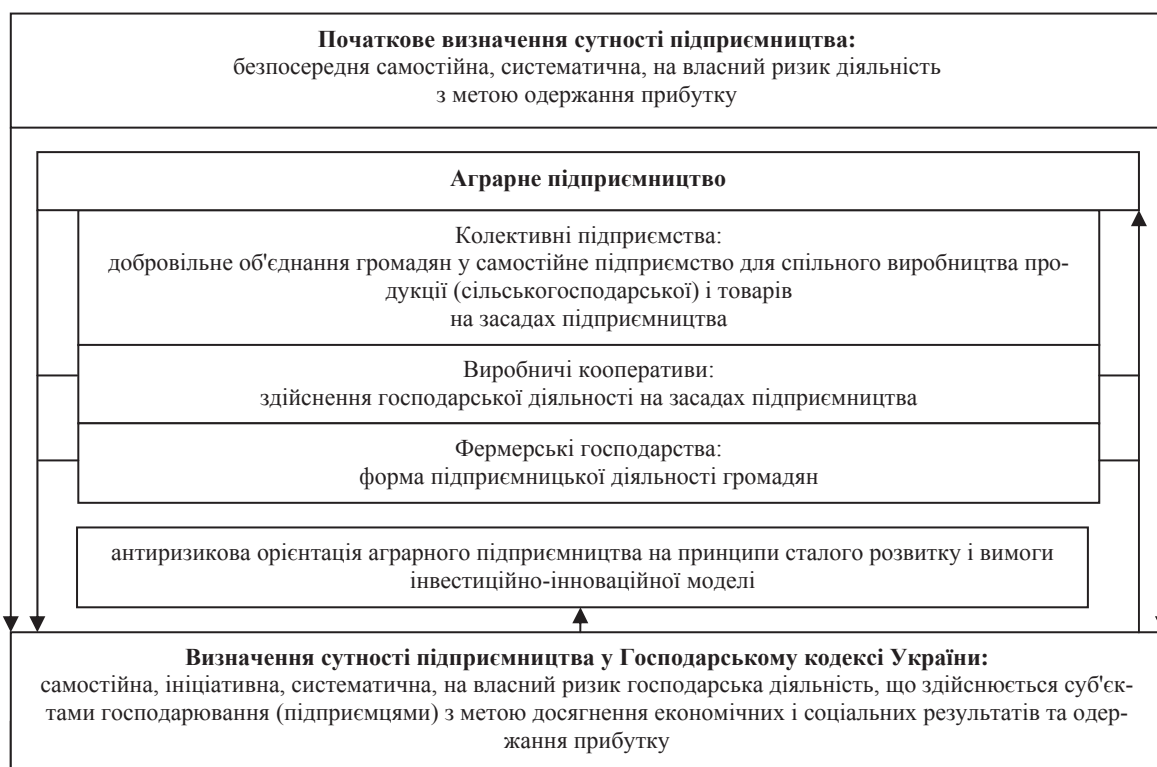
Про тісний зв'язок між розвитком підприємництва і розвитком держави говорив Дж. Гелбрейт, на думку якого розвинена підприємницька корпорація не примушується до максимізації прибутку й не добивається цього, тому її цілі мають бути сумісні з цілями суспільства та з цілями тих, із кого вона складається, тобто будь-яка особа стане солідаризуватися з цілями корпорації лише в тому випадку, якщо корпорація, на думку цієї особи, солідаризується з якою-небудь значною суспільною метою. І тоді розвинена корпорація в найважливіших стосунках є знаряддям держави, а у важливих справах держава виступає як знаряддя індустріальної системи. Відповідно чіткого кордону, що відокремлює державу від приватної фірми, вже не існує; вона стає вельми важко помітною й навіть умовною [16, с. 237-239, 422, 445-446].

Акцент на необхідності введення інституту підприємництва в Україні був зроблений ще 1990 року. Закон “Про економічну самостійність Української РСР” проголосив правомірність приватної власності та перехід до ринкової економіки. Концепція переходу тодішньої Української РСР до ринкової економіки згадує свободу підприємництва для формування мережі суб'єктів ринку, однакові можливості для розвитку всіх видів підприємництва, регулювання розвитку підприємництва лише економічними методами – через податки й податкові пільги, кредити, квоти, ліцензії, санкції, дотації. Про переведення аграрної сфери на рейки приватної власності ще у 1990 році відзначалося у постанові Верховної Ради “Про земельну реформу” і Закон “Про пріоритетність соціального розвитку села і АПК в народному господарстві”. У 1991 році прийняті Закони України “Про підприємництво” та “Про підприємства в Україні”, в яких підприємство визначалося як проведення на власний ризик діяльності для одержання прибутку, а підприємство – як самостійний статутний суб'єкт, що веде певні види діяльності з метою одержання відповідного прибутку (чи доходу).

Згідно із вищезгаданими Законами України, до форм підприємницької діяльності були віднесені колективне сільськогосподарське підприємство (1992 р.), сільськогосподарська кооперація (1997 р.), а також фермерське господарство (2003 р.). Таким чином, сільське господарство за 1992-2003 роки було переведене переважно на підприємницькі засади та ринкові відносини.

Прийнятий у 2003 році Господарський кодекс України мав сприяти діловій активності суб'єктів господарювання й розвитку підприємництва. У ст. 6 Кодексу до загальних принципів господарювання в Україні були віднесені: свобода підприємницької діяльності та обмеження державного регулювання економічних процесів для забезпечення соціальної спрямованості економіки,

добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення і захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави. Тому ст. 42 Кодексу визначає підприємництво як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється вже з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку, а у ст. 62 підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, створений для задоволення суспільних і особистих потреб. Якщо зважити й на те, що ст. 11 Кодексу вказує підприємцям, які розраховують на державну підтримку, на необхідність узгоджувати свої егоїстичні інтереси з інтересами суспільними, еволюція підприємництва вимагає посилення його соціалізації (рис. 1).

Рис. 1. Принципова схема еволюції системи загального й аграрного підприємництва в Україні за 1991-2012 рр.

Джерело: Узагальнення автором змісту нормативно-правових актів України.

За роки незалежності в Україні були прийняті численні галузеві правові акти антиризикового характеру. Так, у Законі України “Про ветеринарну медицину” (1992 р.) розглядається сутність аналізу ризику – процесу, що включає ідентифікацію небезпеки, оцінку ризику хвороби тварин, управління ризиком; Закон України “Про карантин рос-

лин” (1993 р.) передбачає зосередження державного регулювання на зменшенні ризику розповсюдження карантинних організмів, а “Про пестициди і агрохімікати” (1995 р.) – регулює особливості застосування пестицидів і агрохімікатів, визначає права й обов'язки підприємців та держави у цій сфері, вводить обов'язкове страхування еко-

логічного ризику діяльності, пов'язаної з ввезенням пестицидів і агрохімікатів, їх транспортуванням та використанням.

Закон України “Про захист рослин” (1998 р.) висуває жорсткі вимоги дотримання технології вирощування сільськогосподарських рослин, у т. ч. щодо екологічного й економічного обґрунтування доцільності захисту рослин від шкідливих організмів. Закон України “Про меліорацію земель” (2000 р.) вказує на обов'язковість державного контролю за дотриманням чинних вимог екологічної безпеки в експлуатації меліоративних систем і т. ін.

Закон України “Про зерно і ринок зерна в Україні” (2002 р.) орієнтує на: забезпечення продовольчої безпеки держави; формування сприятливої для ринку зерна інвестиційної, кредитної й податкової політики; оптимізацію структури та ефективності зернового виробництва з урахуванням потенціалу природно-кліматичних умов і ринкової кон'юнктури; функціонування ринку зерна на засадах поєднання вільної конкуренції та державного регулювання з метою збалансування інтересів суб'єктів господарювання й держави. Закон України “Про молоко і молочні продукти” (2004 р.) визначає основні засади державної політики щодо забезпечення безпечності та якості молока і молочних продуктів для життя й здоров'я населення. Закон України “Про систему інженерно-технічного забезпечення АПК України” (2006 р.) має чітку орієнтацію на пріоритет інтересів сільськогосподарських виробників; розробку інноваційних технологій. У схваленій Кабінетом Міністрів України (2009 р.) Концепції Державної цільової економічної програми впровадження в АПК новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року згадуються аграрні ризики в Україні, що виникли, через деградацію та якісну недосконалість матеріально-технічної бази галузі.

Закон України “Про інвестиційну діяльність” вказує, що інвестиційний проект, для реалізації якого може надаватися державна підтримка, має містити інформацію про ризики проекту, запобіжні заходи і страхування ризиків у випадках, передбачених зако-

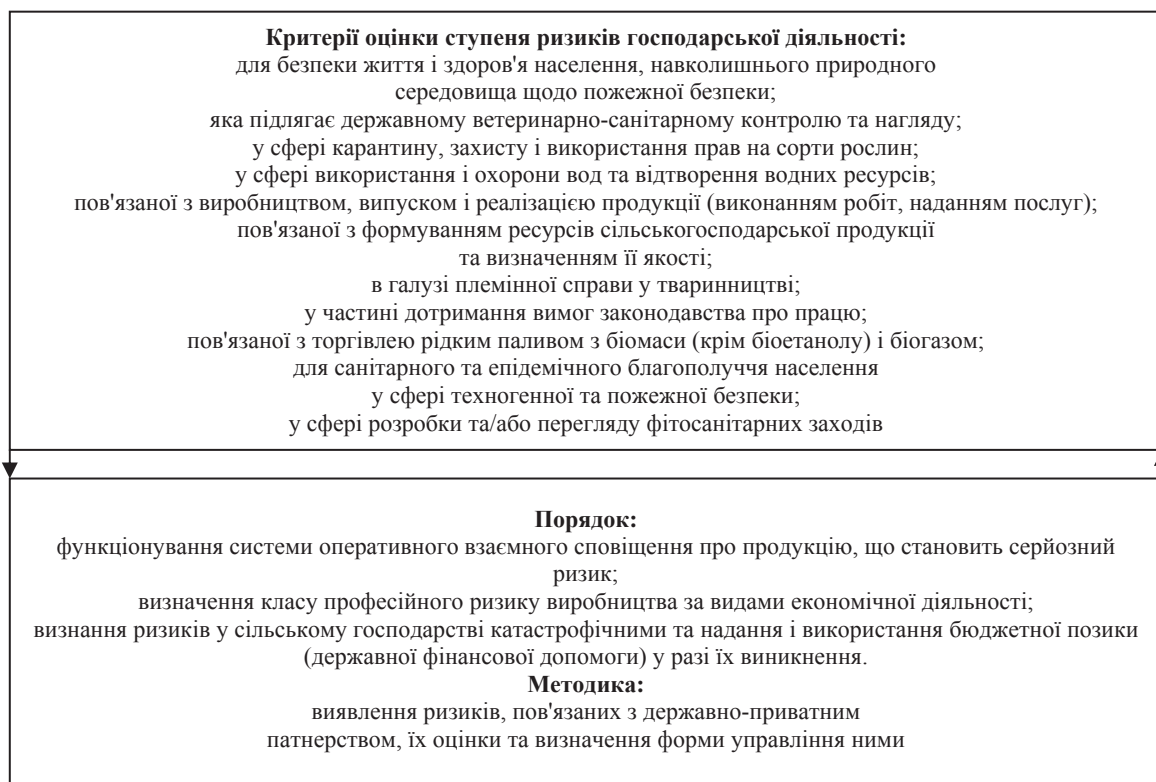
ном. Це на нинішній час вкрай важливо, бо, за даними П.Т. Саблука, через призупинення в сільському господарстві інвестиційно-інноваційного процесу щорічні втрати лише у рослинництві сягають 15-18 млрд грн [1, с. 382]. Такий рівень втрат суттєво перевищує розмір державної допомоги аграрним товаровиробникам на рівні вимог СОТ.

Закон України “Про страхування” згадує страхування: від вогневих ризиків і ризиків стихійних явищ; майна; кредитів; інвестицій; фінансових ризиків; виданих та прийнятих гарантій; сільськогосподарської продукції; цивільної відповідальності інвестора, в т. ч. за шкоду, заподіяну довкіллю і здоров'ю людей. Закон України “Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою” розрізняє катастрофічні ризики у сільському господарстві як надзвичайні ситуації техногенного й природного характеру, велику сукупність і масштаби проявів стихійних сил природи та діяльності людини у процесі створення матеріальних благ (аварії, пожежі), і сільськогосподарський страховий ризик – ризик загибелі (або втрати, пошкодження) застрахованих посівів (посадок), загибелі (або недоодержання) застрахованого врожаю, загибелі (або втрати, вимушеного забою, вимушеного знищення) застрахованих тварин внаслідок настання страхової події, яка передбачена чинним договором страхування.

Прийнятий у 2007 році Закон України „Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності” має на меті виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання й забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт і послуг, прийнятного рівня безпеки для населення, навколишнього природного середовища; забезпечення пріоритетності безпеки у питаннях життя і здоров'я людини, функціонування й розвитку усього суспільства, середовища проживання та життєдіяльності перед усіма іншими інтересами і цілями у сфері господарської діяльності. Сутність прийнятного ризику за даним Законом: соціально, економічно, технічно й політично обґрунтований ризик, який не перевищує гранично допустимого рівня.

Відповідно до ст. 5 і 22 вищезгаданого Закону Кабінет Міністрів України за період 2007-2012 років затвердив низку Критеріїв

та Порядків розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності (рис. 2).

Рис. 2. Критерії та порядки розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності

Джерело: Узагальнення автором змісту нормативно-правових актів України.

У 2007 році Кабінет Міністрів України затвердив Порядок розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їхньої діяльності для безпеки життя і здоров'я населення, природного середовища щодо пожежної безпеки (постанова № 1324); у 2008 році – критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від діяльності у частині додержання порядку формування, встановлення та застосування цін (постанова № 483); критерії оцінки ступеня ризику від проведення діяльності, яка підлягає державному ветеринарно-санітарному контролю й нагляду (постанова № 848), порядок розподілу за ступенем ризику діяльності у сфері карантину рослин (постанова № 947); критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від діяльності: з використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів (постанова № 1139); з виробництва, випуску і реалізації продукції (постанова № 1164). У 2009 році – критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від діяльності: пов'язаної з формуванням ресурсів

продукції сільського господарства та визначенням її якості (постанова № 65); з насінництва (постанова № 406); з погляду державного контролю за використанням та охороною земель (постанова № 477); у сфері захисту рослин. У 2010 році – критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від діяльності у частині дотримання вимог законодавства про працю (постанова № 1059). У 2011 році – Методика виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством (постанова № 232), критерій оцінювання ступеня ризику від діяльності: з використання прав на сорти рослин (постанова № 1113); з торгівлі рідким паливом з біомаси і біогазом (постанова № 1116). У 2012 році – Порядок визначення класу професійного ризику виробництва за видами економічної діяльності (постанова № 237), Порядок визнання ризиків у сільському господарстві катастрофічними та надання й використання бюджетної позики (державної фінансової підтримки) у разі їх виникнення (постанова № 841).

Висновки. Вищенаведене дає змогу стверджувати, що перехід вітчизняного сільськогосподарства на ринково-підприємницькі рейки суттєво підвищує галузеві ризики, що вимагає зосередження системи державного регулювання на удосконаленні

відповідних правових механізмів, які хоча поступово й розширюють і поглиблюють свій вплив на мінімізацію аграрних ризиків, але ще не забезпечують прискорений інвестиційно-інноваційний розвиток галузі.

Список використаних джерел

1. *Саблук П.Т.* Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
2. *Кропивко М.Ф.* Кластерний підхід до управління сільським розвитком / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С.55-58.
3. *Шпикуляк О.Г.* Інституції аграрного ринку: моногр. / О.Г. Шпикуляк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.
4. *Діброва А.Д.* Державне регулювання сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.03 „Економіка та управління національним господарством” / А. Д. Діброва. – К., 2008. – 40 с.
5. *Чепурко В.В.* Економічний ризик аграрного виробництва: автореф. дис... на здобуття наук. ступ. д-ра екон. наук: 08.07.02 / В.В. Чепурко; НАН України, Інститут економіки. – К., 2001. – 33 с.
6. *Минка А.П.* Управління підприємницьким ризиком в агробізнесі: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.02 / А.П. Минка; Інститут аграрної економіки УААН. – К., 2001. – 22 с.
7. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. / А.Смит; пер. с англ. – М.: ЭКСМО, 2007. – 960 с.
8. *Маркс К.* Экономическая рукопись 1861-1863 годов (процесс производства капитала). Часть вторая // К.Маркс и Ф.Энгельс. Изд.2-е, т. 47. – М.: Госполитиздат, 1973. – 659 с.
9. *Маркс К.* Капитал. Том 1. / К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., изд.2-е, т. 23. – М.: Госполитиздат, 1960. – 790 с.
10. *Маршалл А.* Принципы экономической науки, т.3; пер. с англ. / А. Маршал. – М.: Издат. группа “Прогресс”, 1993. – 351 с.
11. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег; пер. с англ. / Дж. М. Кейнс. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
12. *Мизес Л.* Индивид, рынок и правовое государство; пер. с англ. / Л. Мизес. – СПб.: Пневма, 1999. – 196 с.
13. *Найт Ф.Х.* Риск, неопределенность и прибыль; пер. с англ. / Ф.Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
14. *Шумпетер Й. А.* Теория экономического развития; пер. с англ. / Й.А. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 354 с.
15. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. т. 2, книга II / К. Маркс и Ф. Энгельс. Изд. 2-е, т. 24. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 3-648.
16. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество: пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 602 с.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2012 р.

*

УДК 368.2

І.В. ШУЛЄШОВА, аспірант*
Сумський національний аграрний університет

Перестраховування як механізм забезпечення фінансової стійкості страхової компанії

Український страховий ринок знаходиться на етапі відродження після кризи 2008 року. За оцінкою Державної комісії з регулювання фінансових послуг у 2011 році він ще не досяг докризового рівня. Тому важливими є питання забезпечення стійкості страхових компаній та страхового ринку в цілому, в умовах нестачі фінансових ресурсів страховиків через збільшення потреб страхувальників. Механізм перестраховування є одним із методів поліпшення стійкості страхової компанії. Перестраховування як важли-

вий фінансовий інструмент покликане підтримувати необхідний фінансовий стан страхової компанії незалежно від величини її активів, воно розширює фінансові можливості компанії. Однак його здійснення потребує додаткових фінансових ресурсів у вигляді перестрахових премій, а їхнє завищення або заниження негативно впливає на стійкість страхової компанії – саме стійкість і достатній обсяг фінансових ресурсів зумовлюють розвиток та стабільну діяльність компанії.

Постановка проблеми. Досліджуючи особливості і значимість перестрахових операцій необхідно зазначити, що використання

* Науковий керівник – В.А. Борисова, доктор економічних наук, професор.

Висновки. Вищенаведене дає змогу стверджувати, що перехід вітчизняного сільськогосподарства на ринково-підприємницькі рейки суттєво підвищує галузеві ризики, що вимагає зосередження системи державного регулювання на удосконаленні

відповідних правових механізмів, які хоча поступово й розширюють і поглиблюють свій вплив на мінімізацію аграрних ризиків, але ще не забезпечують прискорений інвестиційно-інноваційний розвиток галузі.

Список використаних джерел

1. *Саблук П.Т.* Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
2. *Кропивко М.Ф.* Кластерний підхід до управління сільським розвитком / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С.55-58.
3. *Шпикуляк О.Г.* Інституції аграрного ринку: моногр. / О.Г. Шпикуляк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.
4. *Діброва А.Д.* Державне регулювання сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.03 „Економіка та управління національним господарством” / А. Д. Діброва. – К., 2008. – 40 с.
5. *Чепурко В.В.* Економічний ризик аграрного виробництва: автореф. дис... на здобуття наук. ступ. д-ра екон. наук: 08.07.02 / В.В. Чепурко; НАН України, Інститут економіки. – К., 2001. – 33 с.
6. *Минка А.П.* Управління підприємницьким ризиком в агробізнесі: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.02 / А.П. Минка; Інститут аграрної економіки УААН. – К., 2001. – 22 с.
7. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. / А.Смит; пер. с англ. – М.: ЭКСМО, 2007. – 960 с.
8. *Маркс К.* Экономическая рукопись 1861-1863 годов (процесс производства капитала). Часть вторая // К.Маркс и Ф.Энгельс. Изд.2-е, т. 47. – М.: Госполитиздат, 1973. – 659 с.
9. *Маркс К.* Капитал. Том 1. / К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., изд.2-е, т. 23. – М.: Госполитиздат, 1960. – 790 с.
10. *Маршалл А.* Принципы экономической науки, т.3; пер. с англ. / А. Маршал. – М.: Издат. группа “Прогресс”, 1993. – 351 с.
11. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег; пер. с англ. / Дж. М. Кейнс. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
12. *Мизес Л.* Индивид, рынок и правовое государство; пер. с англ. / Л. Мизес. – СПб.: Пневма, 1999. – 196 с.
13. *Найт Ф.Х.* Риск, неопределенность и прибыль; пер. с англ. / Ф.Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
14. *Шумпетер Й. А.* Теория экономического развития; пер. с англ. / Й.А. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 354 с.
15. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. т. 2, книга II / К. Маркс и Ф. Энгельс. Изд. 2-е, т. 24. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 3-648.
16. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество: пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 602 с.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2012 р.

*

УДК 368.2

І.В. ШУЛЄШОВА, аспірант*
Сумський національний аграрний університет

Перестраховування як механізм забезпечення фінансової стійкості страхової компанії

Український страховий ринок знаходиться на етапі відродження після кризи 2008 року. За оцінкою Державної комісії з регулювання фінансових послуг у 2011 році він ще не досяг докризового рівня. Тому важливими є питання забезпечення стійкості страхових компаній та страхового ринку в цілому, в умовах нестачі фінансових ресурсів страховиків через збільшення потреб страхувальників. Механізм перестраховування є одним із методів поліпшення стійкості страхової компанії. Перестраховування як важли-

вий фінансовий інструмент покликане підтримувати необхідний фінансовий стан страхової компанії незалежно від величини її активів, воно розширює фінансові можливості компанії. Однак його здійснення потребує додаткових фінансових ресурсів у вигляді перестрахових премій, а їхнє завищення або заниження негативно впливає на стійкість страхової компанії – саме стійкість і достатній обсяг фінансових ресурсів зумовлюють розвиток та стабільну діяльність компанії.

Постановка проблеми. Досліджуючи особливості і значимість перестрахових операцій необхідно зазначити, що використання

* Науковий керівник – В.А. Борисова, доктор економічних наук, професор.

механізму перестраховування повинно мати системний та всеохоплюючий характер.

За допомогою перестраховування страховики мають можливість диверсифікувати власний портфель ризиків, взяти їх на страхування, відшкодування за якими перевищують їхні фінансові можливості, та своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за прийнятими зобов'язаннями [10].

Загалом завдання страховика полягає у захисті страхувальника від можливих фінансових втрат у певній господарській діяльності. Постійне збільшення страхових операцій вимагає від страховика нових методів актуарних розрахунків і здійснення перерозподілу ризику між учасниками страхового ринку. Таким чином, перестраховування відіграє важливу роль у розвитку та фінансовій стійкості страхової діяльності в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теоретичних підходів щодо сутності механізму перестраховування проводили в своїх працях такі вітчизняні науковці, як: М. Александрова, В. Базилевич, А. Баранов, В. Бігдаш, А. Бойко [1], Н. Внукова, І. Лещинін, О. Лопата [5], Л. Нечипорук [7], С. Осадець, О. Теревус [9] та ін. Багато з них визнають перестраховування як частину страхової діяльності компанії. Разом із тим останнім часом з'явилися наукові праці, в яких перестраховування розглядається окремо від традиційних операцій страхування: як самостійний вид фінансової діяльності (Козьменко О.В.), а також як база для формування специфічного сегмента страхового ринку (Ткаченко Н.В.) [10]. Дослідження глибинних механізмів та оцінка рівня фінансової безпеки в Україні страхового сектора економіки все ще залишається поза увагою більшості вітчизняних науковців і практиків.

Мета статті – проаналізувати ринок перестраховування в Україні й визначити вплив механізму перестраховування на фінансову стійкість страхової компанії.

Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань: визначити сутність і функції механізму перестраховування в Україні; дослідити роль і місце операцій перестраховування у забезпеченні фінансової стійкості

страхової компанії; проаналізувати сучасний стан та основні проблеми розвитку перестрахового ринку України.

Виклад основних результатів дослідження. Перестраховування є одним із вагоміших сегментів страхового ринку, яке виконує основні та допоміжні функції. Основною функцією перестраховування є вторинний перерозподіл ризику, що забезпечує стійкість страховій компанії. Допоміжні функції – це розширення асортименту страхових послуг, забезпечення гарантій прийнятих зобов'язань, можливість страховика покривати великі й унікальні ризики. Разом із цими функціями необхідно відзначити таку функцію перестраховування, як передача досвіду управління ризиком, який страхова компанія одержує в процесі роботи з перестраховою компанією.

Відносини страховика і перестраховика оформляються договором перестраховування, за яким одна сторона, перестраховальник або цедент, передає ризик і відповідну частину премії іншій стороні, перестраховику або цесіонарію, який зобов'язується при виникненні страхового випадку оплатити прийняту на себе частину ризику.

Перестраховальник може передати частину ризику в перестраховування наступному перестраховику. У цьому випадку перестраховик є ретроцедентом, нова перестраховальна компанія – ретроцесіонарієм, а операція з передачі ризику – ретроцесією [11].

Механізм перестраховування впливає на деякі складові фінансової стійкості страхової компанії:

вплив на тарифну політику компанії – тарифна ставка страховика залежить від обсягу збитків останнього та ймовірності настання страхового випадку. Перестраховування перерозподіляє обсяг збитків страховика, зменшуючи його для нього і зменшуючи нетто-ставку;

вплив на структуру страхового портфеля компанії – перерозподіливши за допомогою операцій перестраховування ризику, які знаходяться в страховому портфелі компанії, відбувається збалансування її страхового портфеля;

оптимальна інвестиційна політика: дієвість інвестиційної політики визначається

оптимальним розміщенням вільних грошових резервів та дохідність проведення інвестиційних операцій. Так, здійснюючи операції перестраховування страхова компанія створює вільні страхові резерви, які можуть бути використані в інвестиційній діяльності компанії;

високий рівень платоспроможності – розглядаючи вплив перестраховування на платоспроможність страхової компанії, можемо виділити наступні складові: суми страхових премій, суми страхових виплат, компенсованих перестраховиками, та обсяги зобов'язань страхових компаній. Зменшуючи суму страхових премій шляхом здійснення операцій перестраховування, страхова компанія може впливати на поточний рівень платоспроможності зменшуючи його. Внаслідок цього відбувається збільшення різниці між фактичним, та нормативним рівнем платоспроможності що супроводжується стабілізацією страхової діяльності.

Розмір ризиків, переданих у перестраховування, повинен бути економічно обґрунтований. Зайве перестраховування, за винятком деяких видів страхування (авіаційне, майнове), негативно позначається на фінансових показниках перестраховика. З іншого боку, недостатня передача ризику у випадку настання катастрофічних збитків може поставити в скрутне фінансове становище страховика, який не забезпечений надійним перестраховим захистом [11].

Крім того, перестраховування забезпечує не тільки фінансову стійкість страхової компанії, а й сприяє захисту працівників компанії від звільнення, акціонерів від недержання винагород у вигляді дивідендів, а держави від втрати податкових надходжень.

Перестраховування допомагає страховій компанії забезпечити:

передачу ризику – компанії можуть розділити або передати певні ризики іншим компаніям;

арбітраж – додатковий прибуток може бути одержаний придбанням страхового полісу в іншому місці за ціною нижчою, ніж премія, яку компанія збирає від власників страхового поліса;

управління капіталом – компанії можуть уникнути великі втрати, передаючи ризик,

що звільняє додатковий капітал страхових компаній;

межі платоспроможності – купівля надлишкової допоміжної страховки дає змогу компаніям приймати нових клієнтів і уникати потреби залучити додатковий капітал;

експертизу – експертиза іншого страховика може допомогти компанії одержати належний рейтинг та премію.

Здійснюючи операції перестраховування, страхова компанія має змогу розширити напрями операційної й інвестиційної діяльності, застосувати нові інструменти ведення перестрахової діяльності тощо.

Крім того, перестраховувальники також надають консультаційні послуги страховим компаніям:

визначення їхніх потреб перестраховування і розробка найефективнішої програми перестраховування, щоб краще запланувати їхні капітальні потреби та межу платоспроможності;

поставка величезної кількості служб підтримки щодо технічного навчання, організації та інформаційної технології;

забезпечення експертизи в певних дуже спеціалізованих галузях, таких як аналіз складних ризиків і оцінка ризику;

надання можливості поступки компаній, щоб створити їх бізнес, навіть якщо вони тимчасово слабо капіталізовані, особливо щоб почати створення нових страхових продуктів, що вимагають великих інвестицій.

Але доцільність здійснення перестрахових операцій як інструменту впливу на критерій забезпечення фінансової стійкості страхової компанії обґрунтовує необхідність визначення рівня використання перестраховування, а також встановлення гранично допустимих меж його застосування. Саме тому А.О. Бойко [2] розглядає наступні фінансові показники оцінки перестрахових операцій:

коефіцієнт залежності від перестраховування (Кз.п.):

$$Кз.п. = \frac{Spr}{P} \cdot 100\% ,$$

де Spr – сума страхових премій, належних перестраховикам;

P – загальна сума одержаних премій.

Даний показник характеризує вплив перестраховика на страхову компанію в розрізі

забезпечення гарантованості своєчасності та повноти виконання страховиком власних зобов'язань;

коефіцієнт участі страховика в перестрахових операціях (К у.с.п.):

$$K_{у.с.п.} = \frac{K_v \cdot \Pi}{Spr \cdot BK},$$

де K_v – сума комісійних винагород від проведення перестраховування;

Spr – сума страхових премій, належних перестраховикам;

Π – незароблені суми страхових премій, належних перестраховикам;

BK – власний капітал.

На відміну від попереднього показника, який характеризує пасивний спосіб дії перестраховування, коефіцієнт участі страховика в перестрахових операціях відображає ефективність здійснення як активного, так і пасивного перестраховування.

Отже, при розрахунку даних показників одержимо можливість оцінити вплив перестрахових операцій на страхову компанію, а також оцінити ефективність їх здійснення на користь підвищення стійкості страховика.

Для визначення загальних тенденцій на ринку перестраховування та з'ясування його місця в загальному ринку страхування України розглянемо основні показники діяльності перестрахового ринку в цілому (табл.).

За оцінками Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [6], максимальна сума власного утримання страхових компаній України за 2009-2011 роки знизилася на 45%. Щодо перестрахових виплат, то вони, починаючи з 2004 року, дуже незначні. Розглядаючи перестрахові виплати резидентів і нерезидентів, треба зазначити, що у 2009 році частка перестраховування у резидентів була неодмінно нижчою й становила 680,8 млн грн проти 287,1 млн грн у нерезидентів. Але вже в 2011 році дана тенденція кардинально змінилась. У 2011 році виплати за договорами перестраховування нерезидентів збільшилися порівняно з 2010 роком на 95,7%, а виплати за договорами перестраховування резидентів зменшилися на 24,7%. Усі ці дані показують поступове зростання рівня фінансової безпеки вітчизняного ринку страхових послуг.

Основні показники діяльності перестрахового ринку та його динаміка, млн грн

Показник	2009 р.	2010 р.	2011 р.	Темпи приросту, %	
				2010/2009	2011/2010
Сплачено на перестраховування у тому числі:	8 888,4	10 745,2	5 906,2	+20,9	-45,0
перестраховикам-резидентам	7 784,1	9 753,9	4 723,5	+25,3	-51,6
перестраховикам-нерезидентам	1 104,3	991,3	1 182,7	-10,2	+19,3
Виплати, компенсовані перестраховиками у тому числі:	967,9	508,6	731,6	-47,5	+43,8
перестраховиками-резидентами	680,8	219,0	164,8	-67,8	-24,7
перестраховиками-нерезидентами	287,1	289,6	566,8	+0,9	+95,7
Одержані страхові премії від перестраховальників-нерезидентів	242,1	192,3	429,1	-20,6	+123,1
Виплати, компенсовані перестраховальникам-нерезидентам	1 050,4	1 837,1	578,0	+74,9	-68,5

Джерело: Систематизовано автором.

Така зміна зумовлена законодавчими вимогами стосовно відповідності компаній нерезидентів рейтингам стійкості, що відразу унеможливило застосування фінансових схем стосовно страхування фінансових ризиків у перестраховиків. Відповідно до внесених змін до Закону України "Про страхування" від 10 травня 2007 року і розпорядження Держфінпослуг № 8197 від 11 листопада 2007 року з моменту вступу України

до Світової організації торгівлі (СОТ) договори перестраховування можуть бути укладені тільки з тими нерезидентами, які зареєстровані в країнах-членах СОТ, що співпрацюють із Групою з розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF).

Перестраховий ринок є міжнародним ринком, тому що жодна країна не зможе забезпечити цей ринок у достатньому обсязі фі-

нансовими ресурсами. Отже, необхідно враховувати глобальний характер перестрахового ринку та вплив іноземного капіталу на вітчизняні страхові компанії.

На страховому ринку України відчувається дефіцит високоякісних і конкурентоспроможних перестраховальних програм, тому спеціалізовані міжнародні перестраховальники прагнуть зробити все можливе, щоб прогнозувати напрями розвитку ринку й пропонувати вигідні рішення для страховиків. Варто зазначити, що активна робота із зарубіжними перестраховиками пояснюється не тільки стабільними виплатами, але й місткістю ринку: українські компанії просто нездатні взяти на себе значні обсяги перестраховання, а тому великі та складні ризики передаються, зазвичай, іноземним компаніям.

Особливістю вітчизняного ринку перестраховання є те, що на ньому діють тільки універсальні компанії, які ведуть страхову й перестрахову діяльність, що пов'язано з відсутністю ліцензування останньої. Тому особливо гостро постає питання юридичного та правового забезпечення перестраховання в Україні.

Згідно із Законом України «Про страхування»: «перестраховання – це страхування одним страховиком (цедентом, перестраховальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика), резидента або нерезидента, який має статус страховика або перестраховика, згідно із законодавством країни, в якій він зареєстрований», але існує низька проблем із цього приводу:

по-перше, залишається відкритим питання відшкодування збитків у перестрахованні, ретроцесії, стосунків між ретроцедентом і ретроцесіонарієм тощо. Всі вони не визначені законом та діють на підставі звичаєвого й договірною права;

по-друге, перестраховою діяльністю в Україні займаються страхові компанії, які одержали ліцензію на будь-який вид страхування. Тобто проблемою є відсутність зако-

нодавчо установлених договорів і методів відшкодування збитків.

Відсутність ліцензування перестрахової діяльності породжує проблему відсутності професійних перестрахових компаній в Україні.

Для розв'язання проблем, які існують на ринку перестраховання, необхідно здійснити наступне [8]:

1) удосконалити законодавчу базу. Визначити сутність страховика і перестраховика, а також їх взаємовідносин як суб'єктів ринку відповідно до міжнародної практики;

2) розробити та прийняти положення про стандарти й ліцензування страхової та перестрахової діяльності;

3) розробити методики й інструментарій актуарних розрахунків щодо перестрахових операцій;

4) надавати державну підтримку;

5) розробити моделі поведінки суб'єктів ринку;

6) сформувати національний перестраховальний ринок.

Висновок. Перестраховання відіграє важливу роль при підвищенні стійкості страхової компанії як окремого сегмента страхового ринку, значно впливає на страхову діяльність країни в цілому.

Перестраховання забезпечує такі важливі функції для досягнення фінансової стійкості страхових компаній:

прямого страховику – більшу безпеку для власного капіталу та платоспроможності, а також стабільні результати фінансової діяльності страхової компанії при виникненні незвичайних і великих ризиків, покриваючи прямого страховика вищевизначених лімітів та захищаючи проти накопичених окремих зобов'язань;

страховикам – збільшувати свої потужності – тобто максимальну суму, яку перестраховання може забезпечити для даної категорії втрат або збитків, даючи їм можливість страхувати й охоплювати велике число ризиків (або великі ризики) без надмірного підвищення їх адміністративних витрат і потреб;

робить істотні ліквідні активи доступними для страховиків у разі виняткових втрат.

Досягнення достатнього рівня фінансової стійкості компанії можливо лише при вико-

нанні всього спектра перестрахових операцій, що потребує удосконалення правової бази та нормативних актів для проведення перестрахування.

Список використаних джерел

1. *Бойко А.О.* Оптимізація портфеля страхових компаній на основі застосування операцій перестрахування / А.О.Бойко // *Гроші, фінанси та кредит. Актуальні проблеми економіки.* – 2011. – №1. – С. 160-170.
2. *Бойко А.О.* Формалізації впливу перестрахування на рівень платоспроможності страхової компанії / А.О. Бойко // *Інноваційна економіка.* – 2011. – № 20. – С. 226-230.
3. *Козьменко О.В.* Сучасний стан і перспективи розвитку ринку перестрахування в Україні / О.В. Козьменко, А.О. Бойко // *Фінанси України.* – 2011. – № 6. – С. 24-33.
4. *Лебединська Л.Д.* Фактори забезпечення фінансової стійкості страхових компаній в глобальному середовищі / Л.Д. Лебединська, М. Ремнева // *Фінанси. Банківська справа.* – 2011. – № 1(1). – С. 113-120.
5. *Лопата О.О.* Іноземне перестрахування як елемент забезпечення фінансової стійкості національного страхового ринку / О.О. Лопата, І.О. Лещинін // *Науковий вісник НЛТУ України.* – 2011. – № 21.9 – С. 225-230.
6. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/1060.html>.
7. *Нечипорук Л.В.* Особливості перестрахування в умовах глобалізації / Л.В. Нечипорук // *Вісник національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого.* – 2011. – № 2(5). – С. 49-56.
8. *Проблеми перестрахування в Україні* [Електронний ресурс]. – TRISTAR – твой финансовый навигатор. 2012. – Режим доступу: http://tristar.com.ua/1/art/problemy_perestrahovaniia_v_ukraine_13013.html.
9. *Теребус О.М.* Перестрахування та проблеми його розвитку в Україні / О.М. Теребус // *Галицький економічний вісник.* – 2009. – № 2. – С.105-109.
10. *Формування страхового ринку України в контексті сталого розвитку: науково-дослідна робота за темою: Науково-методичні засади розвитку ринку перестрахування в Україні* / С.В. Леонов, Ю.С. Конопліна, В.Л. Пластун, О.С. Журавка, А.О. Бойко, А.Ю. Семенов; наук. керівник С.М. Козьменко // *Державний вищий навчальний заклад "Українська академія банківської справи Національного банку України"*. – Суми, 2011. – 184 с.
11. *Что такое перестрахование?* [Електронний ресурс]. – Перестрахование. – Режим доступу: <http://re-insurance.com.ua>.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

*

УДК 330.342.151:631.145

О.С. ФРОТЕР, аспірант*

Уманський національний університет садівництва

Особливості запровадження системи соціальної відповідальності вітчизняними аграрними підприємствами

Постановка проблеми. В умовах глобальної інтеграції вітчизняної економіки у світовий економічний та інформаційний простір дедалі більшої актуальності набуває формування позитивної репутації й іміджу аграрних підприємств. Суспільство, оцінюючи діяльність останніх, розглядає не тільки їхні фінансові показники, а й соціальні (наскільки підприємства піклуються про своїх працівників та їхня діяльність відповідає інте-

ресам інших учасників ринку, територіальної громади і суспільства в цілому). Це фактор прояву й функціонування системи соціальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду різних аспектів формування системи соціальної відповідальності бізнесу присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів, зокрема О. Анікеєвої [2], О. Грішнєвої [3], А. Зінченка [4], А. Колота [8], Н. Кричевського, О. Родіонова [11], М. Саприкіної та інших.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць у цій галузі, недостатньо ви-

* Науковий керівник – Ю.О. Нестерчук, доктор економічних наук, професор.

© О.С. Фротер, 2013

робить істотні ліквідні активи доступними для страховиків у разі виняткових втрат.

Досягнення достатнього рівня фінансової стійкості компанії можливо лише при вико-

нанні всього спектра перестрахових операцій, що потребує удосконалення правової бази та нормативних актів для проведення перестрахування.

Список використаних джерел

1. *Бойко А.О.* Оптимізація портфеля страхових компаній на основі застосування операцій перестрахування / А.О.Бойко // *Гроші, фінанси та кредит. Актуальні проблеми економіки.* – 2011. – №1. – С. 160-170.
2. *Бойко А.О.* Формалізації впливу перестрахування на рівень платоспроможності страхової компанії / А.О. Бойко // *Інноваційна економіка.* – 2011. – № 20. – С. 226-230.
3. *Козьменко О.В.* Сучасний стан і перспективи розвитку ринку перестрахування в Україні / О.В. Козьменко, А.О. Бойко // *Фінанси України.* – 2011. – № 6. – С. 24-33.
4. *Лебединська Л.Д.* Фактори забезпечення фінансової стійкості страхових компаній в глобальному середовищі / Л.Д. Лебединська, М. Ремнева // *Фінанси. Банківська справа.* – 2011. – № 1(1). – С. 113-120.
5. *Лопата О.О.* Іноземне перестрахування як елемент забезпечення фінансової стійкості національного страхового ринку / О.О. Лопата, І.О. Лещинін // *Науковий вісник НЛТУ України.* – 2011. – № 21.9 – С. 225-230.
6. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/1060.html>.
7. *Нечипорук Л.В.* Особливості перестрахування в умовах глобалізації / Л.В. Нечипорук // *Вісник національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого.* – 2011. – № 2(5). – С. 49-56.
8. *Проблеми перестрахування в Україні* [Електронний ресурс]. – TRISTAR – твой финансовый навигатор. 2012. – Режим доступу: http://tristar.com.ua/1/art/problemy_perestrahovaniia_v_ukraine_13013.html.
9. *Теребус О.М.* Перестрахування та проблеми його розвитку в Україні / О.М. Теребус // *Галицький економічний вісник.* – 2009. – № 2. – С.105-109.
10. *Формування страхового ринку України в контексті сталого розвитку: науково-дослідна робота за темою: Науково-методичні засади розвитку ринку перестрахування в Україні* / С.В. Леонов, Ю.С. Конопліна, В.Л. Пластун, О.С. Журавка, А.О. Бойко, А.Ю. Семенов; наук. керівник С.М. Козьменко // *Державний вищий навчальний заклад "Українська академія банківської справи Національного банку України"*. – Суми, 2011. – 184 с.
11. *Что такое перестрахование?* [Електронний ресурс]. – Перестрахование. – Режим доступу: <http://re-insurance.com.ua>.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

*

УДК 330.342.151:631.145

О.С. ФРОТЕР, аспірант*

Уманський національний університет садівництва

Особливості запровадження системи соціальної відповідальності вітчизняними аграрними підприємствами

Постановка проблеми. В умовах глобальної інтеграції вітчизняної економіки у світовий економічний та інформаційний простір дедалі більшої актуальності набуває формування позитивної репутації й іміджу аграрних підприємств. Суспільство, оцінюючи діяльність останніх, розглядає не тільки їхні фінансові показники, а й соціальні (наскільки підприємства піклуються про своїх працівників та їхня діяльність відповідає інте-

ресам інших учасників ринку, територіальної громади і суспільства в цілому). Це фактор прояву й функціонування системи соціальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду різних аспектів формування системи соціальної відповідальності бізнесу присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів, зокрема О. Анікеєвої [2], О. Грішнєвої [3], А. Зінченка [4], А. Колота [8], Н. Кричевського, О. Родіонова [11], М. Саприкіної та інших.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць у цій галузі, недостатньо ви-

* Науковий керівник – Ю.О. Нестерчук, доктор економічних наук, професор.

© О.С. Фротер, 2013

вченими залишаються особливості запровадження системи соціальної відповідальності бізнесу в сучасних аграрних підприємствах України. Тому враховуючи актуальність зазначеної тематики, виникає необхідність у поглибленні наукових досліджень у сфері соціальної відповідальності аграрного бізнесу.

Мета статті – аналіз основних моделей соціальної відповідальності бізнесу, що використовуються у провідних країнах світу, дослідження адаптації міжнародних норм соціальної відповідальності до умов України, а також окреслення особливостей запровадження системи соціальної відповідальності вітчизняними аграрними підприємствами.

Виклад основних результатів дослідження. Практика соціально відповідального бізнесу формувалася, як правило, в країнах із стійкою економікою, що характеризуються ринковими цінностями, давніми демократичними традиціями, розвиненим громадянським суспільством. Так, основи сучасного підходу до теорії і практики соціальної відповідальності виникли у скандинавських країнах (Швеція, Норвегія, Данія, Великобританія, США та Німеччина). Поступово практика соціально відповідального бізнесу стала частиною корпоративної стратегії компаній найрозвинутіших і провідних країн світу: Японії, Південної Кореї, Китаю.

Узагальнюючи світовий досвід у сфері соціальної відповідальності, вчені виділяють кілька її основних моделей: англо-американську, європейську, змішану, канадську та японську.

Англо-американська модель соціальної відповідальності виникла у XIX столітті. Згідно з її основними положеннями відповідальність бізнесу перед суспільством обмежується створенням робочих місць і забезпечує ефективність їх використання через заробітну плату, створення безпечних умов праці та сплату високих податків. У силу природи англо-американського підприємництва, заснованого на максимальній свободі суб'єктів господарювання, багато сфер суспільних відносин донині залишаються саморегульованими (трудові відносини між роботодавцем і працівником, добровільність медичного страхування). Водночас у США

сформовані численні механізми участі бізнесу в соціальній підтримці суспільства через корпоративні фонди, що створені з метою розв'язання різноманітних соціальних проблем за рахунок бізнесу (спонсорська допомога для персоналу в сферах професійної освіти, пенсійних і страхових програм). За ведення відповідальної соціальної діяльності та благодійності корпорації заохочуються відповідними податковими пільгами, які закріплені на законодавчому рівні [1].

Європейська (континентальна, скандинавська) модель соціальної відповідальності характеризується такими загальними цілями соціальної політики, як зміцнення солідарності й збільшення рівності. Відповідно до неї основними завданнями бізнесу є успішне ведення справ і сумлінна сплата податків, а держави – ефективний розподіл цих податків, у тому числі на соціальні потреби. Крім того, держава відповідно до законодавства повинна створити необхідні умови для забезпечення оптимальних податків, направити фінансові потоки й надати певні преференції для провідних секторів економіки: вони як «локомотиви» потягнуть за собою зростання виробництва в інших галузях, створюючи нові робочі місця, збільшуючи заробітну плату, розвиваючи соціальну базу [2].

Між європейською та американською моделями соціальної відповідальності існують принципові відмінності. По-перше, європейський бізнес розглядає державу як інститут, що приводить у виконання загальні норми й правила поведінки, а в США подібне втручання з боку держави розцінюється як порушення свободи бізнесу. По-друге, якщо відповідно до американської моделі основною метою корпоративної соціальної відповідальності є прибутковість і відповідальність перед акціонерами, то європейська – додатково відносить до неї питання відповідальності перед працівниками та місцевою громадою. По-третє, благодійність у Європі не так популярна, як у США, що пояснюється істотним податковим навантаженням європейських підприємств.

У сучасних умовах розвитку великого бізнесу в Європі набуває популярності змішана модель або корпоративна соціальна від-

повідальність. Ця модель орієнтує бізнес на три сфери прояву соціальної ініціативи: економіку, зайнятість і охорону навколишнього середовища. Відповідальність бізнесу поширюється на умови праці, заробітну плату, виплату дивідендів акціонерам, випуск якісної продукції (послуг), охорону навколишнього середовища, зайнятість у конкретному регіоні, реалізацію соціальних ініціатив населення. У багатьох європейських країнах законодавством закріплені обов'язкове медичне страхування, пенсійне

забезпечення та природоохоронна діяльність підприємств [1].

Канадська модель соціальної відповідальності сформувалася на основі досвіду провідних компаній Канади й запозичила кращі елементи американської та європейської моделей (рис.). Оскільки переважна більшість організацій Канади співпрацює з Національним інститутом якості, ця модель більш відома під назвою «Модель удосконалення якості і здорового робочого місця» [8].

Канадська модель соціальної відповідальності

Джерело: Розроблено автором з використанням: Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: моногр. / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 502 с.

Для японської моделі соціальної відповідальності характерна відданість культурним традиціям. Компанія розглядається як «виробнича родина», а працівник у ній – як член родини [8]. Відповідно до цієї моделі компанія надає житло, проводить навчання спеціалістів за власний рахунок, заохочує сімейні династії, підтримує та розвиває соціальну інфраструктуру.

Кожна з моделей соціальної відповідальності бізнесу має свої переваги і недоліки, тому у чистому вигляді не застосовується. Країни використовують окремі елементи моделей, що є найбільш сприятливими для успішного ведення бізнесу, суспільства та навколишнього середовища.

Порівняльний аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду розвитку соціальної відповідальності бізнесу дає змогу виділити три моделі організації соціальної відповідальності залежно від значущості та ступеня включення основних її учасників: акціонерів/власників, держави і заінтересованих сторін (працівників, споживачів, місцевої громади, суспільства) (табл.).

Вивчення практики соціальної відповідальності бізнесу в Україні показує, що в українських підприємств немає чіткого розуміння того, яка модель соціальної відповідальності для них найбільш прийнятна. Вибір моделі соціальної відповідальності для більшості із них поки що тільки новація.

Класифікація моделей організації соціальної відповідальності бізнесу відповідно до інтересів заінтересованих сторін

Назва моделі	Характеристика
1. Соціальна відповідальність бізнесу як механізм збільшення прибутку і фінансової стабільності	Модель характерна для американських компаній, особливістю розвитку яких є залучення вузького кола учасників до питань соціальної політики бізнесу. До основних заінтересованих сторін належать акціонери, власники та інвестори компанії. Роль держави в основному зводиться до заохочення соціально відповідальної поведінки і благодійності корпорацій за допомогою зменшення податкового навантаження, закріпленого на законодавчому рівні
2. Соціальна відповідальність бізнесу як складова сталого розвитку	Модель одержала розвиток у європейських компаніях, корпоративна діяльність в яких, як правило, регулюється нормами, стандартами і законами відповідних держав. У процес формування соціальної політики компаній включені різні учасники, що представляють інтереси працівників, споживачів та місцевої громади
3. Соціальна відповідальність бізнесу як механізм регулювання стосунків бізнес-влада	Модель переважно характеризує розвиток соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу. Вона включає трьох основних учасників: бізнес, державу та міжнародних партнерів/конкурентів. Враховуючи міжнародні тенденції, необхідною умовою просування вітчизняного бізнесу на міжнародних ринках і формування репутації надійного партнера є розвиток та дотримання соціальної відповідальності. Не менш важливими для становлення і розвитку соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу є внутрішні стосунки бізнесу та влади. Включення інших заінтересованих сторін до соціального діалогу залишається малопомітним

Джерело: Розроблено автором з використанням: Плотникова Е.Б. Корпоративная социальная ответственность: становление практик и концептуализация понятия (западный и российский опыт) / Е.Б. Плотникова, И.А. Германов, Е.В. Плотникова / Вестник Пермского университета. – 2009. – Вып. 2(6). – С. 13-19.

З боку населення, ЗМІ, менеджерів і голівне – держави також немає єдиної думки й уявлення про те, яким чином повинні взаємодіяти влада і місцева громада з бізнесом, за якими критеріями потрібно здійснювати оцінку соціальної відповідальності кожного суб'єкта господарювання, якими правилами та нормами регулювати цей процес.

Системне поширення ідей соціальної відповідальності бізнесу в Україні започатковано у 1996 році Українською асоціацією якості (УАЯ) й Українським союзом промисловців та підприємців (УСПП) одночасно із запровадженням концепцій TQM (Total Quality Management) і моделі EFQM (European Foundation for Quality Management) [3]. Відповідно до цих концепцій та моделі будь-яке підприємство, що прагне мати позитивну ділову репутацію, повинно враховувати інтереси всіх заінтересованих сторін (турбота про споживачів, персонал, місцеву громаду, суспільство), забезпечувати охорону навколишнього середовища, здійснювати благодійну діяльність і сприяти сталому розвитку суспільства. Досягнення успіху будь-яким підприємством можливе у тому випадку, коли його діяльність буде корисною для суспільства та відповідатиме його цінностям і цілям.

За результатами дослідження, що було проведено в Україні в 2008 році Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», встановлено рівень обізнаності бізнес-організацій, органів державної влади, профспілок, споживачів, громадських орга-

нізацій, представників науково-дослідних установ із сутністю, принципами й основними компонентами соціальної відповідальності та міжнародним стандартом (керівництвом) із соціальної відповідальності ISO 26000. Дослідження виявило відмінності в розумінні суті соціальної відповідальності різними групами заінтересованих сторін (стейкхолдерів). Найбільш наближене до прийнятого у світовому співтоваристві розуміння соціальної відповідальності у представників бізнес-організацій і науково-дослідних установ. Представники органів державної влади, профспілок та громадських організацій здебільшого не розглядають соціальну відповідальність у внутрішньому контексті самої організації, а розуміють її як вплив діяльності своїх організацій виключно на зовнішнє (оточуюче) середовище [4].

Відповідно до цього дослідження виявлено, що урахування інтересів інших груп заінтересованих сторін із боку всіх стейкхолдерів знаходиться на достатньо низькому рівні, у процесі їх взаємодії виникають проблеми (різне розуміння соціальної відповідальності, низька поінформованість із питань соціальної відповідальності, невиконання прийнятих зобов'язань, недовіра один до одного), проте актуалізуються питання побудови діалогу між ними.

За даними дослідження проекту AISEC, найменша поінформованість про соціальну відповідальність бізнесу характерна для підприємств транспорту та тих, що надають побутові й комунальні послуги, – 52,9% і

57,5% відповідно. Найбільше інформовані про концепцію соціально відповідального бізнесу підприємства фінансового сектору (94%), виробництва промислових товарів (84,5%), а також торгівлі (83,2%). Значні відмінності у розумінні соціальної відповідальності бізнесу спостерігаються й на регіональному рівні. Якщо в Києві та Київській області поінформованість про соціальну відповідальність продемонструвало 90,7% досліджених підприємств, то у Львові й області тільки 62,9%, а в Донецьку та області – 61,5% підприємств [11].

В умовах сучасності дедалі більшого значення набуває оцінка інформаційної відкритості підприємств (інформаційне наповнення офіційних веб-сайтів, публікація результатів своєї діяльності в друкованих ЗМІ, практика підготовки соціальної (нефінансової) звітності). Так, у 2011 році Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» вперше провів оцінку веб-сайтів підприємств України на предмет розкриття інформації про діяльність у сфері соціальної відповідальності бізнесу. Було встановлено, що рівень розкриття інформації у 2011 році становив 20,5%, а в 2012 році цей показник знизився до 14% [6].

Результати проведеного оцінювання досить красномовно вказують на недостатній розвиток системи соціальної відповідальності в середовищі українського бізнесу. Про це показує відсутність власних веб-сайтів переважної більшості українських підприємств, зменшення кількості нефінансових звітів, низький рівень ознайомлення з міжнародними і національними ініціативами у сфері соціальної відповідальності бізнесу.

У 2012 році всеукраїнський рейтинговий журнал «Гвардія» вп'яте (2008, 2009, 2010, 2011 рр.) оцінив рівень відкритості й системності підприємств України у сфері соціальної відповідальності бізнесу. Рейтинг складався на підставі аналізу анкет підприємств, висланих на адресу редакції журналу «Гвардія», незалежних оцінок експертів – членів експертної ради, а також публічних соціальних звітів. Оцінка здійснювалась із використанням інтегрованого методу та системного аналізу рівня відкритості інформації, а також діяльності підприємств у сфері соціальної відповідальності бізнесу. У 2012 році до участі у рейтингу вже традиційно були запрошені компанії, що ввійшли в лист

«Гвардія 500». У відповідь на запрошення анкети надіслала 41 компаній, що на 8% більше, ніж у 2011 році [10]. Слід зазначити, що станом на 1 вересня 2012 року в Україні зареєстровано понад 1,3 млн підприємств (що мають статус юридичної особи), а в рейтингу взяло участь лише 41 [7]. Проте організатори рейтингу зазначають, що, незважаючи на невелику кількість учасників рейтингу, програми у сфері соціальної відповідальності, які реалізовує український бізнес, стали глибшими і системнішими.

За результатами експертного опитування на тему «Корпоративна соціальна відповідальність: проекти українських компаній у сучасних умовах», проведеним у квітні 2010 року фондом «Східна Європа» та журналом «Експерт», виявлено, що кількість соціально активних підприємств в Україні невелика. Опитування проводилося в онлайн-режимі й було доступне кожному підприємству. Проте участь у ньому взяли лише 40 підприємств (5 малих, 11 середніх і 24 великих), причому 22 із них є членами української мережі Глобального договору ООН, 6 – готуються вступити в цю мережу, решта – розглядають таку можливість [8].

Проведене фондом «Інтелектуальна перспектива» соціологічне опитування на тему «Соціальна відповідальність бізнесу» виявило ставлення вітчизняних бізнес-структур до соціальної діяльності бізнесу. За результатами цього дослідження позитивне ставлення до соціально відповідального ведення бізнесу підтвердили 60% опитаних підприємств, нейтральне – 23, негативне – 5, не замислювалися над цими проблемами – 7, не визначились із відповіддю – 5%. Близько половини досліджуваних підприємств заповоджують соціальні проекти, а відносно низькі показники соціальної активності вони пояснюють проблемами і перешкодами, що стають на їхньому шляху [3].

Висновки. За результатами дослідження «Корпоративна соціальна відповідальність в Україні 2005-2010: стан та перспективи розвитку» функціонування системи соціальної відповідальності аграрного бізнесу у 2005-2010 роках можна охарактеризувати наступним чином [5]:

1. Частка аграрних підприємств, які вважають, що бізнес повинен брати активну участь у розв'язанні соціальних і екологіч-

них проблем порівняно з 2005 роком зросла майже вдвічі.

2. Основними чинниками, що спонукають агроформування здійснювати соціально відповідальні заходи, є моральні міркування та внутрішнє спонукання.

3. Політика соціальної відповідальності аграрних підприємств, передусім, спрямована на трудові практики і заходи із захисту здоров'я й безпеки споживачів. Найменш поширеними є заходи із захисту природних ресурсів та взаємодії з громадою.

4. Соціальна відповідальність не стала частиною стратегічного менеджменту більшості агроформувань. Детальна інформація про їхню діяльність – це інформація тільки для внутрішнього користування.

5. Найчастіше аграрні підприємства враховують інтереси споживачів та органів державної влади, найменше – недержавних організацій і дослідницьких організацій, навчальних закладів.

6. Основними стимулами для реалізації заходів із соціальної відповідальності є пільгове оподаткування, зменшення адміністративного тиску місцевих органів влади та ознайомлення з позитивними прикладами запровадження програм і заходів із соціальної відповідальності в світі.

7. Основними перешкодами реалізації соціальної відповідальності є брак коштів, по-

датковий тиск та недосконалість нормативно-правової бази.

Отже, незважаючи на певні складнощі й перешкоди, аграрні підприємства України продовжують розвивати соціальну відповідальність свого бізнесу. Значний прогрес у контексті реалізації соціально відповідальних заходів демонструють такі аграрні підприємства, як: Агропромхолдинг «Астарт-Київ», ПАТ «Миронівський Хлібопродукт», ТОВ СП «Нібулон», ТОВ «Кернел Трейд», ТОВ «Хліб Інвестбуд», ДП «Сантрейд», ДП «Серна» тощо. Для них соціальна відповідальність є важливим елементом діяльності й необхідною умовою підвищення ефективності виробництва.

Успішна реалізація системи соціальної відповідальності аграрного бізнесу в Україні забезпечить зростання його конкурентоспроможності, активізацію інноваційних та інвестиційних процесів, відповідну інтеграцію на зовнішні ринки, заохочення участі вітчизняного бізнесу у соціальному розвитку територій, створення гарантій для забезпечення прав людини, етичне виховання членів суспільства, повноцінну реалізацію трудових прав працівників, формування ефективної системи суспільного діалогу, а також поліпшення стану навколишнього середовища.

Список використаних джерел

1. Андрунакиевич А.Н. Социальная ответственность бизнеса: теория и российская практика / А.Н. Андрунакиевич // Государственное управление. Электронный вестник. – 2008. – №15. – С.1-7.
2. Анисеева О.П. Модели социальной ответственности бизнеса: мировой опыт и российская практика / О.П. Анисеева, Л.М. Симонова // Вестник Тюменского гос. ун-та. – 2010. – № 4. – С. 72-77.
3. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні / О.А. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2010. – №7. – С. 3-8.
4. Зінченко А.Г. Соціальна відповідальність в Україні: Погляди різних стейкхолдерів. Регіональний аспект / А.Г. Зінченко, М.А. Саприкіна. – К., 2008. – 60 с.
5. Зінченко А.Г. Корпоративна соціальна відповідальність в Україні 2005 – 2010: стан та перспективи розвитку / А.Г. Зінченко, М.А. Саприкіна. – К.: Вид-во «Фарбований лист», 2010. – 56 с.
6. Індекс прозорості компаній. – К.: Seven Color, 2012. – 28 с.
7. Кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/v-ukraine-kolichestvo-predpriyatiy-za-avgust-uvelichilos-20092012113700>.
8. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: моногр. / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 502 с.
9. Плотникова Е.Б. Корпоративная социальная ответственность: становление практик и концептуализация понятия (западный и российский опыт) / Е.Б. Плотникова, И.А. Германов, Е.В. Плотникова / Вестник Пермского университета. – 2009. – Вып. 2(6). – С. 13-19.
10. Рейтинг социально ответственных компаний Украины – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/rankings/207>.
11. Родіонов О.В. Формування концепції соціальної відповідальності підприємства / О.В. Родіонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/vsunud/2009-6E/09rovsvp.htm>.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2012 р.

* * *